परिच्छेद एक
शोधको परिचय

१.१ विषय परिचय

प्रस्तुत शोधकार्य लैनसिंह बाङ्देलका उपन्यासमा परिवेश विधान शीर्षकमा केन्द्रित रहेको छ । बाङ्देलको जन्म (सन् १९२४, डिसेम्बर २१ तारिखका दिन भएको हो । यिनको साहित्यिक यात्राको थालनी १९९४ मा प्रकाशित **भग्नजीवन** नामक कथाबाट भएको हो । यिनका **मुलुकबाहिर** (२००५), **माइतघर** (२००६), **लङ्गडाको साथी** (२००८) र **रेम्ब्रान्ट** (२०२३) गरी चारवटा उपन्यास प्रकाशित छन् । यिनले साहित्यका अन्य विधा भन्दा उपन्यास विधामै विशेष ख्याति कमाएकाले यिनको उत्कृष्ट विधा उपन्यास हो । यिनले **मुलुकबाहिर** उपन्यासमा मुगलान पस्न बाध्य नेपाली जन जीवनको बाध्यतालाई विषयवस्तु बनाएका छन् । **माइतघर** उपन्यासमा हरि र सानीको प्रेमलाई विषयवस्तु बनाइएको छ । **लङ्गडाको साथी** उपन्यासमा एउटा माग्ने लङ्गडाको मागेर हिड्नु पर्ने दयनीय जीवन भोागाइलाई विषयवस्तु बनाइएको छ भने **रेम्ब्रान्ट** उपन्यासमा रेम्ब्रान्टको चित्रकारिता भएर बाँच्नु पर्दाको जीवन सङ्घर्षलाई विषयवस्तु बनाइएको छ । यिनै चारवटा उपन्यासहरूमा परिवेशको अध्ययन गर्नु यस शोधकार्यको अध्ययनीय विषय हो ।

हाम्रो वरिपरि देखिने वस्तुलाई नै सामान्य अर्थमा परिवेश भनिन्छ । उपन्यासका सन्दर्भमा परिवेश एक अनिवार्य घटक वा तत्त्व हो । परिवेश उपन्यासमा घटना र पात्रसँग जोडिएर आएको हुन्छ । परिवेशलाई देशकाल र वातावरण गरी दुई भागमा विभाजन गरिएको पाइन्छ । देशकालले स्थान, समय, रहनसहन, रीतिरिवाज, सांस्कृतिक पक्ष, धार्मिक जस्ता पक्षलाई जनाउँछ भने वातावरणले पात्रको मानसिक स्थिति वा कार्यव्यापारको वर्णन् गर्छ । बाङ्देलका चारवटै उपन्यास परिवेश प्रधान देखिन्छन् अत : परिवेश विधानका दृष्टिले उनका उपन्यासहरूको अध्ययन गर्नु महत्त्वपूर्ण देखिन्छ । त्यसैले प्रस्तुत शोधकार्यमा परिवेश विधान सम्बन्धी परिवेश विधानका सैद्धान्तिक मान्यता अनुरूप विश्लेषणका आधार वा ढाँचा निर्माण गरी बाङ्दलेका उपन्यासहरूको विश्लेषण गरिएको छ ।

१.२ समस्या कथन

प्रस्तुत अध्ययनको मूल समस्या नै लैनसिंह बाङ्देलका उपन्यासमा परिवेश विधानको अध्ययन हो । प्रस्तुत शोधकार्यमा बाङ्देलका उपन्यासमा परिवेशको के कस्तो प्रयोग भएको छ भन्ने मूल जिज्ञासा समाधानका लागि निम्नलिखित तीनवटा बुँदालाई समस्याका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ :

(क) बाङ्देलका उपन्यासमा स्थूल परिवेश (स्थान र काल) को के कस्तो प्रयोग गरिएको छ ?

(ख) बाङ्देलका उपन्यासमा सूक्ष्म परिवेशको के कस्तो प्रयोग गरिएको छ ?

(ग) बाङ्देलका उपन्यासमा वातावरणको के कस्तो प्रयोग गरिएको छ ?

१.३ उद्देश्य

माथि प्रस्तुत समस्याको समाधान पहिल्याउनु नै यस शोधकार्यको उद्देश्य रहेको छ । प्रस्तुत समस्याहरूको समाधान गर्न निम्नलिखित उद्देश्यहरू राखिएको छ :

(क) बाङ्देलका उपन्यासमा स्थूल परिवेश (स्थान काल) को कस्तो प्रयोग छ चित्रण गर्नु ।

(ख) बाङ्देलका उपन्यासमा सूक्ष्म परिवेशको के कस्तो प्रयोग छ चित्रण गर्नु ।

(ग) बाङ्देलका उपन्यासमा वातावरणको के कस्तो प्रयोग गरिएको छ चित्रण गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

लैनसिंह बाङ्देलका उपन्यासमा विभिन्न विद्वान्हरूले विभिन्न कोणबाट चर्चा गरेको पाइन्छ । उनका उपन्यासलाई सामाजिक यथार्थवादी, आदर्शवादी, अतियथार्थवादी आदिका दृष्टिले अध्ययन गरेको पाइन्छ । उनका समग्र उपन्यासमा परिवेश विधानको अध्ययन भनी अध्ययन गरेको पाइँदैन तर एकल रूपमा र फुटकर रूपमा अध्ययन गरेको पाइन्छ । विभिन्न विद्वान्हरूद्वारा अध्ययन गरिएका पूर्वकार्यले प्रस्तुत शोधकार्यको समस्या पहिल्याउनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने भएकाले ती पूर्वकार्यलाई यथासम्भव खोजी गरी यहाँ कालक्रमिक रुपमा प्रस्तुत गरिएको छ :

ऋषिराज बराल (२०४८) ले **मुलुकबाहिर** उपन्यासमा निम्नवर्गीय जीवनवृत्तलाई औपन्यासिक रूप दिएर उपन्यासलाई यथार्थवादको धरातलमा प्रवेश गराउने महत्त्वपूर्ण काम गऱ्यो भनेका छन् । यस उपन्यासले नेपाली उपन्यास परम्परालाई यथार्थबाट सामाजिकसम्म जोड्ने काम गरेको छ । यो निम्नवर्गीय जीवनको रेखाङ्कन हो भनेका छन् ।

कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान (२०५२) ले लैनसिंह बाङ्देललाई सामाजिक यथार्थवादी धाराका अग्रणी उपन्यासकारका रूपमा परिचित गराएका छन् । साथै **मुलुकवाहिर** उपन्यासलाई कुनै सामाजिक आदर्श अथवा सैद्धान्तिक आग्रहप्रति प्रतिबद्ध नभएका कारण यथार्थवादी उपन्यास भनेर विश्लेषण गरेका छन् । प्रधानले बाङ्देलको **मुलुकवाहिर** उपन्यासलाई सामाजिक यथार्थवादी भनेर चिनाएका छन् ।

राजेन्द्र सुवेदी (२०६४) ले **मुलुकबाहिर** र **माइतघर** उपन्यासलाई आदर्शोन्मुख यथार्थको उदाहरणका रूपमा विश्लेषण गरेका छन् भने **लङ्गडाको साथी** उपन्यासलाई सूक्ष्म आदर्शोन्मुखतातिर अभिमुख यथार्थवादी उपन्यास भनेर विश्लेषण गरेका छन् ।

महेन्द्रकुमार मल्ल (२०५३) ले "लैनसिंह बाङ्देलका औपन्यासिक कृतिहरूको विश्लेषण" नामक शोधकार्यमा बाङ्देलका उपन्यासहरूको चर्चा गर्ने क्रममा परिवेशको पनि चर्चा गरेका छन् । उनले **माइतघर** उपन्यासलाई मानसिक विचलनको उत्कृष्ट नमुना हो भनेका छन् । यिनले **माइतघर** उपन्यासमा रहेका पात्रको आन्तरिक वातावरणको उद्घाटन सामान्य रूपमा गरेका छन् ।

कृष्णप्रसाद ओझा (२०५७) ले **गरिमा** पत्रिकाको "नेपाली औपन्यासिक जगतमा लङ्गडाको साथी अतियथार्थवादी उपन्यास : एक चर्चा" भन्ने शीर्षकमा लङ्गडाको साथी उपन्यासलाई विषय, वातावरण, भावभूमि, घटनाको वर्णन् आदिका आधारमा सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास भन्दै कुकुरको मृत्युपछि मानिसकै लासमाथि उसको हड्डी भेटिनुका आधारमा अतियथार्थवादको सङ्केत मानेका छन् ।

सुषमा आचार्य (२०५८) ले कृतिमा **मुलुकबाहिर** उपन्यासलाई वस्तु, विधा, चरित्र, भाषा र वातावरण जस्ता समसामयिक यथार्थताका अनुसार निर्माण भएकाले मौलिक उपन्यासका विश्लेषण गरेका छन् । यिनले **मुलुकबाहिर, माइतघर, लङ्गडाको साथी** जस्ता उपन्यासलाई नामकरण, चरित्र, संरचना, प्रकृति चित्रण, सामाजिक, भाषिक दृष्टिले

मूल्याङ्कन गरेका छन् । यिनले बाङ्देलका उपन्यासमा परिवेश विधान भनेर अध्ययन गरेको भने पाइदैन ।

कृष्णहरि बराल र नेत्र एटम (२०५८) ले स्वाभाविक कथानक, प्रस्तुतिमा सत्यता र विश्वसनीय निष्कर्ष बाङ्देलको सामाजिक यथार्थवादी लेखन अवलम्वन गरेको पहिचान हो । आञ्चलिकताको प्रस्तुतिकरणले पनि सामाजिक यथार्थको चित्रणमा महत्त्वपूर्ण योगदान गरेको हुन्छ भन्दै बाङ्देलका **मुलुकवाहिर, माइतघर, लङ्गडाको साथी** र **रेम्ब्रान्ट** उपन्यासलाई सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासका रूपमा विश्लेषण गरेका छन् ।

इन्द्रबहादुर राई (२०५८) ले **मुलुकवाहिर** उपन्यासलाई यथार्थको प्रपीडित जगत्मा प्रवेश गर्ने उपन्यास भनेर विश्लेषण गरेका छन् । राईले **माइतघर** उपन्यासलाई यथार्थको विवेचनामा मानव व्यवहारलाई यहाँ प्राकृतिकीय दृष्टिकोण छ भनी विश्लेषण गरेका छन् । साथै **लङ्गडाको साथी** उपन्यासलाई यथार्थको औपन्यासिक स्केच र **रेम्ब्रान्ट** लाई जीवनी उपन्यासका रूपमा विश्लेषण गरेका छन् ।

कृष्णहरि बराल (२०६१) ले कृतिमा "लङ्गडाको साथी उपन्यासमा अतियथार्थवादको प्रयोग" शीर्षकमा **लङ्गडाको साथी** उपन्यासलाई फ्रायडको अचेतनको प्रयोग, मार्क्सवादी सोच, जादुगरी यथार्थका प्रयोग चेतनाप्रवाह आदिका कारण अतियथार्थवादी उपन्यास हो भन्ने प्रष्ट्याएका छन् । बरालले **लङ्गडाको साथी** उपन्यासलाई अतियथार्थवादको सन्दर्भवाट विश्लेषण गरेका छन् ।

खेमराज कोइराल (२०६१) ले **उन्नयन** पत्रिकामा **मुलुकबाहिर** उपन्यासलाई सामाजिक यथार्थवाद र आञ्चलिकता भनी अध्ययन गरेका छन् । उनले यस उपन्यासलाई निम्नवर्गीय श्रमजीवीको स्नेह, प्रेम, घृणा, र द्वेषलाई जीवन्त रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । उनले **लङ्गडाको साथी** उपन्यासलाई एक विकलाङ्क भिखारीमा आधारित मानेका र मनुष्यलाई पशु भन्दा तलको दर्जामा राखेका छन् । **माइतघर** उपन्यासलाई प्रेम र निम्नवर्गका समस्याका रूपमा हेरेका छन् । कोइरालाले बाङ्देलका उपन्यासको सामाजिक पक्षलाई विश्लेषण गरेका छन् ।

विष्णुप्रसाद पौडेल (२०६८) ले **मुलुकबाहिर** उपन्यासलाई सामाजिक यथार्थवादी लेखन परम्पराको थालनीका रूपमा चिनाउँदै विश्लेषण गरेका छन् । उक्त कृतिको १२५

पृष्ठमा मा **माइतघर** उपन्यासलाई बाङ्देलको सामाजिक यथार्थवादी लेखनको दोस्रो नमुना कृति भनेका छन् । पौडेलले **लङ्गडाको साथी** उपन्यासलाई सामाजिक यथार्थवादकै श्रेणीमा राखेर विश्लेषण गरेका छन् भने **रेम्ब्रान्ट**लाई रेम्ब्रान्ट जीवनीमा आधारित उपन्यास भनी विश्लेषण गरेका छन् । यिनले बाङ्देलका उपन्यासको तत्त्वगत विश्लेषण गर्ने क्रममा सामान्य रूपमा परिवेशको चित्रण गरेका छन् ।

खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल (२०६९) ले कृतिमा सामाजिक यथार्थमूलक घटनालाई विषयवस्तु बनाएर लेखिएका कृतिलाई सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास भनेका छन् । उनले **मुलुकबाहिर** उपन्यासलाई सामाजिक यथार्थवादको सूत्रपात गर्ने उपन्यास भन्दै बाङ्देलका अन्य **माइतघर, लङ्गडाको साथी**, उपन्यासलाई पनि सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासका रूपमा राखेका छन् ।

माधव घिमिरे (२०६९) ले **माइतघर** को परिचयात्मक भूमिकामा यस उपन्यासको कथानकको सङ्क्षिप्त परिचय दिई, बाङ्देलले प्रकृतिको चित्रकारिता गरी **माइतघर** उपन्यासलाई चित्रमय बनाएको भनेका छन् । उनले जगत् र जीवनलाई हेर्ने कविको खास दृष्टिकोण हुन्छ दार्शनिक र वैज्ञानिकहरूको भन्दा भिन्न दृष्टिकोण बाङ्देलमा रहेको कुरा चित्रण गरेका छन् ।

वालकृष्ण सम (२०६९) ले **रेम्ब्रान्ट** को परिचयात्मक भूमिकामा इतिहासमा जस्तो स्वर्ग-नरक, जन्मजन्मान्तर आदि कल्पित कथा यसमा नभएकाले र यसमा ऐतिहासिक पुष्पलाई गाँस्ने सूत्रको मात्र कल्पना गरिएकाले यसलाई इतिहास नभनेर उपन्यास मान्नुपर्छ भनेका छन् । उनले रेम्ब्रान्ट र बाङ्देलको साधनाप्रति खुलेर प्रशंसा गरेका छन् ।

हेमन्ता सुवेदी (२०६९) ले "मुलुकबाहिर उपन्यासमा परिवेश" नामक शीर्षकको स्नातकोत्तर शोधकार्यमा **मुलुकबाहिर** उपन्यासलाई उपन्यासका घटक र परिवेशको अन्तसम्बन्धका आधारमा विश्लेषण गरेकी छन् । उनले **मुलुकवाहिर** उपन्यासलाई नेपालको अरूण खोलाको वर्णन्देखि दार्जिलिङ, खर्साङ, कालेपुङ् अनि सिक्किम समेत्को वर्णन्का आधारमा परिवेशप्रधान उपन्यास भनेर चिनाएकी छिन् ।

जानुका मगर (२०७१) ले "माइतघर उपन्यासको परिवेश" नामक शीर्षकको स्नातकोत्तर शोधकार्यमा माइतघर उपन्यासको परिवेश र उपन्यासका विभिन्न तत्त्वसँगको

सम्बन्धका आधारमा विश्लेषण गरेकी छन् । उनले माइतघर उपन्यासमा दार्जिलिङ राजवाडी गाउँको परिवेश भन्दै ग्रामीण परिवेशका रूपमा चिनाउँदै परिवेशप्रधान उपन्यास भनेर चिनाएकी छन् ।

उल्लिखित विद्वान्हरूले बाङ्देलका उपन्यासहरूमा विभिन्न शीर्षक राखी अध्ययन विश्लेषण गरेका छन् । विद्वान्हरूका यी पूर्वकार्यहरूले यस शोधकार्यको समस्या पहिल्याउन र अध्ययन गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन् ।

१.५ शोधको औचित्य, महत्त्व

यस शोधकार्यमा लैनसिंह बाङ्देलका उपन्यासमा परिवेशको अध्ययन गरिएको छ । बाङ्देलका उपन्यासमा परिवेश सम्बन्धी अध्ययन गर्न इच्छुक सम्पूर्ण व्यक्ति, सङ्घसंस्था तथा अनुशन्धान कर्ता, सबैका लागि प्रस्तुत शोध औचित्यपूर्ण रहेको छ । बाङ्देलका उपन्यासमा प्रयुक्त परिवेश विधानको यथार्थ जानकारी गराउन यस शोधको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ ।

१.६ सीमाङ्कन

प्रस्तुत शोधको शीर्षक लैनसिंह बाङ्देलका उपन्यासमा परिवेशविधान भएकाले बाङ्देलका **मुलुकबाहिर, माइतघर, लङ्गडाको साथी** र **रेम्ब्रान्ट** जस्ता उपन्यासहरूमा परिवेश विधानका दृष्टिले मात्र विश्लेषण गरिएको छ । आधुनिक उपन्यास सिद्धान्तमा परिवेश विधानका जे जस्ता मान्यता छन् त्यसै अनुरूप विश्लेषण गरिएको छ ।

१.७ सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधकार्य लेखनका सन्दर्भमा सामग्री सङ्कलनका लागि पुस्तकालयीय पद्धतिको प्रयोग गरिएको छ । सामग्री सङ्कलनका लागि प्राथमिक र द्वितीयक दुबै स्रोतको प्रयोग गरिएको छ । बाङ्देलका उपन्याहरूलाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा लिइएको छ । द्वितीयक स्रोतका रूपमा यस शोधकार्यसँग सम्बन्धित विभिन्न विद्वान्हरूका पुस्तक, लेख, पत्रिका, शोधग्रन्थ आदि रहेका छन् ।

१.८ सैद्धान्तिक ढाँचा र शोधविधि

प्रस्तुत शोधकार्यमा परिवेश विधान सम्बन्धी सैद्धान्तिक मान्यताको प्रयोग गरिएको छ । यस शोधकार्यमा परिवेश विधानसँग सम्बन्धित विभिन्न पुस्तक, पत्रपत्रिका, शोधग्रन्थ समालोचनाको अध्ययन गरी उपन्यास विश्लेषणको लागि निम्नलिखित आधार निर्माण गरिएको छ :

१. देशकाल

१.१ स्थानगत परिवेश

१.२ कालगत परिवेश

१.३ संस्कार र संस्कृति

१.४ जीवन पद्धति

१.५ धार्मिक पक्ष

१.६ विचार चिन्तन

१.७ प्रकृति चित्रण

१.८ भाषा

२. वातावरण

२.१ आर्थिक वातावरण

२.२ सामाजिक वातावरण

माथि उल्लिखित विश्लेषणका आधारबाट बाङ्देलका उपन्यासमा परिवेश विधान सम्बन्धी विश्लेषण गरिएको छ ।

१.९ शोधकार्यको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधकार्यको रूपरेखा निम्नानुसार राखिएको छ :

परिच्छेद एक	शोध परिचय
परिच्छेद दुई	परिवेश विधानको सैद्धान्तिक मान्यता र विश्लेषण ढाँचा
परिच्छेद तीन	**मुलुकबाहिर** उपन्यासमा परिवेश विधान
परिच्छेद चार	**माइतघर** उपन्यासमा परिवेश विधान
परिच्छेद पाँच	**लङ्गडाको साथी** उपन्यासमा परिवेश विधान
परिच्छेद छ	**रेम्ब्रान्ट** उपन्यासमा परिवेश विधान
परिच्छेद सात	निष्कर्ष

यस शोधकार्यको अन्तिम शोधकार्य गर्दा प्रयोग गरिएको सन्दर्भ सामग्रीहरूलाई वर्णानुक्रमका आधारमा राखिएको छ ।

परिच्छेद दुई

औपन्यासिक परिवेश विधानको सैद्धान्तिक मान्यता र विश्लेषणको ढाँचा

२.१ बिषय परिचय

प्रस्तुत शोधको विषय क्षेत्र परिवेश विधानका आधारमा लैनसिंह बाङ्देलका उपन्यासमा प्रयुक्त परिवेशको विश्लेषण गर्नु रहेको छ । बाङ्देलका उपन्यासमा प्रयुक्त परिवेशको अध्ययन गर्नका लागि परिवेश विधानका के कस्ता मान्यता र आधारहरू छन् त्यसको निर्माण गर्नु आवश्यक छ । त्यसकारण यस परिच्छेदमा शोधको सैद्धान्तिक आधारका रूपमा विश्व परिवेशमा स्थापित परिवेश विधानका मान्यताहरूको अध्ययन गरी निष्कर्षका रूपमा ती मान्यताहरूलाई बुँदागत रूपमा प्रस्तुत गरी उपन्यास विश्लेषणका लागि आधार तय गरिएको छ ।

२.२ परिवेशको परिचय

परिवेशका पक्षहरू देश, काल र वातावरण आदिलाई केन्द्रमा राखेर उपन्यासमा प्रस्तुत मानव जीवनका बारेमा भौगोलिक सांस्कृतिक धार्मिक, रहनसहन, भेषभूषा, रीतिस्थिति, लवाइखुवाइ, मानवका आन्तरिक तथा बाह्य पक्षहरूको चित्रण गर्नु नै परिवेश विधान हो । परिवेश उपन्यासको एक अनिवार्य तत्त्व वा घटक हो । साहित्यका चार विधाहरू कविता, आख्यान, नाटक र निबन्ध हुन् । उपन्यास आख्यान विधाको एउटा उपभेद हो । उपन्यास आख्यान विधाको एउटा उपभेद भएकाले यसको निर्माणमा विभिन्न संरचक तत्त्वहरूको आवश्यकता पर्दछ । विभिन्न तत्त्वहरूको विन्यासद्वारा नै उपन्यासले मूर्त रूप धारण गर्दछ । उपन्यासका आवश्यक घटक के के हुन् भनेर विद्वान्हरूको मतैक्य पाइँदैन । विद्वान्हरूले उपन्यासका आवश्यक घटकहरू भनेर कथानक, चरित्र, दृष्टिविन्दु, परिवेश, संवाद, भाषाशैली र उद्देश्यलाई स्वीकारेका छन् । यिनै घटकहरूका माध्यमबाट उपन्यासले मूर्त रूप धारण गरी मानव जीवन वा कुनै सभ्यताको समेत पूर्ण चित्र उपस्थित गर्दछ । उपन्यासका तत्त्वहरूमा कथानक र चरित्र अनिवार्य तत्त्व हुन् । जुन विना उपन्यासले पूर्ण रूप पाउँदैन । भाषा र संवाद पात्रहरूका अभिव्यक्तिका माध्यम हुन् । पात्रहरूको अन्तर्क्रिया

र घटनाका लागि परिवेशको आवश्यकता पर्दछ । उपन्यासमा कथयिता बस्ने ठाउँ वा उपन्यास लेखनको शैली नै दृष्टि विन्दु हो (बराल, एटम २०६६ : २०) समग्रमा एउटा उपन्यास निर्माणका लागि विभिन्न संरचक तत्त्वहरूको आवश्यकता पर्दछ र ती तत्त्वहरूको समायोजनमा नै सम्पूर्ण उपन्यासले एउटा सिङ्गो सभ्यता वा मानव जीवनका सम्पूर्णताको चित्र प्रस्तुत गर्दछ ।

उपन्यास निर्माण वा संरचना प्रक्रियामा चाहिने विभिन्न तत्त्वहरू मध्ये परिवेश एक महत्त्वपूर्ण पक्ष हो । परिवेशको प्रयोग घटना वा प्रात्रका क्रियाकलापको आधारमा गरिने हुदा आख्यानमा यसको निकै महत्त्व रहेको छ । परिवेशको शाब्दिक व्युत्पत्ति केलाउने हो भने 'विश्' धातुमा 'परि' उपसर्ग तथा घञ् (अ) प्रत्यय लागेर बनेको देखिन्छ । परि + विश + घञ = परिवेश (लुइटेल, २०५३ : १२१) शब्द निर्माण भएको छ । सामान्य अर्थमा 'परिवेश' शब्दले वस्तुको वरिपरि रहेको ठाउँ खास कार्य वा घटना हुँदाको आसपासको क्षेत्र, वरिपरिको स्थिति, वातावरण र सेरोफेरोलाई जनाउँछ (अधिकारी, २०६६ : ५९४) ।

परिवेशलाई पर्यावरण, वातावरण पनि भन्ने गरिन्छ । कुनै काम हुनका लागि उपयुक्त स्थान उपन्यासको कार्यपीठिका हो । यही कार्यपीठिका नै उपन्यासको परिवेश हो । यसलाई कथान्तरमा पर्यावरण, वातावरण, परिवृत्त, परिधि जस्ता शब्दहरूले सम्बोधन गर्ने गरिन्छ (सुवेदी, २०६४ : २५) 'आवरण' शब्दमा 'परि' उपसर्ग लागेर बनेको यस शब्दले सामान्यत : चारैतिरबाट ढाकेर वा छेकेर बसेको छादन, विर्को खोल अथवा कुनै व्यक्ति, वस्तु वा विषयका वरिपरिको परिवेश, स्थिति वा वातावरण भन्ने अर्थ बुझाउँछ (नेपाल, सन् २०११ : ९३) । उपन्यासलाई देशकाल वा वातावरण पनि भन्ने गरेको पाइन्छ । देश शब्दको अर्थ स्थल थलो स्थान वा ठाउँ हो र काल शब्दको अर्थ समय वा युग हो भने वातावरण भनेको पात्र र पाठकका मनमा पर्ने आन्तरिक परिस्थिति हो । देशकाल वातावरण लाई अङ्ग्रेजीमा (सेटिङ) भनिन्छ । सेटिङ अन्तर्गत नै वातावरण, पृष्ठभूमि, पीठिका, देशकाल, परिस्थिति आदि पर्दछन् (बराल, २०६६ : ३३) ।

समग्रमा चरित्रले वा पात्रले कार्यसम्पादन गरेको स्थान, समय र वातावरणलाई परिवेश भनिन्छ । परिवेश अन्तर्गत घटनाहरू कुन ठाउँमा, कुन समयमा घटेका हुन् र त्यो घटना घटेको ठाउँ र समयको वरिपरिको परिस्थिति कस्तो थियो भन्ने कुरा प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । पात्र वा घटनाहरू निश्चित समाज वा ठाउँबाट लिइने भएकाले यसमा समाजको

प्रतिविम्बन प्रस्तुत हुन्छ । त्यसैले परिवेशमा स्थान, समय र पात्रको मनोविज्ञान आदि प्रस्तुत भएको हुन्छ । यसरी उपन्यासलाई प्रभावशाली बनाउन परिवेशको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । यतिले मात्र परिवेशलाई पहिल्याउन वा परिवेशको स्पष्ट पहिचान हुन नसक्ने भएकाले विभिन्न विद्वान्‌हरूको भनाइहरूलाई मूल्याङ्कन गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

२.३ परिवेशको परिभाषा

परिवेश शब्दले देश, काल, वातावरण एवं पर्यावरण आदिलाई जनाउँछ । कुनै पनि साहित्यिक रचनाका कथावस्तुमा आएका चरित्रहरूले क्रियाकलाप वा कार्यव्यापार गर्ने स्थल नै परिवेश हो । कुनै पनि कार्य सञ्चालन हुनका लागि निश्चित भू-भाग समय र वातावरणको आवश्यकता पर्दछ त्यही निश्चित आधार भूमिलाई परिवेश भनिन्छ । साहित्य सिर्जनाका लागि चाहिने उपकरणहरू मध्ये एक मानिने परिवेशलाई विभिन्न विद्वान्‌हरूले आवश्यक र सहायक तत्त्वका रूपमा चर्चा गरेका छन् । उनीहरूले परिवेशको परिभाषा दिने क्रममा भिन्न - भिन्न मतहरू प्रस्तुत गरेका छन् :

परिवेशको परिभाषा दिने क्रममा प्रतापचन्द्र प्रधानले औपन्यासिक संरचना प्रक्रियामा परिवेश भन्नाले उपन्यासका आन्तरिक तथा बाह्य समयावधिमा प्रवाहित औपन्यासिक कार्यव्यापारसँग सम्बन्धित विशेष देश, काल र परिस्थिति अथवा कुनै समाज जाति, वर्गको आचार विचार, सभ्यता एवं संस्कृतिका साथै सामाजिक, सांस्कृतिक र राजनैतिक आदि परिवेशको चित्रणलाई बुझिन्छ (प्रधान २०४० : ८३-८४) ।

कथामा चरित्रले कार्यव्यापार गर्ने र घटनाहरू घटित हुने वस्तु जगत्‌लाई परिवेश भनिन्छ (शर्मा, २०५८ : ३१) ।

उपन्यासमा पात्रहरूको कार्यकलाप हुने वा घटनाहरू घट्ने स्थान, समय र त्यसको मानसिक प्रभावलाई पर्यावरण भनिन्छ (बराल, एटम, २०६६ : ३६) ।

साहित्यिक कृतिको कथानक र सहभागीका लागि सामान्य पृष्ठभूमि प्रधान गर्ने वा कार्यव्यापार सम्पन्न हुने स्थान वा घटना स्थल, ऐतिहासिक समय वा कथाकाल र सामाजिक पर्यावरणको संयोजनलाई परिवेश भनिन्छ (लुइटेल, २०६९ : ४९-५०) ।

परिवेश अन्तर्गत उपन्यासले आफ्नो संसार सृष्टि गर्छ, वर्णित् वस्तु वा चरित्र देश कालको वातावरणमा उपन्यासलाई सङ्गति र विश्वसनीयता दिन्छ । देशको सामाजिक, धार्मिक र राजनैतिक परिस्थितिलाई सम्झाउँदै आचार विचार, रीतिथिति, चाल

चलनहरूलाई बुझाउँछ । समाजका असल, खराब, व्याबहारिक र वैचारिक पक्षहरूलाई इङ्गित गर्छ (प्रधान २०५२ : १०) ।

कुनै काम हुनका लागि उपयुक्त मानिएको स्थल उपन्यासको कार्यपीठिका हो, त्यही कार्यपीठिका नै उपन्यासको परिवेश हो । परिवेशलाई कथावस्तुमा पर्यावरण, वातावरण, परिवृत्त, परिधि जस्ता शब्दले सम्बोधन गर्न सकिन्छ परिवेशको ढाँचा र रङ्गरोदन स्थानीय किसिमको हुन्छ (सुवेदी : २०६४ : २५) ।

परिवेश उपन्यास संरचनाको क्रममा पात्र र कथानकका लागि सृजना गरिने आधारभूमि वा वातावरण मात्र हो । परम्परागत भनाइमा यसलाई देश काल, वातावरण पनि भन्ने गरिन्छ । परिवेश कथानक सित जन्मिन्छ र कथानकसितै यसको आन्द्रा जोडिएको हुन्छ । उपन्यासले निश्चित काल, अवस्था र स्थानको कथावस्तु र परिस्थिति बुझाउँछ (बराल, २०६३ : ५४) ।

परिवेश भनेको कथामा गरिने कुनै खास युगका, खास ठाउँका समाजका वातावरणमा देखापर्ने यथास्थिति, सङ्घर्षशीलता, परिवर्तनशीलता, जस्ता बाह्य परिवेशको चित्रण पनि हो भने मानव समाज र मानव मनका द्वन्द्वशील शाश्वत परवेशको चित्रण पनि हो (अवस्थी, २०६५ : ८) ।

उपन्यासमा पात्र वा चरित्रले कार्यव्यापार गर्ने स्थान, समय, वातावरण अथवा घटकहरू घटित हुने वस्तुजगत्लाई नै परिवेश भनिन्छ (न्यौपाने, २०४९ : २१४) ।

उपन्यासमा मानवसमाजको वृहत् परिवेश र पृष्ठभूमि हुन्छ । मानवकै विभिन्न घटना र क्रियाकलापको अध्ययन भएकाले यसैकै पृष्ठभूमिमा रहेको समाज पनि प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा प्रस्तुत भएको हुन्छ । समाजको एउटा निश्चित समय र ठाउँ विशेषको चित्रण र विश्लेषण नै वातावरण/परिवेश हो (थापा, २०४७ : १४३-१४४) ।

सामान्यतया घटना स्थल, ऐतिहासिक समय र सामाजिक वातावरण जनाउने परिवेशले घटना घटित हुने कार्य व्यापार गर्ने समय र स्थानका अतिरिक्त सहभागी क्रियाशील रहने दृश्य एवं परिस्थिति तथा समग्र पर्यावरण रहनसहन, चालचलन, रीतिस्थिति, व्यबहार, जनजीवन, प्राकृतिक पृष्ठभूमि, वातावरण आदिलाई बुझाउँछ । सभ्रान्त पर्यावरण समष्टि परिवेश अन्तर्गत स्थानीय रङ्ग वा आञ्चलिकता पनि समाहित हुन्छ (लुइटेल, २०६७ : २१) ।

आख्यानमा पर्यावरण भन्नाले इतिवृत्तका क्रम र प्रकृतिलाई परिभाषित गर्ने तथा पात्रका बाह्याचरण एवं बाह्यपरिवेशलाई विशिष्टता प्रदान गर्ने प्रकृति, मानवीय सम्बन्ध एवं सामाजिक-आर्थिक पृष्ठभूमि आदि भन्ने बुझिन्छ । पात्रको आन्तरिक व्यक्तित्व वा मनोवैज्ञानिक अस्तितत्वलाई परिभाषित गर्ने तत्त्वचाहिँ 'चित्तवृत्ति' हो (नेपाल, सन् २०११ : ९३-९४)

यस प्रकार परिवेश भनेको देश, काल वातावरण एवं पर्यावरणको समष्टि रूप हो जसलाई पर्यावरण परिवृत्त, वातावरण कार्यपीठिका कार्यस्थान, समय, मानसिक प्रभाव जस्ता शब्दहरूले पनि सम्बोधन गर्न सकिन्छ । कुनै पनि कार्य सम्पादन गर्नका लागि उपयुक्त मानिएको स्थल परिवेश हो । जसको आधारमा कुनै पनि रचनाले पूर्णता प्राप्त गर्दछ । कुनै पनि साहित्यिक रचनामा निश्चित देश, समय, अवस्था र स्थलमा आएर मात्र पूर्ण हुन्छ । कथानकलाई वातावरणको नजिक ल्याउने र क्रियाव्यापारलाई पूर्णता दिनका लागि उपर्युक्त कार्यस्थल परिवेश हो । उपन्यासमा पात्रका सामाजिक, आर्थिक राजनैतिक आस्था, विभिन्न प्रचलित संस्कार, रहनसहन, भेषभूषा, जीवन पद्धति, भाषा आदि परिवेश सित जोडिएर आएका हुन्छन् । कार्यव्यापार कहिले, कहाँ कस्तो अवस्थामा घटित भएको हो भन्ने स्पष्ट पार्ने काम परिवेशले गर्दछ ।

२.४ स्थान (देश) र समय (काल)

देशको अभिप्राय पृथ्वीको स्थानको कुनै भू-भाग हो र जहाँ उपन्यासको घटनाको काल्पनिक रङ्गस्थल हुन्छ । समयको परिवर्तनसँगै त्यस स्थानको विविध कुराहरूमा परिवर्तन हुन्छ । त्यसैले जुन समय तथा स्थानको घटनाको वर्णन गरिएको छ । त्यहाँको सामाजिक अवस्था र रहनसहनको पूर्ण परिचय प्राप्त हुनुपर्दछ । यसरी देशकालको सजीव चित्रणले उपन्यास सजीव बन्दछ (अग्निहोत्री, १९६१ : २०७ - २०८) । भनेका छन् ।

हरेक कृतिमा घटना घटित हुने वा चरित्रले कार्यव्यापार सम्पन्न गर्ने ठाउँ विशेषलाई स्थान भनिन्छ । जुनसुकै संरचना भएका कृतिमा पनि सूक्ष्म, स्थूल वा अन्य कुनै ढङ्गले स्थान आएकै हुन्छ र यस्तो स्थान विशिष्ट/विशेष (ऐतिहासिक) वा सामान्य हुनसक्छ । पहिले देखिको प्रसिद्ध ठाउँलाई विशिष्ट स्थान वा अन्य ठाउँलाई सामान्य स्थान भनिन्छ (लुइटेल, २०६९ : ५०) । आख्यानमा पर्यावरण भन्नाले इतिवृत्तको क्रम र प्रकृतिलाई परिभाषित गर्ने तथा पात्रका बाह्याचरण एवं बाह्यपरिवेशलाई विशिष्टता प्रदान गर्ने प्रकृति,

मानवीय सम्बन्ध एवं सामाजिक-आर्थिक पृष्ठभूमि आदि भन्ने बुझिन्छ (नेपाल, सन् २०११ : ९३ - ९४) । उनले देशकाललाई पर्यावरण भनेका छन् ।

उपन्यासमा पात्रहरूले कार्यव्यापार गर्ने स्थान र घटना घटेको समयलाई काल भनिन्छ । देशकाल कहिले र कहाँ भन्ने प्रश्नको उत्तरको रूपमा आउँछ । देशकालले उपन्यासलाई यथार्थ, विश्वसनीय र प्रभावपूर्ण रूपमा अघि बढाउँन र पात्रहरूलाई सजीवता प्रदान गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ । देशकालको खास अर्थ कार्यव्यापार, त्यसको स्थान र समय हो (बराल, एटम, २०६६ : ३३) भनेका छन् । देशकाल आधुनिक उपन्यासको प्रमुख विशेषता हो । जसले पात्रहरूको कार्यव्यापारलाई विश्वसनीयता प्रदान गर्दछ (वदरीदास, सन् १९७७ : ८१) । यिनको भनाइ अनुसार पात्रहरूको कार्यव्यामारमा देशकालले विश्वास प्रदान गर्ने कुरा औंल्याएको पाइन्छ । हरेक कृतिमा घटना घटित भएको वा कार्यव्यापार सम्पन्न भएको काल वा वेलालाई समय भनिन्छ । सूक्ष्म वा स्थूल हुनसक्ने समय पनि विशिष्ट र सामान्य दुवै हुन्छ । पहिलेदेखि नै प्रसिद्ध भइसकेको समयलाई विशिष्ट वा ऐतिहासिक समय तथा अन्य सबै समयलाई सामान्य समय भनिन्छ । हरेक कृतिमा यी दुईमध्ये कुनै एक वा दुवै समयको प्रयोग गरिएको हुन्छ (लुइटेल, २०६९ :५०) । उपन्यासमा कथावस्तु हुन्छ र कथावस्तुको आधार घटना हुन्छ र घटना कुन समयमा घटेको हो भन्ने कुरा निर्धारण गरिएको हुन्छ । देशको अर्थ विश्वब्रह्माण्डको कुनै एउटा भू-भाग हो जहाँ पात्रहरूले आफ्नो चरित्र निर्वाह गरेका हुन्छन् । कथामा चरित्रले कार्यव्यापर गर्ने र घटनाहरू घटित हुने वस्तु जगत्लाई परिवेश भनिन्छ शर्मा, २०५८ : ३१) ।

उपन्यासमा कुनै देश (स्थान) को सन्दर्भमा मिल्ने कुनै निश्चित समयवृत्तको जीवनगाथा प्रकट गरिएको हुन्छ । यो उपन्यासको निर्मिति वा सिर्जना हो किन भने देशकालले उपन्यासका घटना र चरित्रलाई उपयुक्त किसिमको पृष्ठभूमि प्रदान गर्दछ । मानिसले निर्माण गरेको परिवेशबाटै उसको व्यक्तित्व निर्माण हुन्छ । यसमा जीवनका कथा, रीतिरिवाज, रहनसहन, व्यबहार, प्राकृतिक पूर्वाधार र परिवेश जस्ता तत्त्वहरू पर्दछन् । उपयुक्त परिवेशले उपन्यासलाई जीवनसित निकट तुल्याउँछ । यो कथानको अभिन्न भागका रूपमा आउँछ र पछि के हुन्छ भन्ने जिज्ञासा पनि सिर्जना गर्छ (बराल, एटम, २०६६:३३) ।

यसरी देशकालले उपन्यासमा हुने कार्यव्यापार र समय र स्थानलाई बुझाउँछ । उपन्यासको देश भन्नाले चरित्रले कार्य गर्दै गरेको स्थान भन्ने बुझिन्छ भने काल भन्नाले चरित्रले कार्य गर्दै गरेको समय भन्ने बुझिन्छ (थापा, २०४७ : १४३) ।

उपन्यासले कुनै समयको कथालाई प्रस्तुत गर्दछ । कथा कुनै स्थानसँग सम्बन्धित हुन्छ त्यसैले देशकाल अन्तर्गत त्यस स्थान विशेषको रीतिरिवाज, रहनसहन, भेषभूषा, शिष्टाचार, आचार, व्यवहार, विचार, चिन्तन आदि सबै कुरा पर्दछन् । 'हड्सनले देशकाललाई भौतिक वा स्थुल (मेटेरियल) र सामाजिक वा सूक्ष्म (सोसियल) भनी दुई भागमा विभाजन गरेका छन्' । भौतिक वा स्थूल देशकाल भनेको चरित्रले कार्य गरेको स्थल (भूगोल) सम्बद्ध प्राकृतिक स्थिति एवं समयवृत्त हो भने सामाजिक वा सूक्ष्म देशकाल भनेको पात्रको सामाजिक भावभूमि, रीतिस्थिति, रहनसहन आदिको समष्टि हो (उद्धृत बराल, एटम, २०६६ : ३३) । वातारणको निर्माण कथानक अनुसार हुन्छ । जसले मूलभावलाई अभिव्यक्त गर्न सहायता गर्दछ (हाँडा, सन् १९७८ : ७७) । यिनको भनाइ अनुसार कथानकसँग जोडिएर वातावरण आउँछ भन्ने बुझिन्छ ।

देशको तात्पर्य स्थान भन्ने हो र यस अन्तर्गत प्राकृतिक बाह्य जगत् (आउटडोर) र मानव निर्मित वस्तुहरू (इनडोर) पर्दछन् । वनपाखा, जङ्गल, फुलवारी, पार्क, बाटाघाटा आदि स्थान बाह्य जगत्सँग सम्बन्धित् कुरा हुन् भने घर, बेन्च, टेबुल, कोठा, गरगहना आदि मानव निर्मित वस्तुहरू हुन् (बराल, २०६९ : ८५) । देशकालको उपयुक्त आयोजनाले उपन्यासमा वर्णित घटना र चरित्रले गरेका कार्यहरूको विश्वसनीयतामा वृद्धि हुन्छ । भौगोलिक विशेषताले कतिपय संस्कारहरू पनि बोकेका हुन्छन् किन भने मान्छेले बाह्य संसार र आन्तरिक संसार चेतनका बीच समन्वय स्थापना गरिरहेको हुन्छ । त्यसैले देशकालको साँघुरोपना तथा चरित्रहरूको त्यसमा रहने भिजाइले गर्दा उपन्यासमा आञ्चलिकता उन्मुख स्थानीय रङ्ग (लोकल कलर) को आविर्भाव गराउँछ । त्यसो भए तापनि अलङ्करणका रूपमा प्रयोग गर्दा वा यथार्थको गम्भीर निरीक्षण गर्न देशकालको व्यापक सन्दर्भ प्रस्तुतिको भने उपन्यासमा औचित्य रहन्छ । यथार्थ देशकालको सिर्जना गरी लेखकले यति स्पष्ट चित्र अभिव्यक्त गर्दछ । जसले गर्दा पाठकले त्यसलाई सत्य घटना जतिकै विश्वास गर्न थाल्दछ । यसबाट भाव परिमण्डलको प्रतीकात्मक वा विम्बात्मक प्रयोग भई सौन्दर्यको अभिव्यञ्जना प्राप्त हुन्छ । अप्रत्यक्ष रूपमा यसमा कलाको गहिराई व्यक्त हुन्छ र त्यसबाट प्रभावको द्रुत विकास पनि हुन्छ (बराल, एटम, २०६६ : ३३) ।

उपन्यासको देशकालको प्रस्तुतिका लागि चित्रात्मक शैलीको अत्यधिक प्रयोग गरेको हुन्छ । कलाकारले कला सिर्जना गरेर त्यसमा सुन्दरता भरे जस्तो उपन्यासमा देशीय एवं सामाजिक संस्कारका विविध चित्रहरू यथार्थपरक बनाएर प्रस्तुत गर्दछ (बराल, एटम, २०६६

: ३३) । उपन्यासमा समयको महत्त्व हुन्छ र उपन्यासको कथानक कुन समयलाई आधार बनाएर लेखिएको हो त्यो जान्न आवश्यक हुन्छ । कथानक भूत, भविष्य, वर्तमान जुनसुकै समयको पनि हुन सक्छ । कथानक जुनसुकै समयको भए पनि त्यस समयको इतिहास संस्कृति र भाषा बारे जान्नु आवश्यक हुन्छ । वर्तमानको बारेमा कथानक भए वर्तमान समयमा समाजको परिस्थिति के कस्तो छ त्यसलाई समावेश गर्न पर्दछ । भविष्यको बारेमा कथानक लेखिदैछ भने सामाजिक तथा प्राकृतिक विकासका बारेमा ख्याल गरेर लेख्नुपर्दछ ।

उपन्यासमा देशकालको प्रयोग भएको हुन्छ । देशकालको प्रयोग विशेष प्रकारले गरिन्छ भने त्यसलाई स्थानीय रङ्ग भनिन्छ । परिवेशको ढाँचाकाँचा र रङ्गरोदन स्थानीय किसिमको हुन्छ । समाज, संस्कार र सभ्यता कार्यपीठिका र पात्रको निकट नेपथ्यमा निहित हुन्छ । समय र परिस्थितिका चापले प्रभाव पार्दै लगेपछि पर्यावरणका सम्पूर्ण पक्षहरू पात्रको जीवन पद्धतिलाई प्रभावित तुल्याउने कारणका रूपमा आइलाग्छन् (सुवेदी, २०६४ : २५) । उपन्यासमा कुनै पनि गाउँ सहर वा स्थान विशेषको बोली व्यबहार, लवाइखुवाइ, चालचलन, रीतिस्थिति आदि बाह्य तत्त्वहरूको चित्रण श्रृङ्गार वा अलङ्करणका रूपमा गरिन्छ भने त्यो स्थानीय रङ हुन्छ । स्थानीय रङलाई नै केन्द्रीय विषयवस्तु बनाइएमा त्यो आञ्चलिक उपन्यास हुन्छ । आञ्चलिकताको तात्पर्य कुनै खास अञ्चल वा भू-भागको सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, धार्मिक आदि जीवन र परम्पराको चित्रण कृतिको अनिवार्य आाधारभूत र आन्तरिक तत्त्वका रूपमा गर्नु हो । त्यसैले स्थानीय रङ र आञ्चलिकताको सम्बन्ध हुदाहुँदै पनि पर्याप्त भिन्नता पाइन्छ ।

यसरी समग्रमा उपन्यासमा देशकालको प्रयोग सीमा रहित हुन्छ । देशकालको प्रयोग आञ्चलिक भएर पनि आउन सक्छ वा विश्वजनीन् भएर पनि आउन सक्छ र यसको प्रयोग उपन्यासकारमा भर पर्दछ । उपन्यासको कथासँग जोडिएर देशकाल आएको हुन्छ देशकालसँगै जोडिएर वातावरण आएको हुन्छ ।

२.५ वातावरण

वातावरणले पात्रहरूको मानसिक स्थिति, रहनसहन, रीतिरिवाज, भाषाशैली, भेषभूषा, र प्राकृतिक परिवेश आदिलाई जनाउँछ । सामान्य अर्थमा वातावरण भनेको आफू वरिपरिको परिवेश, प्राकृतिक स्थिति, पर्यावरण आदि हो (अधिकारी, २०६६ : ९०१) । यिनले वरिपरिको परिवेश प्राकृतिक स्थिति, पर्यावरण आदिलाई मह□व दिएका छन् ।

उपन्यासमा प्रस्तुत कालले युग विशेषका रीति-रिवाज, रहनसहन, आचार-विचार, आदिको पूर्ण रूपरेखा प्रदान गर्दछ (वदरीदास, सन् १९७७ : ८२) । परिवेश देशकाल र वातावरणको समष्टि हो । त्यसैले परिवेश भित्र पर्ने अर्को महत्त्वपूर्ण तत्त्व परिस्थिति वा वातावरण पनि हो । उपन्यासमा हुने कार्यव्यापारले पाठकमा छोड्ने प्रभावलाई वातावरण भनिन्छ । उपन्यासको कथानक अगाडि बड्दै जाँदा पाठकमा उत्पन्न हुने दुःख सख घृणा, क्रोध आदि भावनाको उद्बोधन र तिनको परितृप्ति नै वातावरण हो (बराल, एटम, २०६६ : ३४) । कृतिमा वर्णित सुखद् वा दुःखद् परिस्थिति तथा कार्य व्यापारबाट उत्पन्न हुने पाठकीय प्रभावलाई वातावरण भनिन्छ । यसले वस्तुको विकाससँगै पाठकमा उत्पन्न हुने भावना र त्यसको तुष्टि दुवैलाई जनाउँछ । स्थान र समयमा घटित हुने घटना एवं चरित्रको कार्यव्यापारले वातावरणको निर्माण गर्दछन् र वातावरण स्थान तथा समय भन्दा बढी सूक्ष्म हुन्छ । मानसिक अवस्थासँग सोझो सम्बन्ध हुने भावका रूपमा लिइने वातावरण कृतिभर व्याप्त रहन्छ र यसलाई रङ्गसङ्गति पनि भनिन्छ । यसैबाट कृतिले सुखद् वा दुःखद् के कस्तो मोड लिन्छ भन्ने कुराको ज्ञात हुन्छ । घटना घटित हुने स्थान र समय दुवैले वातावरणको निर्माणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछन् (लुइटेल, २०६९ : ५०) । वातावरणको निर्माण देशकालमा घट्ने घटना दृश्य वा चरित्रको कार्यबाट हुन्छ वातावरण देशकाल भन्दा सूक्ष्म हुने हुँदा यसको सोझो सम्बन्ध पात्रहरूको भावनाको सूक्ष्म कार्यकलापसँग रहन्छ । मानसिक अवस्थासँग सम्बद्ध हुने हुँदा वातावरणलाई भाव पनि भनिन्छ (बराल, एटम, २०६६ : ३४) वातावरणको निर्माणमा प्रकृतिको आफ्नै भूमिका हुन्छ । पकृतिले मानिसका अन्तर्भावनामा ठूलो प्रभाव पारेको हुन्छ । मानिसको सुख दुख, आशा निराशा घात प्रतिघात आदिको प्रतिविम्बको रूपमा प्रकृतिको चित्रण र विश्लेषण भएको हुन्छ । त्यसैले प्रकृतिको भूमिकालाई पनि हेर्ने गरिन्छ । पात्रको आन्तरिक व्यक्तित्व वा मनोवैज्ञानिक अस्तितत्वलाई परिभाषित गर्ने तत्वचाहिँ 'चित्तवृत्ति' हो (नेपाल, सन् २०११ : ९४) । यिनको परिभाषा अनुसार उनले आन्तरिक वातावरणलाई 'चित्तवृत्ति' भनेको पाइन्छ ।

उपन्यासको घटना वा पात्रको कार्यले पाठकलाई कल्पनाको असीम उडानमा डुलाइ दिन पनि सक्छ जसले गर्दा उसका मनमा विषाद् आशक्ति, क्षोभ, हर्ष, जस्ता गुण अवगुणहरूका मूल फुट्दछन् । अर्थात् स्थायी भावको उद्बोधन हुन्छ र तिनको समष्टिमा वातावरणको निर्धारण हुन्छ (बराल, एटम, २०६६ : ३४) । वातावरणको सफल प्रयोगले कुन मान्छे कस्तो परिस्थितिमा गुज्रिरहेको छ भन्ने कुराको ज्ञान हुन्छ । ऐतिहासिक

उपन्यासमा कुनै ऐतिहासिक वातावरणको प्रयोग गरिएको हुन्छ । ऐतिहासिक उपन्यासमा कुनै विशिष्ट स्थान र समयको चित्रण गर्नुपर्ने हुन्छ । सोही अनुसारको बोलीचाली रीतिरिवाज, सामाजिक, बनोट आचार विचार र रहनसहनको चित्रण गर्नुपर्ने हुन्छ । वातावरणको चित्रणले पात्रहरूको चित्रमा छाया पारेको हुनुपर्छ । त्यसकारण वातावरणको चित्रण गर्दा अनावश्यक रूपमा गर्नु हुदैन । उपन्यासमा रोचकता र विश्वसनीयता ल्याउन मात्र यसको उपयोग गर्नुपर्दछ ।

आन्तरिक र बाह्य गरी वातावरण दुई प्रकारका हुन्छन् । वातावरण भित्र पर्ने सामाजिक र प्राकृतिक पक्ष वातावरणको बाह्य पक्ष हो र यसैलाई वातावरणको भौतिक पक्षका रूपमा लिने गरेको पाइन्छ । उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको मानसिकता वातावरणको आन्तरिक पक्ष हो र आन्तरिक पक्ष उपन्यासको आत्मिक सौन्दर्य हो । जसले हृदयलाई आह्लादित गराउँछ र पाठकमा एक आनन्दपूर्ण भाव उत्पन्न गराउँछ । यसैले आन्तरिक पक्षमा पाठक धेरै रमाउँछ । बाह्य पक्षमा व्यक्ति र प्रकृतिको बाह्य सौन्दर्य हुन्छ जसले आन्तरिक पक्षलाई प्रबल बनाउन सहयोग गर्दछ ।

समग्रमा उपर्युक्त तथ्यलाई हेर्दा कृतिमा प्रस्तुत स्थान समय र वातावरणको संयुक्त रूप नै परिवेश हो । यसले वस्तु र सहभागीहरूलाई गतिशील र जीवन्त तुल्याउने आधार प्रदान गर्दछ । कृतिमा परिवेशको निर्माण र प्रस्तुति स्वाभाविक र विश्वसनीय ढङ्गले गरिनुपर्दछ । कृतिको प्रकृति अनुरूप परिवेश निर्माण र प्रस्तुतिमा भिन्नता आउँछ । हरेक कृतिमा परिवेशको प्रस्तुति सामान्य वा विशेष ढङ्गले गरिएमा त्यस्तो हुँदैन । कृतिका घटना र सहभागीलाई सहज स्वाभाविक र विश्वसनीय तुल्याउन परिवेशले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । कृतिमा वर्णित कार्यव्यापार प्रति वास्तविकताको अनुभूति गराउन वस्तु तथा सहभागीलाई सार्थक र जीवन्त तुल्याउन तथा समग्र कृतिलाई विशिष्टता प्रदान गर्न परिवेशले विशेष सहयोग पुऱ्याउछ । आञ्चलिक वर्णनको आधिक्य भएको तथा ऐतिहासिक भाव भूमिमा आधारित कृतिमा परिवेशको अझ महत्त्वपूर्ण स्थान रहन्छ (लुइटेल २०६० : ९३) । वातावरणको पृष्ठभूमिमा नै कथाको विकास हुन्छ, चरित्रको उद्घाटन हुन्छ, उपन्यासको कथ्यको विविध क्षेत्रमा प्रकाश पार्दछ । सम्पूर्ण रचनाको गठनको एक विशिष्ट रूप वा ध्वनि प्रदान गर्नमा वातावरणबाट सहायता लिइन्छ (शुक्ल, १९६४ : ३४१) ।

समग्रमा वातावरण भन्नाले पात्रका आन्तरिक मनमा पर्ने प्रभाव र उपन्यास पढ्दै जाँदा पाठकमा छोड्ने प्रभाव हो । वातावरण पात्र र पाठकमा पर्ने हर्ष, शोक, घृणा, सुख,

दुःख आशा, निराशा, भय, त्राश, आदिको समष्टि हो । यसलाई नै चित्तवृत्ति, मनोविश्लेषण, भाव, मानसिक स्थिति, आदि नाम दिइएको छ । निष्कर्षमा भन्ने हो भने वातावरण भनेको पात्र र पाठकको आन्तरिक मनस्थिति हो ।

२.६ उपन्यासको परिवेश विधानको विश्लेषणका ढाँचाहरू

उपन्यासका विभिन्न तत्त्वहरू मध्ये परिवेशलाई केन्द्रमा राखेर गरिने अध्ययन नै परिवेश विधान हो । उपन्यासको परिवेश विधानको विश्लेषणका लागि रचनाको प्रकृति अनुसार विभिन्न ढाँचा तयार गर्न सकिन्छ । प्रस्तुत अध्ययन लैनसिंह बाङ्देलका उपन्यासमा परिवेश विधान शीर्षकमा केन्द्रित छ । यहाँ बाङ्देलका उपन्यासमा प्रयुक्त परिवेशा विधानको विश्लेषण गर्न सहज हुने ढाँचा तयार गरिएको छ । परिवेश विधानको ढाँचा तयार गर्दा विभिन्न समालोचकहरूले परिवेश सम्बन्धी गरेका अध्ययन तथा समालोचनाको अध्ययन गरी विश्लेष्य कृतिहरुका अधारमा आधार तयर गरिएको छ । परिवेश विधानका सन्दर्भमा घनश्याम नेपालले 'पयावरण र चित्तवृत्ति' भनेका छन् । उनले पर्यावरण अन्तर्गत बाह्याचरण, बाह्यपरिवेश, प्राकृतिक सामाजिक, आर्थिक, मानवीय सम्बन्ध आदि पृष्ठभूमिलाई समेटेका छन् भने चित्तवृत्ति अन्तर्गत पात्रका आन्तरिक व्यक्तित्व तथा मनोवैज्ञानिक अस्तितत्वलाई समेटेका छन् । उनले गद्याख्यानमा परिवेश प्रस्तुतिका दुईबटा विशेष तरिका दिएका छन् ती प्रत्यक्ष पद्धति र परोक्ष पद्धति हुन् (नेपाल, सन् २०११ : ९३-९६) उनको मान्यता अनुसार प्रत्यक्ष पद्धति नै बाह्यपरिवेश हो र परोक्ष पद्धति भनको अनुभूतिमा मात्र आउने वातावरण तथा आन्तरिक वातावरण हो । राजेन्द्र सुवेदीले कुनै पनि कार्य हुनका लागि उपयुक्त मानिएको स्थल उपन्यासको कार्यपीठिका हो । त्यही कार्यपीठिका नै उपन्यासको परिवेश हो । परिवेशलाई नै कथान्तरमा पर्यावरण, वातावरण, परिधि, परिवृत्त जस्ता शब्दहरूले सम्बोधन गरिएको हो । पात्रको जीवनपद्धतिलाई प्रभावित तुल्याउन परिवेश उपन्यासमा आएका हुन्छन् । भौतिक जगत्का प्राकृतिक वातावरण, समाज, संस्कार सभ्यता आदि नै पर्यावरणका रूपमा आएका हुन्छन् र त्यसले पात्रको मनोद्वन्द्वलाई उत्प्रेरणा गर्ने काम गर्दछन् । पर्यावरणमा आउने क्रियाशीलताले नै पात्रको मानसिक क्रियाशीलता र भौतिक क्रियाशीलता जन्माउँछ भनेका छन् (सुवेदी, २०६४ : २५-२६) । यिनको भनाइ अनुसार भौतिक वा बाह्य परिवेशबाट नै पात्रको आन्तरिको परिवेशको उद्घाटन हुन्छ भन्ने बुझिन्छ । बराल, एटमले उपन्यासमा पात्रहरूको घटना घट्ने वा कार्यव्यापार हुने स्थान समय र त्यसको मानसिक प्रभावलाई पर्यावरण भनेका छन् । पर्यावरण अन्तर्गत देशकाल र

वातावरण पर्दछन् । देशकाल अन्तर्गत जीवनका कथा, रीतिरिवाज, रहनसहन, व्यवहार, प्राकृतिक पूर्वाधार र परिवेश जस्ता तत्त्वहरू र उपन्यास कुन समयमा लेखिएको हो भन्ने समय आएको हुन्छ । उपन्यास पढ्दा पाठकमा छोड्ने प्रभावलाई वातावरण भनिन्छ । पाठकमा उत्पन्न हुने हर्ष, शोक, घृणा, क्राध आदि भाव नै वातावरण हो (बराल, एटम, २०६६ : ३३-३४) । यिनीहरूले परिवेशलाई देशकाल र वातावरण गरी दुई भागमा विभाजन गरेको देखिन्छ । समग्रमा यी विभिन्न विद्वान्हरूको परिवेश विधान सम्बन्धी मान्यतालाई हेर्दा र बाङ्देलका उपन्यासलाई अध्ययन गर्दा उनका उपन्यासमा परिवेश विधानको विश्लेषणका लागि निम्न ढाँचा तयार गरिएको छ :

१. देशकाल

   १.१ स्थानगत परिवेश

   १.२ कालगत परिवेश

   १.३ संस्कार संस्कृति

   १.४ जीवन पद्धति

   १.५ धार्मिक पक्ष

   १.६ विचार चिन्तन

   १.७ प्रकृति चित्रण

   १.८ भाषा

२. वातावरण

   २.१ आर्थिक वातावरण

   २.२ सामाजिक वातावरण

२.६.१ देशकाल

उपन्यासमा कुनै देश (स्थान), काल (समय) को प्रयोग गरिएको हुन्छ त्यसैलाई देशकाल भनिन्छ । उपन्यासमा विभिन्न पात्रहरूले कार्यव्यापार गरेका हुन्छन् । पात्रहरूले कुन स्थानमा कार्यव्यापार गरे र ती पात्रहरूले कार्यव्यापार गरेको निश्चित समय कुन हो भन्ने कुरा प्रष्टिएको हुन्छ । उपन्यासमा पात्रका संस्कार र संस्कृति, जीवन पद्धति, धार्मिक पक्ष, विचार चिन्तन, प्रकृति चित्रण, भाषा आदि कुराले पनि देशकालको पहिचान हुने भएकाले देशकाल अन्तर्गत नै यी पक्षहरूको छुट्टा छुट्टै रूपमा अध्ययन गरिन्छ ।

२.६.१.१ स्थानगत परिवेश

उपन्यासमा पात्रहरूले कार्यव्यापार सम्पन्न गरेको देश वा ठाउँ विशेषलाई नै स्थानगत परिवेश भनिन्छ । उपन्यासमा पात्रहरूको कार्यसम्पादनका लागि विभिन्न राष्ट्रिय, अन्तराष्ट्रिय, ग्रामीण, सहरिया स्थानगत परिवेशको प्रयोग गरिएको हुन्छ । उपन्यासमा स्थानगत परिवेश सम्बन्धी के कस्तो प्रयोग गरिएको छ भनी यहाँ अध्ययन गरिन्छ ।

२.६.१.२ कालगत परिवेश

उपन्यासमा पात्रहरूले कार्य सम्पादन गरेको समय वा वेलालाई काल भनिन्छ । काल वा समयले उपन्यास पढ्दै जाँदा पाठकमा विश्वसनीयता प्रदान गर्दछ । उपन्यासमा भूत, वर्तमान, भविष्य कालगत परिवेशको प्रयोग गरिएको हुन्छ । उपन्यासमा कालगत परिवेश सम्बन्धी के कस्तो गरिएको छ भनी अध्ययन गरिन्छ ।

२.६.१.३ संस्कार र संस्कृति

उपन्यासमा पात्रहरूको संस्कार र संस्कृतिबाट उनीहरूको स्थानगत परिवेशको सूक्ष्म पहिचान गर्न मदत पुग्छ । उपन्यासमा पात्रहरूले परम्परादेखि मान्दै आएको चाडपर्व, वेशभूषा, लवाइखुवाइ, जन्म, मृत्यु आदि नै उनीहरूका संस्कार र संस्कृति हुन् । उपन्यासमा राष्ढ्रिय तथा अन्तराष्ढ्रिय मानव जातिहरूका संस्कार र संस्कृति आदिको प्रयोग गरिएको हुन्छ । उपन्यासमा संस्कार र संस्कृति सम्बन्धी के कस्तो प्रयोग गरिएको भनी अध्ययन गरिन्छ ।

२.६.१.४ जीवन पद्धति

उपन्यासमा पात्रहरूको जीवन पद्धतिबाट समयवृत्तको सूक्ष्म पहिचान गर्न सकिन्छ । उपन्यासमा पात्रहरूको जीवन पद्धतिलाई प्रायश : तीन तरिकाले प्रयोग गरिएको पाइन्छ ती निम्न वर्गीय, मध्यम वर्गीय र उच्च वर्गीय हुन् । उपन्यासमा जीवन पद्धतिको के कस्तो प्रयोग गरिएको छ भनी अध्ययन गरिन्छ ।

२.६.१.५ धार्मिक पक्ष

कुनै पनि धर्ममा विश्वास गर्नु आस्तिक हो र धर्ममा विश्वास नगर्नु नास्तिक हो । उपन्यासमा नास्तिक वा आस्तिक दुवै खाले पात्रहरूको प्रयोग गरिएको छ । उपन्यासका पात्रहरू हिन्दु, मुस्लिम, क्रिश्चियन, जुनसुकै समुदायका हुन सक्छन् । उपन्यासमा पात्रहरूको धार्मिक पक्षबाट देशीय धार्मिक परिवेशको पहिचान गर्न र पात्रहरूको चाडपर्व,

रीतिस्थिति, पहिचान गर्न गर्न सकिन्छ । उपन्यासमा के कस्तो धार्मिक पक्षको प्रयोग गरिएको छ भनी अध्ययन गरिन्छ ।

२.६.१.६ विचार चिन्तन

जुन विषयका बारेमा लेखिएको हो त्यसका बारेमा लेखकीय दृष्टिकोण नै विचार चिन्तन हो । उपन्यासमा उपन्यासकारले पात्रहरूले कार्य सम्पन्न गरेको देशकाल अनुरूप के सन्देश दिन खोजेका हुन् भन्ने कुरा विचार चिन्तनमा प्रष्ट हुन्छ । उपन्यासमा लेखकले आदर्शवादी, सामाजिक यथार्थवादी, आर्थिक, प्रगतिशील, आदि विचार चिन्तन व्यक्त गरेका हुन्छन् । उपन्यासमा के कस्तो विचार चिन्तन प्रयोग गरिएको छ भनी अध्ययन गरिन्छ ।

२.६.१.७ प्रकृति चित्रण

पृथ्वीको गतिको चक्रका आधारमा परिवर्तन हुने मौसम वा ऋतुलाई नै प्रकृति भनिन्छ । ऋतुका आधारमा परिवर्तन हुने प्रकृतिले उग्र, शान्त, सौम्य, मनोरम आदि विभिन्न रूप लिने गर्दछ । उपन्यासमा प्रकृतिलाई पात्रको मनोदशा वर्णन् गर्न पनि प्रयोग गरिएको हुन्छ । प्रकृतिको प्रयोगबाट पात्रको मनोदशा पहिचान गर्न सकिन्छ । उपन्यासमा प्रकृति सम्बन्धी के कस्तो प्रयोग गरिएको छ भनी अध्ययन गरिन्छ ।

२.६.१.८ भाषा

मानव जातीले आ आफ्ना विचार आदान प्रदान गर्ने माध्यम नै भाषा हो । उपन्यासमा पात्रहरूले बोल्ने भाषामा पनि अनेक भाषिका जोडिएका हुन्छन् जसले गर्दा उपन्यासमा स्थानीय रङ उत्पन्न गर्छ । उपन्यासमा पात्रअनुकुल भाषा, उपन्यासकारको भाषा, अलङ्कारयुक्त भाषा, उखान, टुक्का, तत्सम, तद्भव, आगन्तुक आदि विभिन्न तरिकाले भाषाको प्रयोग गरिएको हुन्छ । उपन्यासमा के कस्तो भाषाको प्रयोग गरिएको छ भनी अध्ययन गरिन्छ ।

२.६.२ वातावरण

पात्र र पाठकका मनमा उत्पन्न हुने आन्तरिक वा मानसिक स्थिति नै वातावरण हो । उपन्यासमा हुने कार्यव्यापारले पाठकमा छोढ्ने प्रभावलाई वातावरण भन्ने गरेको पनि पाइन्छ । पात्र वा पाठकका मनमा उत्पन्न हुने हर्ष, शोक, क्रोध, घृणा, आदि नै वातावरण हुन् । पात्र वा पाठकमा विभिन्न भावहरू उत्पन्न हुनका लागि पात्रहरूको आर्थिक, सामाजिक वातावरणले विशेष भूमिका खेलेको हुन्छ । आर्थिक, सामाजिक वातावरणको छुट्टा छुट्टै अध्ययन गरिन्छ ।

२.६.२.१ आर्थिक वातावरण

पात्रहरूले कार्यव्यापार गर्दा आर्थिकले पार्ने प्रभावलाई नै आर्थिक वातावरण भनिन्छ । आर्थिकका आधारमा पात्रहरू निम्न, मध्यम तथा उच्च वर्गीय हुने गर्दछन् । उपन्यासमा आर्थिक शोषण, उत्पीडन, अभाव आदिका कारण पात्रहरूले दुःख भोगेका हुन्छन् जसले पाठकमा करुण, त्रास आदि भाव उत्पन्न गर्छ । उपन्यासमा आर्थिक वातावरणको के कस्तो प्रयोग गरिएको छ भनी अध्ययन गरिन्छ ।

२.६.२.२ सामाजिक वातावरण

समाज शब्दले विभिन्न भाषा भाषी भएका तथा विभिन्न जाती भएका एकै स्थानमा बसोबास गर्ने मानव समुदायलाई जनाउँछ । मान्छेका समुदाय अनुसार आ आफ्नै विशेषता हुन्छन् । उपन्यासमा समाज अनुसारका पात्र पनि हुन्छन् जसले कार्यकलापमा फरक विशेषता ल्याउने र प्रभाव पार्ने गर्दछन् । उपन्यासमा के कस्तो समाजको प्रयोग गरिएको छ भनी अध्ययन गरिन्छ ।

२.७ निष्कर्ष

देश, काल र वातावरणलाई केन्द्रमा राखेर उपन्यासमा प्रस्तुत पात्रले कार्य व्यापार सम्पन्न गरेको भौगोलिक स्थान, धार्मिक, सांस्कृतिक, सामाजिक, आर्थिक काल आदिका बारेमा चित्रण गर्नु नै परिवेश विधान हो । यस शोधमा बाङ्देलका उपन्यासमा प्रयुक्त परिवेशको विश्लेषणका लागि देशकाल र वातावरणका विभिन्न पक्षहरूका आधारमा परिवेश सम्बन्धी विश्लेषण तेस्रो, चौथो, पाँचौं र छैटौं परिच्छेदमा गरिन्छ ।

परिच्छेद तीन

मुलुकबाहिर उपन्यासमा परिवेश विधान

३.१ विषय परिचय

लैनसिंह बाङ्देलद्वारा लिखित **मुलुक बाहिर** उपन्यास वि.सं. (२००५) प्रकाशित उपन्यास हो । नेपालीहरूको मुगलान जानु पर्ने बाध्यता नै यस उपन्यासको विषयवस्तु हो । यस उपन्यासले रने, म्याउची, माहिला भुजेल, मसिनी, दलबहादुर, दलबहादुरकी बुढी आमा, रूपा पात्रहरूको मार्मिक जीवन भोगाइलाई समेटेको छ । यस उपन्यासले नेपालको पहाडी क्षेत्र अरुण खोलादेखि दार्जिलिङ, आसाम सिलीगुडी, नक्सालवारी, कलकत्ता, बर्मा जस्ता स्थानगत परिवेशलाई ओगटेको छ । यस उपन्यासमा वि.सं. १९६९ देखि वि.सं. १९९८ को समयावधि प्रस्तुत छ । यसमा प्रथम विश्वयुद्ध तथा दोस्रो विश्वयुद्धबाट पिल्सिएका तथा वि.सं. २००४ साल पूर्वको राणाकालीन आर्थिक अभावबाट थिचिएका नेपाली समाज तथा भारतेली समाजको चित्रण प्रस्तुत छ । यस उपन्यासमा प्रस्तुत परिवेशको विश्लेषण देशकाल र वातावरणका आधारमा गरिन्छ ।

३.२ देशकाल

३.२.१ स्थानगत परिवेश

मुलुक बाहिर उपन्यासका पात्रहरूको कार्यस्थल नेपाल, दार्जिलिङ, सिलीगुडी, आसाम, कलकत्ता, फ्रान्स आदि भएकाले यस उपन्यासमा व्यापक राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय स्थानगत परिवेशको प्रयोग भएको छ । यस उपन्यासको कथानक नेपालको पहाडी क्षेत्र अरुण खोलाबाट शुरुवात भएको छ । प्रस्तुत अरुण खोलाको सन्दर्भलाई उदाहरणबाट प्रष्ट पार्न सकिन्छ : त्यो हिउँदभरि रनेले साथीहरूसित मिलेर टिस्टातिर आरा काट्ने काम गऱ्यो - दुई चार पैसा पनि कमायो । हिउँद जान लाग्यो-त्यसका कम्मरमा दुई-चार पैसा भयो-रने आफ्नो घर, अरुण खोला फर्क्यो (पृ.१) ।

प्रस्तुत उदाहरणमा प्रमुख पात्र रने र उसका केही साथीहरूसँग प्रत्येक बर्ष हिउँदमा मुगलान आउने जाने गरेको प्रस्ट हुन्छ । म्याउँची पनि दार्जिलिङ गएको कुरालाई यसरी प्रस्तुत गरिएको छ : एक हिउँद साथीहरूका होहोरीमा लागेर म्याउची पनि दोरलिङ हेर्न

तम्सिएर आई (पृ.२) । यस उपन्यासकी प्रमुख नारी पात्र म्याउची पनि मुगलान पसेकी छ । उपर्युक्त उदाहरण हेर्दा यस उपन्यासको प्रारम्भिक चरणमा पात्रहरूको कार्यस्थल नेपालको अरुण खोलाको आसपास क्षेत्र र दार्जिलिङ, टिस्टा आसपासका स्थानहरू रहेका छन् । पहाडको अरुण खोला आसपासमा बस्ने रने, म्याउची, माहिला भुजेल, मसिनी जस्ता पात्रहरू कामको सिलसिलामा मुगलान पसेका छन् । यी पात्रहरूले मुगलान पसेर टिस्टाका आसपास क्षेत्रमा तख्ता काट्ने बोक्ने जस्ता कामहरू गरेका छन् । यी पात्रहरू टिस्टाको आसपास क्षेत्र पुलनेर डेरा जमाएर बसेको कुरालाई यसरी चित्रण गरेका छन् : पर टिस्टाको पुलनेर पनि एउटा डेरा थियो-कहिले काहीँ ढिलो भइहालेछ भने सोही डेरामा रने बास बस्थ्यो (पृ.५) ।

प्रस्तुत उदाहरण अनुसार यिनीहरूको बासस्थाल टिस्टाको आसपासको क्षेत्र नै रहेको छ भन्ने पुष्टि हुन्छ । यी श्रमिकहरू दिनभरि काम गर्ने रातमा खाना खाएर धुनी ताप्ने, रमाइलो गर्ने गर्दछन् । रनेले म्याउचीसँग पिरती लगाउँछ र एकदिन रिसको आवेगमा आएर म्याउचीलाई टिस्टाको डिलमुन्तिर पानीमा फ्याकिदिन्छ । यसरी हेर्दा उपन्यासको प्रथम खण्डको कार्यस्थल अरुण खोलाको आसपास क्षेत्र र टिस्टा आसपासको क्षेत्र देखिन्छ ।

मुलुक बाहिर उपन्यासको दोस्रो परिच्छेदमा दार्जिलिङ्को घुम स्टेसन, डिपु, कुइटा छाउनी, पञ्जाब, बगदाद, अफगानिस्तान, ग्यालीपोली, मेसोपोटामिया र फ्रान्स जस्ता स्थानगत परिवेशको उल्लेख मात्र गरिएको छ । प्रथम विश्वयुद्धको हाहाकारमा नेपालीहरू डिपूमा भर्ती भएर यी स्थानहरूमा लडाइ गर्न जाने प्रसङ्ग दोस्रो खण्डमा पाइन्छ । प्रस्तुत कुरालाई उपन्यासकारले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् :

> यसरी डिपूमा भर्ना भएर जाने ती गोर्खाली सिपाहीहरू घूम स्टेसनबाट रेलमा चढी हात हल्लाउँदै लडाँइतिर हिँडे । यो चौध सालको लडाँइमा गोर्खाली सिपाहीहरूले अनेक नाउँ कमाए । यी गोर्खा पल्टन फ्रान्सतिर पुगेर पनि लडे रे ! फेरि बगदाद, मेसोपोटामिया, ग्यालीपोली, अफगानिस्तान कता-कता पुगेर शत्रुसित ज्याने लडेर लडे (पृ.३०) ।

रने पनि युद्धमा भर्ती भएर गएको छ । कुइटा छाउनीमा रनेको दलबहादुरसित मित्रता गासिन्छ । रनेको अफगानिस्तानमा युद्धमा राति गोली हानाहान हुन्छ । दलबहादरको बगदादको लडाँइमा पाखुरामा गोली लाग्छ र पञ्जाबको अस्पतालमा भर्ती हुन्छ । दलबहादुरलाई पञ्जाबको अस्पतालमा भेटाएर रनेले सेवा गर्दै घुम स्टेसन लिएर आउँछ । दलबहादुर र रने दार्जिलिङ फर्किएको कुरालाई उपन्यासकारले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् :

चार वर्षपछि तिनीहरू आज लाडाँइबाट घर फर्कँदै छन् । रेलमा चढेपछि घाइते दलबहादुरको अनुहारमा आनन्दको झलक देखिन थाल्यो । बल्ल मृत्युको मुखबाट बाँचेर आज ऊ आफ्नो घर दार्जीलिङ् फर्कँदै छ (पृ.३२) । दलबहादुरकी आमाले रनेलाई आफ्नै घरमा आश्रय दिएर राख्छिन् । एकदिन रने चोकबजार घुम्दै गर्दा माहिला भुजेल र मसिनीसँग भेट हुन्छ । रनेले माहिला भुजेल र मसिनीलाई दलबहादुकै घरमा लिएर जान्छ । मसिनीले दिदीको कुरा भिनाजु रनेलाई बारम्बार सोध्ने गर्छे । रनेलाई म्याउचीको यादले बारम्बार सताउँछ । टिस्टा नदीमा म्याउचीलाई फ्याकेको पश्चातापमा एकदिन रनेले कटुसको बोटमा झुन्डिएर आत्महत्या गर्दछ । यसरी हेर्दा दोस्रो खण्डमा लडाँइमा गएको स्थानहरूका चित्रण र घुम स्टेसन केन्द्रविन्दुका रूपमा आएको छ । अन्य स्थानहरूको विस्तृत चित्रण पाइदैंन ।

रनेको मृत्यु पश्चात् दलबहादुरले माहिला भुजेल र मसिनीलाई आफ्नै घरमा साहारा दिएको छ । माहिला भुजेल र पसिनी गाईगोठको स्याहार सुसार गर्ने चोकबजारमा गएर दुध बेच्ने काम गर्दछन् । दलबहादुर भने सुकेबजार डुल्न जाने आउने र यसै दिन विताउने गरेको छ । माहिला भुजेल र दलबहादुर सिलीगुडी सम्म घुम्न गएका छन् । यस कुरालाई उपन्यासकारले यसरी देखाएका छन् : दसैं आयो । चारैतिर रमाइलो भयो । दसैं गएर तिहार पनि आयो । तिहारमा माहिला भुजेल र दलबहादुर सिलीगुडी सम्म घुम्न गए (पृ.८७) । दलबहादुरले मधेसतिर गएर व्यापार गर्ने विचार लिई सिलीगुडीतिर लाग्छ । माहिला भुजेल भने दुध, घिउको व्यापार गर्ने उद्देश्यले मधेसतिर जाने आउने गर्छ । यसकुरालाई उपन्यासकारले यसरी चित्रण गरेका छन् : माहिला भुजेलको आर्थिक अवस्था खुब राम्रो हुँदै गयो । अब उ कहिले सिलीगुडी, नक्सालबारी, मत्तिगडातिर झरेर व्यापार गर्न थाल्यो (पृ.९८) ।

माहिला भुजेलले कान्छा राई र सेर्वा बूढालाई गाईको काममा आश्रय दिएको र आफू आफ्नो काममा व्यस्त भएको छ । एकदिन माहिला भुजेलले सेर्वा बूढाको कुरामा आई मसिनीलाई कुटेर घरबाट निस्केर हिड्छ । दलबहादुर घरमा आएपछि मसिनीको दया लागेर माहिला भुजेललाई खोज्न निस्कन्छ । दलबहादुरले माहिला भुजेललाई सिलीगुडीमा खोजेको कुरालाई यसरी चित्रण गरेका छन् : सिलीगुडी पुगेर आफूले चिने-जानेका नेपालीहरूलाई उसले सोधपुछ गऱ्यो - तर कसैले पनि माहिला भुजेलको पत्तो बताउन सकेन (पृ.१३३) ।

दलबहादुरले कलकत्ता खलङ्गामा बसेर माहिला भुजेललाई खोज्यो । ऊ आसाम गएको भए आफूले कोइलाखानीमा काम गर्दा भेट्नु पर्ने भन्ने सोचेर दलबहादुर आसाम नगई घर फर्क्यो । दलबहादुरले बिहा गऱ्यो । यता माहिला भुजेलकी छोरी दिन प्रतिदिन बड्दै थिई । आमाको मृत्युपछि दुध व्यापारमा दलबहादुरलाई घाटा लाग्न थालेकोले चिया पसल गरेर बस्ने निश्चय गऱ्यो । यसरी हेर्दा उपन्यासको तेस्रो खण्डमा घुम स्टेसन, सुकेबजार, सिलीगुडी, कलकत्ता, आसाम कोइलाखानि जस्ता स्थानगत परिवेशको चित्रण पाइन्छ ।

दोस्रो विश्वयुद्धको बल्दो आगो पश्चिमदेखि पूर्व जापान हुँदै बर्मा सम्म आइपुग्यो । बर्माका बासिन्दाहरू ज्यान बचाउँन भाग्न थाले । रङ्गुनको दुर्दशा भयो । बर्माबाट भागेर नेपालीहरू जताजतै जान थाले । यस कुरालाई उपन्यासकारले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् : यो लडाँइको बेला यसरी बर्माबाट भागेर आश्रयहीन मानिसहरू सिलीगुडी, खर्साङ, घूम पहाड, तथा दार्जीलिङका स्टेसनतिर अलपत्र भएर बसेका देखिन्थे (पृ.१६३) ।

बर्माबाट आउने क्रममा एउटा बूढो माहिला भुजेल पनि घूम स्टेसन आइपुग्यो । आफ्नो बाबु भन्ने थाहा नपाएकी रूपाले बूढालाई आश्रय दिएर चियादोकान मै राख्छे । बूढाले रातभरि अतीतका कुरा सम्झेको छ । मसिनीलाई कुटेर हिँडेपछि मधेस पुगेको, केही दिन मधेस बसेर कलकत्ता गएको, आसाम गएको, गौहाटीमा दाउरा बेचेको, शिलाङ फाँसी बजारमा मोजमस्ती गरेको, रङ्गुनमा काम राम्रो नभएको, बर्मामा बसेको, औलो रोगले सताएको र युद्धमा नेपालीहरू भाग्न थालेकाले पेगू, माण्डेला, सिलीगुढी हुँदै घूम स्टेसन आएको उसले सम्झेको छ । भोलि पल्ट आफू बसेको घर सडकबाट हेर्दै ऊ सुकेबजार पुगेको छ । राति चियादोकान मै फर्केको बूढा माहिला भुजेलले आफ्नी छोरी नै रूपा हो भन्ने थाहा पाएको छ । रातभरि छोरीसँग गफ गरेर सुतेको माहिला भुजेलको मसिनीसँग भेट नभई त्यही घूम पहाड चियापसलमा नै मृत्यु भएको छ । यसरी उपन्यासको चौथो खण्डको स्थानगत परिवेश हेर्दा कलकत्ता, आसाम, शिलाङ, बर्मा, पेगू, मण्डला, सिलीगुडी, हुदैं घूम पहाडमै आएर कथानकको अन्त्य भएको छ ।

यसरी प्रस्तुत उपन्यासको स्थानगत परिवेश नेपालको पहाड अरुण खोलाबाट सुरु भई घूम पहाडलाई केन्द्रविन्दु बनाएर कुइटा छाउनी, पञ्जाब, बगदाद, अफगानिस्तान, ग्यालीपोली, मेसोपोटामिया, फ्रान्स सिलीगुडी, कलकत्ता, आसाम, गौहाटी, कोइलाखानि बर्मा,

पेगू, मण्डला, सिलीगुडी हुँदै घूम पहाडको चित्रण मै आएर सकिएको छ । यसरी यस उपन्यासको परिवेश फनफनी घुमेको पाइन्छ । घूम पहाड यस उपन्यासको केन्द्रिय स्थान भए तापनि उपन्यासका पात्रहरूले व्यापक स्थानगत परिवेशमा कार्य सम्पन्न गरेकाले यस उपन्यासमा व्यापक स्थानगत परिवेशको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

३.२.२ कालगत परिवेश (समय)

मुलक बाहिर उपन्यास वि.सं. २००४ सालमा लेखिए पनि यस उपन्यासले लिएको विषयवस्तु र ग्रहण गरेको समय २००४ साल पूर्व लगभग ३०-३१ वर्ष अघिदेखिको देखा परेको छ । यस उपन्यासले २००४ साल पूर्वको आर्थिक, सामाजिक पृष्ठभूमि, पहिलो र दोस्रो विश्वयुद्धको विभिषिकालाई समेटेको छ । तत्कालीन नेपाली समाजमा नेपालीहरू मुगलान पस्नु पर्ने बाध्यता यस उपन्यासको विषयवस्तु हो । यस उपन्यासमा (सन् १९१२-१९४१) अर्थात् वि.सं. १९६९-१९९८ सम्मको समयाबधि प्रस्तुत छ । उपन्यासको कथाबस्तु प्रथम र दोस्रो विश्वयुद्धको आयतनमा समेटिएको छ । नेपालको पहाड अरुण खोला आसपासका नेपालीहरू सिमाना काटेर मुगलान जाने गरेको प्रसङ्गलाई उपन्यासकारले यसरी चित्रण गरेका छन् : हिउँद लागेपछि कति पहाड खण्डका मानिसहरू, कति तरुण-तरुनिहरू रमाउँदै हातेमालो गरी सिमाना काटेर मुगलान पस्थे (पृ.१) ।

प्रस्तुत उदाहरणमा नेपालीहरू पहिलेदेखि मुगलान आउने जाने गरेको प्रसङ्ग छ तर कहिलेदेखि भन्ने प्रस्ट समय उल्लेख छैन । पहाडमा हिउँदमा काम नहुने भएकाले नुन, भुटुन, लुगाफाटाका लागि आर्थिक अभावले र जहाँनिया राणा शासनको जगजगीले नेपालीहरू मुगलान पस्न बाध्य कुरा उपन्यासमा पाइन्छ । एक हिउँद बि.सं. १९६९ सालतिर रने पनि मुगलान पसेको छ । उपन्यासको दोस्रो खण्डमा सन् १९१४ सालको प्रसङ्ग भएकाले रने मुगलान पसेको समय वि.सं. १९६९ सालतिर हो भन्ने अनुमान गरिएको छ । उपन्यासको प्रथम खण्डको समय वि.सं. १९६९ साल वरपरको समय अनुमान गर्न सकिन्छ । उपन्यासको दोस्रो खण्डमा प्रथम विश्वयुद्धको लडाँइमा भर्ती हुने लडाँइमा नेपालीहरू जाने थालेको कुरा वर्णन् गरिएको छ । उपन्यासकारले दोस्रो खण्डमा प्रस्ट समय उल्लेख गरेका छन् : सन् १९१४ सालको कुरा हो । त्यो बेला लडाँइको भर्खरै थालनी भएको थियो (पृ.२९) ।

पहिलो विश्वयुद्धको समयतिर रनेले म्याउचीको हत्या गरी लडाँइमा गएको छ । वि.सं १९७१ सालतिरको प्रसङ्ग यहाँ पाइन्छ । रनेको दलबहादुरसित मित्रता हुनु, रने घूम पहाडमा बस्न थाल्नु, माहिला भुजेल मसिनीसँग भेट हुनु, सवै दलबहादुरको घरमा बस्न थाल्नु, रनेले आत्महत्या गर्नु, सेर्वा बूढाको ईष्यालु स्वभावले गर्दा कथानकलाई अर्को मोड दिनु, माहिला भुजेल घरबाट निस्कनु, आदि प्रसङ्गले कथानकलाई दुखान्तमा परिणत गराएको छ । यसरी प्रस्तुत उपन्यासको दोस्रो तेस्रो खण्डमा (सन् १९१४-१९३८) सम्मको समयावधि चित्रण भएको छ । उपन्यासको चौथो खण्डमा सन् १९३९ सालको दोस्रो विश्वयुद्धको प्रसङ्गलाई यसरी चित्रण गरेका छन् : सन् १९३९ साल लाग्यो । उनन्चालीस साल लागेपछि फेरि संसारमा लडाँइको हावा चल्न थाल्यो । युरोपमा लडाँइ मच्चियो- लडाँइले संसार थरथरी भयो (पृ.१६१) ।

वि.सं. १९९६ सालतिरको दोस्रो विश्वयुद्धको प्रभाव बर्मामा पनि पुग्यो र नेपालीहरू भागेर आसाम, सिलीगुडी, दार्जिलिङ, आदि विभिन्न क्षेत्रमा पस्न बाध्य भए । बर्मा छाडेर भाग्ने क्रममा कतिका छोरा छोरी हराए, कति टुहुरा भए, कति आमा बाबु सन्तान विहीन भए, बर्माको लडाँइका कारण १८ बर्षदेखि बेपत्ता भएको माहिला भुजेल पनि दार्जिलिङ आइपुगेको छ । दार्जिलिङ आइपुगेको माहिला भुजेलको रूपासँग चिनाजानपछि उसको मृत्यु भएको छ । यसरी हेर्दा लडाँइ सूरु भएदेखि दुई बर्ष पछाडि सम्मको समयावधि अर्थात् वि.सं. १९९८ सम्मको समयवधिको चित्रण चौथो खण्डमा पाइन्छ ।

समग्रमा प्रस्तुत उपन्यासले (सन् १९१२-१९४१) अर्थात् वि.सं.१९६९-१९९८ सम्मको ३०-३१ बर्ष बीचको समयावधिलाई समेटेको छ । नेपाली राणाकालीन समाजमा आर्थिक अभावले पिल्सिएका नेपालीहरू र विश्व परिवेशमा प्रथम तथा दोस्रो विश्वयुद्धकालीन विसङ्गतिहरूलाई उपन्यासले प्रस्तुत गरेको छ । यसरी हेर्दा सन् १९१२ पछिको ३०-३१ बर्षको सङ्क्रमणकालीन कालगत परिवेशको चित्रण उपन्यासमा चित्रण गरिएको छ ।

३.२.३ संस्कार र संस्कृति

नेपाली समाजमा प्रचलित परम्परादेखि चलिआएको चालचलन, रहनसहन, रीतिस्थिति, मानमर्यादा संस्कृति आदि नै मुलुक बाहिर उपन्यासको संस्कार र संस्कृति हो । उपन्यासको कथानकलाई अगाडि डोऱ्याउने पात्रहरू रने, म्याउची, माहिला भुजेल, मसिनी, दलबहादुरकी आमा, दलबहादर, खालिङ बूढा, रूपा जस्ता पात्रहरूले आफ्नो संस्कार र

संस्कृतिलाई अगाडि बढाएका छन् । यी पात्रहरूले मानिआएको संस्कार र संस्कृतिलाई उपन्यासमा रोचक ढङ्गले चित्रण गरिएको छ ।

उपन्यासमा रने, म्याउची, माहिला भुजेल, मसिनी, कान्छा राई खालिङ बूढा जस्ता पात्रहरूले अरुण खोला हुँदा गोठाला जाने प्रीति साट्ने गरेका छन् । मुगलानमा दिनभरि काम गर्ने रातमा मुर्चुङ्गा र विनायोमा वातावरणलाई रसमय बनाएको कुरालाई उपन्यासकारले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् : सबै जना आगोको वरिपरि झुमिएर बस्थे । त्यहाँ मुर्चुङ्गा बजाउने मुर्चुङ्गा बजाउथ्यो, बिनायो बजाउनेले बिनायो रने पनि नानावलीका गफ लाउँथ्यो अनि थपडी बजाएर खूब मीठो गीत गाउँथ्यो (पृ.५) । उपन्यासका पात्रहरू थकित भएर पनि गाउने बजाउने रसमय वातावरणलाई भुलेका छैनन् । उनीहरूले मुगलानमा बसेर भए पनि माघे सङ्क्रान्ति जस्तो चाडपर्व हर्ष उल्लासका साथ मनाएका छन् । यसै सन्दर्भमा उपन्यासमा यसरी चित्रण गरिएको छ :

> माघे सङ्क्रान्ति आयो । पहाडमा भए ता माघे सङ्क्रान्तिका दिन प्रात : काल अरुण खोल कि ता सुनकोसी, कि ता दुधकोसी, कि ता तामाकोसी गएर नहाउनुपर्थ्यो- गोठालाहरू वनका तरुल र दही मही घर-घरमा ल्याइपुऱ्याउँथे-खुव चाड मनाइन्थ्यो । परदेशमा भने सङ्क्रान्तिको बिहानै टिस्टा खोलामा गएर नुहाउने तथा वरपरबाट तरुल, कन्दमूल इत्यादि खोजी ल्याएर उसिन्ने सबैको सल्लाह भयो (पृ.१४) ।

उपन्यासका पात्रहरूमा सहयोगी भावना हुनु, खालिङ बूढाले रने र म्याउचीको टीकोटालो गर्दिनु, दलबहादुरले रने, माहिला भुजेल जस्तालाई आश्रय दिनु, रनेले दलबहादुरलाई बचाएर ल्याउनु, दलबहादुरकी आमाले रने, भुजेल जस्तालाई छोरा जस्तै माया गर्नु, दलबहादुरको बिहा गरिदिनु, दलबहादुरको छोरा जन्मिदा न्वारान गर्नु, रने, दलबहादुरकी आमा मर्दा काजक्रिया गर्नु, मसिनीले दलबहादुरलाई आदर गरी ढोगीदिनु, रूपाले सानालाई माया, ठूलालाई आदर गर्नु जस्ता पक्षहरू नै यस उपन्यासमा पात्रहरूले मानिआएका संस्कार र संस्कृतिहरू हुन् ।

समग्रमा उपन्यासमा नेपाली हिन्दु समाजमा परम्परादेखि मानिआएको चाडपर्व, रीतिरिवाज, आदर, सत्कार, रहनसहन, लवाइखुवाइ, चालचलन, आदि नै संस्कार र संस्कृतिका रूपमा चित्रण गरिएको छ ।

३.२.४ जीवन पद्धति

मुलुक बाहिर उपन्यासले नेपालीहरूको निम्नवर्गीय जीवन पद्धतिलाई समेटेको छ । यस उपन्यासमा रने, म्याउची, माहिला भुजेल, मसिनी, खालिङ बूढा, कान्छा राई दलबहादुर, दलबहादुरकी आमा रूपा जस्ता पात्रहरूको जीवन पद्धतिलाई समेटिएको छ । उपन्यासका यी पात्रहरूको जीवन भोगाइ निम्नवर्गीय रहेको छ । आर्थिक अभावका कारण मुगलान पस्न बाध्य नेपालीहरूको बाध्यतालाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । रने, म्याउची, माहिला भुजेल, मसिनी, खालिङ बूढा जस्ता पात्रहरू टिस्टाको आसपास क्षेत्रमा काठ बोक्ने, आरा काट्ने, ठेका मजदुरी काम गरेको निम्न वर्गीय सन्दर्भलाई उपन्यासकारले यसरी प्रस्तुत गरेका छन्: टिस्टामा त्यसले आरा काट्ने ठेका काम भेट्टायो । सबै साथीहरूलाई त्यसले उतै लाग्यो । उहाँ पुगेपछि डेरा खोजेर बस्यो । कामको थालनी भयो । जङ्गलमा ठूला ठूला रुख छानेर ढाल, आरा धरान, बनाऊ, आरा काट, तख्ता झिक, बिम बटम तयार पार, तिनलाई ओसार (पृ.५) ।

उपन्यासका यी पात्रहरूले मुगलानमा बसेर पनि आफ्नो देश, सभ्यता र संस्कृतिलाई भुलेका छैनन् । यिनीहरूमा छक्का पञ्जा र छलकपट केही छैन । रनेले दलबहादुरलाई बचाएर ल्याएको छ । दलबहादर र दलबहादरकी आमाले रने, माहिला भुजेल मसिनी जस्ता पात्रलाई आश्रय दिएका छन् । मसिनीमा सेवाको भावना पाइन्छ । रूपाले आदर सत्कार गर्न जानेकी छ । रूपाको वानी व्यहोरालाई उपन्यासकारले यसरी चित्रण गरेका छन् : अब घरको काम-धन्धा सबै रूपाले नै हेर्छे, आमाको सेवा गर्छे, दलबहादुर तथा उसकी स्वास्नीलाई आदर गर्छे, सुश्रूषा गर्छे । दलबहादुरका नानीहरूलाई आफ्नै भाइ-बहिनी जस्तै हेर्छे । आफू पनि स्कुल जान्छे तथा ती नानीहरूलाई पनि आफूसितै स्कूल लान्छे (पृ.१५५) । माहिला भुजेल र मसिनीको परिश्रमलाई उपन्यासकारले यसरी प्रस्तुत गरेका छन्: माहिला भुजेलको गाई-गोठ पनि बढ्दै गयो । उसले आफ्ना अपरिचित परिश्रमले गर्दा निकै पैसा कमायो । दुईवटी दूध दिने गाईको गोठ सट्टा अब पाँचवटी गाईहरू भए (पृ.८६) ।

यसरी मुगलान पसेर पनि नेपालीहरूले सभ्यता र संस्कृति विर्सिएका छैनन् । बर्मामा भने सभ्यता र संस्कृति लोप हुँदै गएको छ । बर्माका नेपालीहरूले आफ्नो सभ्यता संस्कृति भुल्दै गएका छन् । त्यहाँका स्वास्नी मानिस रक्सी बनाउने, पुरुषहरू भने रक्सी

खाने, जूवा खेल्ने आदि गरेका छन् । यसरी यस उपन्यासमा निम्न, मध्यमवर्गीय जीवन पद्धति निर्वाह गर्ने पात्रदेखि मध्यमवर्गीय जीवन निर्वाह गर्ने पात्रहरूका कार्यव्यापार र जीवन भोगाइलाई बाङ्देलले सहज रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

३.२.५ धार्मिक पक्ष

मुलुकबाहिर उपन्यासका पात्रहरूले हिन्दु धर्ममा विश्वास राखेका छन् । हिन्दु धर्म अनुसारका चाडपर्व, मनाउने आफ्नो संस्कार र संस्कृतिलाई भुलेका छैनन् । उपन्यासका पात्रहरू रने, म्याउची, माहिला भुजेल, मसिनी दलबहादुर जस्ता पात्रहरूले हिन्दु धर्म अनुसारका चाड दसैं, तिहार, माघे सङ्क्रान्ति जस्ता चाडपर्व मनाएका छन् । माघे सङ्क्रान्तिको रौनकलाई उपन्यासकारले यसरी चित्रण गरेका छन् : भोलि सङ्क्रान्ति छ-आज बेलुकादेखि नै मानिसहरू जाँड-रक्सी खाएर मेला टारमा डुल्न लागे । ठाउँ-ठाउँमा भेलाभएर गीत गाउन थाले, जुवारी खेल्न थाले, कतै, लिम्बू-नाच, कतै डम्फू-नाच, कतै धान-नाच, कतै जूवा खेल्न लागे-अरु साथीहरू कताकता लागे (पृ.१४) ।

हिन्दु धर्ममा माघे सङ्क्रान्तिका दिन खोलामा गएर नुहाएमा रोग कष्ट हरण हुन्छ भन्ने मान्यतामा पात्रहरूले विश्वास राखेका छन् । दसैंमा घरमा सफा सुग्घर गर्नु, मादल बजाउदै नाच्नु तिहारमा देउसे भैलो खेल्नु, तास जूवा खेल्नु डम्फू बजाउँदै हिड्नु आदि यिनीहरूले मानिआएका धर्म अनुसारका कार्यकलाप हुन् । बूढाले रने र म्याउचीको टीकोटालो गर्नु, दलबहादुरकी आमाले दलबहादुरको बिहा गराउनु, छोरो जन्मदा हर्ष मान्नु आदि हिन्दु धर्म अनुसारका संस्कारहरू हुन् । न्वारानमा हर्ष बढाइँका कुरालाई उपन्यासकारले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् : शिशु रोएको स्वरले आज फेरि त्यो घरमा आनन्दमय वातावरण सृजना गरिदियो र न्वारानका दिनमा खूब हर्षबढाइँ भयो । गाउँ-घरका सबै इष्ट-मित्र आए (पृ.१४२) । उपन्यासमा मान्छे मर्दा गर्ने संस्कारको पनि चित्रण गरिएको छ । दलबहादुरकी आमाको अन्त्येष्टि गरेको सन्दर्भलाई उपन्यासकारले यसरी चित्रण गरेका छन् : तीन-चार दिनसम्म राति-राति छिमेकीहरू त्यो मरौ-परौको घरमा आएर बसे-सहानुभूति प्रकट गरे, कसैले रामायण पढेर पवित्र पारिदिए (पृ.१४८) ।

यसरी उपन्यासमा पात्रहरूले हिन्दु धर्म अनुसारका विभिन्न चाड पर्व मनाएका छन् । उपन्यासमा धार्मिक सहिष्णुता पाइन्छ ।

३.२.६ विचार चिन्तन

मुलुकबाहिर उपन्यासमा नेपाली समाजको चित्रण यथार्थ रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । आर्थिक अभावका कारण नेपालीहरू मुगलान पस्नु परेको र श्रमिक भएको काम गर्नु परेको बाध्यतालाई यहाँ मार्मिक रूपमा चित्रण गरिएको छ । निम्न वर्गीय पात्रहरूले मुगलान बसेर काठ बोक्ने काट्ने बिम, बटम बनाउने जस्ता सङ्घर्षमय जीवन भोगाइलाई उपन्यासमा चित्रण गरिएको छ । समग्रमा मुगलान पस्न बाध्य भारतीय नेपालीहरूको व्यथा, कथा र आर्थिक सामाजिक चिन्तन नै यस उपन्यासको विचार चिन्तन हो ।

प्रस्तुत उपन्यासका रने, म्याउची, माहिला भुजेल, मसिनी कान्छा राई जस्ता पात्रहरू प्रत्येक साल हिउँद लागेपछि मुगलान पस्ने गरेका छन् । यी पात्रहरूले मुगलान टिस्टा आसपासमा ठेकेदारी काम गरेका छन् । हिउँद लागेपछि पहाड अरुण खोलामा काम नहुने नुन, लुगाफाटो गर्न नसक्ने भएकाले यी पात्रहरू मुगलान पसेका छन् । निम्नवर्गीय पात्रहरू आर्थिक अभावकै कारण मुगलान गई काम गर्नु परेको अवस्थालाई उपन्यासकारले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् : घाम नअस्ताएसम्म आरा काट्नेले काटिरहन्थ्यो, आरा काटेको स्वर वनका माझमा चारैतिर स्पस्ट सुनिन्थ्यो । तख्ता ओसार्नेहरू टिस्टाको पुलसम्म पऱ्याएर बेलुका आफ्ना डेरामा फर्किसक्थे (पृ.५) ।

उपन्यासका पात्रहरू अनपढ अशिक्षित छन् । आर्थिक दूरावस्थाका कारण मुगलान पस्न बाध्य नेपाली समाजको चित्रण भएकाले यस उपन्यासमा नेपाली समाजको यथार्थवादी चिन्तन र आर्थिक अभाव नै प्रमुख विचार चिन्तनका रूपमा व्यक्त भएको छ ।

३.२.७ प्रकृति चित्रण

प्रस्तुत **मुलुकबाहिर** उपन्यासमा प्रकृतिको चित्रण सफल रूपमा गरिएको छ । उपन्यासमा बाङ्देलले वसन्त, बर्षा, हेमन्त, शिशिर ऋतुको नाम उल्लेख नभए पनि हिउँदका रूपमा मङ्सिर, पुस महिनाको वर्णन् पाइन्छ । जाडोको चर्चा गर्दा शिशिर ऋतुको वर्णन पाइन्छ । माहिला भुजेल घरबाट निस्केपछि मसिनीको जीवन भोगाइसँगै ऋतुहरूको वर्णन् गरिएको छ । उपन्यासकारले प्रकृतिको चित्रण गर्दा मानवका दुखसुख अनुरूप प्रकृतिको चित्रण पनि गरेका छन् । उपन्याकारले वसन्त ऋतुको वर्णन यसरी गरेका छन् :

वसन्तको आगमन भएपछि रुख-रुखमा पुराना पातहरू झरेर नयाँ-नयाँ पालुवाहरू फेरिन लागे (पृ.१२३) ।

हिउँदपछि आउने वसन्त ऋतुले पालुवा परिवर्तन भएको कुरालाई चित्रण गरिएको छ । उपन्यासकारले ग्रीष्म ऋतुको नाम कतै उल्लेख गरेको पाइदैंन । उपन्यासकारले वर्षा ऋतुको वर्णन यसरी गरेका छन् : वर्षाको दिन झरी-बादलले पृथ्वी छोपेको छ । दिनभरि एक छिन नबिसाई आकाशबाट एकोहोरो पानी परिरहेको छ । खहरे खोलाहरू बढे, भुइँबाट मूलफुट्यो । धुइरो लागेर आएका कुइरो र बादलले वारिपारि गाउँ छोपे (पृ.१२७) ।

यसरी वर्षा ऋतुको वर्णन् गर्दा उपन्यासकारले मेघ गर्जेको, कुइरो लागेको, बिजुली चम्केको झरी परेको चारै तिर हरियाली छाएको रूपमा चित्रण गरेका छन् । शरद् ऋतुको चित्रण उपन्यासकारले यसरी गरेका छन् : शरद्को घाम र दसैंको आगमनले सबै मानिसको हृदय उल्लासले भरियो । चाड आयो भनेर सबै छिमेकीले घर लिपलाप पारे (पृ.१२४) ।

उपन्यासकारले शरद्लाई हर्ष उल्लासको समय चाड पर्वको रूपमा चित्रण गरेका छन् । हेमन्त र शिशिर महिनालाई उपन्यासकारले जाडो महिना मङ्सिर, पुस र हिउँदलाई शिशिरको रूपमा चित्रण गरेका छन् । हेमन्त शिशिरलाई उपन्यासकारले संयुक्त रूपमा यसरी चित्रण गरेका छन् : शरद् गएपछि जाडो आउन लाग्यो । हिउँद लागेपछि प्रकृति फेरि शुष्क र म्लान हुँदै गयो । चारैतिर शून्य भयो । संसारको दृश्य नै बेग्लै भयो वारिपारि देखिने धूपीको वन पनि दिन-दिनै फूस्रो हुँदै गयो (पृ.१२५) ।

यसरी उपन्यासमा हेमन्त र शिशिरको नाम कतै उल्लेख नभए पनि जाडो र हिउँदका रूपमा चित्रण गरिएको पाइन्छ । हिउँद लागेपछि धान थन्क्याएर नेपालीहरू मुगलातिर जाने चर्चा गरिएको छ । यसरी प्रस्तुत उपन्यास हिउँदबाट थालिएर हिउँदमै समाप्त भएको छ । नेपालीहरू हिउँद लागेपछि पहाडको काम सकिने र मुगलान कामको खोजीमा जाने क्रम निरन्तर रूपमा यस उपन्यासमा चित्रण गरिएको छ । यस उपन्यासमा विशेष हिउँदको चर्चा छ । हिउँदका दिन रातहरूको चित्रण गरिएको छ । हिउँदमा वनस्पति पहेँलो हुने, सुक्ने, तुषारो, कुहिरो, पानी सिमसिम परेको वातावरणलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यसरी उपन्यासमा प्रकृतिको चित्रण सफल रूपमा भएको पाइन्छ । उपन्यासमा पात्रहरूका दुःखसुख अनुरूपमा प्रकृतिको चित्रण गर्नमा भने उपन्यासकार सक्षम नै देखिन्छन् ।

उपन्यासकारले पात्रको विपद् समयमा प्रकृतिले सङ्केत दिएको कुराको चित्रण यस प्रकार गरेका छन् :

> कति बेरसम्म त्यत्तिकै आँधी-बतास चलिरह्यो, आधारात भएपछि भने त्यो बौलाहा आँधी थामियो । चारैतिर प्रकृति शान्त र निश्चल भयो । त्यो विनाशकारी प्रकृतिको उत्पात सब शेष भयो । तर त्यो उत्पातले कति खति गऱ्यो कस-कसको घर, झुप्रो, छाना उडाइदियो, कतिलाई विपत्मा पाऱ्यो कति रुख-पात भाँच्यो त्यति बेला केही थाहा भएन (पृ.६३) ।

प्रस्तुत उदाहरणमा प्रकृतिले रणबहादुरको मृत्युको सङ्केत दिएको छ । प्रकृति उत्पात रूपमा बौलाएकाले पात्रहरूले पनि यस्तो प्रकृतिको बौलाहापनलाई अशुभ मानेका छन् । आधारातमा उत्पात मच्चाएर प्रकृतिको उग्ररूप थामिए तापनि भोलिपल्ट रनबहादुरको मृत्युको खवर चारैतिर फैलिएको छ । यसरी उपन्यासमा पात्रहरूको दुःखसुख अनुरूप प्रकृतिलाई सङ्केतका रूपमा प्रयोग गरी उपन्यासकारले आफ्नो कलाकौशल प्रस्तुत गरेका छन् । प्रकृतिलाई दुःखसुख अनुरूप प्रयोग गर्नुको तात्पर्य पात्रहरूको मनोदशालाई उपन्यासकारले व्यक्त गर्न खोजेको पाइन्छ । उपन्यासमा प्रकृतिको चित्रण गर्दा उपन्यासकारले बिहान, साँझ, मध्यान्ह, रात, जुन, खोला, नाला वन जङ्गल, शुनशान, पहाडी बाटो, आदिको चित्रण गर्न पनि पछि परेका छैनन् । प्रकृतिका यी सूक्ष्म चित्रणले गर्दा उपन्यासको सूक्ष्म परिवेशलाई उजागर गरेको पाइन्छ ।

३.२.८ भाषा

मुलुकबाहिर उपन्यासमा निम्नवर्गीय नेपाली जीवनको चित्रण गरिएको छ । त्यसैले यस उपन्यासको भाषा पनि छिटो, छरितो सरल, सहज र स्वाभाविक बन्न पुगेको छ । उपन्यासमा वर्णनात्मक भाषा-शैलीलाई अङ्गीकार गरिएको छ । उपन्यासलाई स्वाभाविकता प्रदान गर्न उपन्यासकारले नाटकीय ढङ्गमा संवादात्मक भाषाशैलीको पनि प्रयोग गरेका छन् । उखान-टुक्काको प्रयोग, पात्रान्कुल भाषा, चित्रात्मक भाषा र अलङ्कारयुक्त भाषाको प्रयोगले उपन्यास कलात्मक सजीव बन्न पुगेको छ । उपन्यासकारले पात्रानुकुल भाषाको प्रयोग यसरी गरेका छन् : ई : हामी ता खै...अब त बूढा भयौं, उमेर गयो, दिनदिनै डाँडापारिका घामजस्ता भयौं-तर यो उमेर भयो, म त आजसम्म कसैले ठट्टा गर्दा रिसाएको छैन (पृ.१३), उस । अहिले चेब्रे पारेको हेर...(पृ.१७), किन त्यसरी रिसाएको हँ ? मैले तँलाई मन नपरेर कुटेको हो र ? तँ मुखाले छस् । साँच्ची, तँ मुखाले नभए ता देवी

भनेर पूजा गरे पनि हुन्थ्यो...? पृ.१७), म्याउँचीले जवाब दिई-होस् कान्छा, मरोस् अब त पोडे होला, मारे काटे पनि परको डेरामा जान्नँ (पृ.१८) । पात्रानुकुल भाषाको प्रयोगले उपन्यासलाई विश्‍वसनीयता प्रदान गरेको छ । उपन्यासकारले चित्रात्मक भाषाको प्रयोग यसरी गरेका छन् : म्याउँची अठार वर्ष पुगेकी थिई । त्यसको लाम्चो अनुहार, भरिलो छाती, गम्भीर आँखा र राता-राता दुई चञ्चल ओठले नारी-यौवनको सम्पूर्ण विकास भएको बुझाउँथे (पृ.४), प्रस्तुत उदाहरणमा म्याउची सुन्दर रूप यौवनलाई उपन्यासकारले चित्रमय तरिकाले उतारेका छन् । त्यस बेला जुन डाँडापारि पुग्न आँटेको थियो । उपन्यासकारले जुनेली रातको चित्रण यसरी गरेका छन् : शीत परेको झारपातमा जूनको अन्तिम टक अझै टल्किरहेको थियो । टिस्टापारिको सघन वन जूनको उज्यालोले राति अति मनोहर देखिन्थ्यो (पृ.२४) ।

> अन्धकार बढ्दै गयो । आफ्नो-विरानो नचिनिने भइसकेको थियो । साँझको चिसो हावाको आघातले उसलाई उत्कट जाडो-जाडो लाग्यो । वारिपारि घर, रुख-पात देखिन थाले पश्‍चिम पहाड कालो देखिन्थ्यो-त्यसको माथि आकाशमा केवल सन्तले रङ्ग अलि-अलि धसेजस्तो देखिन्थ्यो (पृ.१५४) ।

प्रस्तुत उदाहरणमा उपन्यासकारले साँझको समयको चित्रण गरेका छन् । आफू स्वयं चित्रकार भएकाले पनि चित्रात्मक भाषाको प्रयोगले उपन्यासलाई चित्रमय तुल्याएका छन् । उपन्यासमा अलङ्कारकारयुक्त भाषाको प्रयोग यसरी गरिएको छ : आज आकाशको जूनलाई किन कालो बादलले छोपेर त्यसरी अँध्यारो पारेछ (पृ.१६) । यहाँ म्याउँचीलाई आकाशको जून भनेर आरोपित गरिएको छ । त्यसैले यहाँ रूपक अलङ्कारको प्रयोग भएको छ । उपमा अलङ्कारको प्रयोग यसरी गरिएको छ : उसको हृदय कामेर आयो । निराशा र दुःखले ऊ द्रविभूत भएर आमाका गोडामा छाँद हालेर बालकजस्तो रुन थाल्यो (पृ.१४५), दूर प्रान्तमा पहाड र बस्तीतिर कृषकले बालेका आगो जूनकीरीको उज्यालो जस्ता देखिन्थे (पृ.१५४) ।

यसरी उपन्यासमा आलङ्कारिक भाषाको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । जसले उपन्यासलाई सौन्दर्य प्रदान गरेको छ । नेपाली जन जीवनको यथार्थ चित्रण गरी उपन्यासलाई विश्‍वसनीय बनाउन उखान टुक्काको पनि प्रयोग गरिएको छ जस्तै : डाँडापारिको घामजस्तो हुनु (पृ.१३), खतिको बेला मति आउँदैन (पृ.१८०), एक दिनको पाहुना मीठो-मीठो खा दुई दिनको पाहुना जतासुकै जा पृ.७३), नचिने सम्म को हो को हो

चिनेपछि माया मोह (पृ.७१), (सन्तान घरभरि हुनु दुःख बेसाउनु पृ.९८) काखी बजाउनु, (पृ.१३०) ।

उपन्यासमा तत्सम शब्द जस्तै :वन, कष्ट, दृश्य, निर्जीव, समाधि, निर्जनता, शव, निरीक्षण, आत्मा, दरिद्र, मनुष्य, दृष्टि आदि शब्दहरूको पनि प्रयोग गरिएको छ । उपन्यासमा तद्भव शब्द जस्तै : माटो, कोदालो, फटेङ्ग्रो, पटुका, हरियो, झरी, राँको, ओठ, जिब्रो, टुहुरो, आदि जस्ता शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ । अङ्ग्रेजी शब्द जस्तै : रेल, मोटर, बिम, बटम आदि शब्दहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ । उपन्यासमा अनुकरणात्मक शब्द जस्तै : बाटाघाटा, दीनहीन, छाड्दैछाडिन, अग्लाअग्ला, बस्तुभाउ, बूढापाका, कसैसकैको, जग्गाजमीन, ठाउँठाउँ, तलतल, लुखुरलुखुर, मुसुमुसु आदि जस्ता शब्दहरूको पनि प्रयोग भएको पाइन्छ । उपन्यासमा स्थानीय शब्द जस्तै : खै बाबै, बाबु, अपुताली, जाबी, मुन्तिर, भिनाज्यू, मुन्टो आदि शब्दहरूले स्थानिय भाषिकाको पहिचान गराएका छन् । यसरी भषाको प्रयोगले सूक्ष्म भाषा भाषिकाको परिवेशलाई उजागर गरेको पाइन्छ ।

यसरी उपन्यासमा चित्रात्मक भाषा, संवादात्मक भाषा, छोटो छरितो भाषाशैली, पात्रानुकुल र अलङ्कारयुक्त भाषाको प्रयोग, तत्सम, तद्भव, अनुकरणात्मक शब्द आदिका प्रयोगले उपन्यास भाषा भाषिको सूक्ष्म प्रयोग प्रष्टिन आएको र विश्वसनीय बन्न पुगेको छ ।

३.३ वातावरण

३.३.१ आर्थिक वातावरण

मुलुकबाहिर उपन्यासमा नेपाली समाजले भोग्नु परेको आर्थिक अभाव र शोषणको वातावरण सिर्जना गरिएको छ । यो उपन्यास वि.सं. २००४ सालमा प्रकाशित भएको थियो । नेपालमा जहानियाँ राणाशासनको जगजगी थियो । राणाशासनले नै गर्दा नेपालीहरू आर्थिक शोषण भोग्न बाध्य थिए । वर्षभरि काम गर्दा पनि दुई छाक खान र आफ्नो आङ् छोप्न मुस्किल हुन्थ्यो । आर्थिक अभावका कारण नेपालीहरू हिउँद लागेपछि मुगलान पस्न बाध्य आर्थिक अभावलाई देखाइएको छ । मुगलान आउने जाने कुरा उपन्यासमा बारम्बार दोहोरिएको छ । पहाडमा बस्नेहरूको आर्थिक अवस्था र जीवन भोगाइलाई रनबहादुरको जीवन भोगाइबाट उपन्यासकारले यसरी चित्रण गरेका छन् : अघि, चार-पाँच वर्षअघि पहाडबाट मुगलान पस्दा रनबहादुरको कस्तो गति थियो ! शरीरमा भनेजस्तो लुगा थिएन ।

लुगा लाउन, खान, बस्न, बोल्न त्यसले जानेको थियो । सभ्यता र संस्कृतिले नछोएको-साह्रै सोझो विचार भएको अवोध प्राणी थियो (पृ.४४) । रनेको चरित्र र रहन सहनबाट नै पहाडमा बस्नेहरूको स्थिति बुझ्न सकिन्छ । मुगलान पसेका नेपालीहरू पहाड फर्कन नचाहेको कुरालाई यसरी चित्रण गरिएको छ : अब पहाड फर्केर के गर्ने ? उही पहाडको एक कुनामा पसेर फेरी लुम्रे झुम्रे भएर बस्नुपर्छ गरिबी जीवन बिताउनु पर्छ-खेतीपाती छ भन्नु नाम मात्रै आफैले हाड खियाएर नजोतेसम्म वर्षभरि खान पुग्दैन ।...यस्तो अनिकाले जग्गामा फर्केर के गर्ने ? कसो गर्ने ? (पृ.८६) । आफ्नो आर्थिक अभावका कारण मुगलान पस्न बाध्य नेपाली नुनतेल, मरमसला, लुगाफाटो आदि आफ्नो चाहना पूर्तिका लागि नै पहाड फर्कन सकेका छैनन् । नेपालीहरू पहाड फर्कन पनि चाहेका छैनन् । यसरी यस उपन्यासले जहानियाँ राणाकालीन तत्कालीन समाजले भोग्नु परेको आर्थिक दयनीय अवस्थालाई समेटेको छ । नेपालीहरू आर्थिक सङ्कट खप्न नसकी नुनतेलका लागि मुगलान पस्न बाध्य नेपाली जन जीवनको यथार्थ वातावरण उपन्यासमा पाइन्छ । उपन्यासको मूल समस्या आर्थिक अभाव हो । उपन्यासका पात्रहरू आर्थिक अभावले गर्दा मुगलान पस्न बाध्य हुनु, म्याउची रनेसँग दार्जिलिङ जानु म्याउचीको हत्या हुनु, रने युद्धमा जानु, रनेले आत्महत्या गर्नु, रूपाले चियापसल चलाउनु, रूपा र माहिला भुजेलको भेट हुनुजस्ता पक्षले उपन्यास पढ्दै जाँदा पाठकमा करुण भाव जगाई आह्लादित बनाएको छ ।

३.३.२ सामाजिक वातावरण

मुलुक बाहिर उपन्यासमा तत्कालीन नेपाली समाज र भारतेली समाजको चित्रण गरिएको छ । उपन्यासमा वि.सं. २००७ साल पूर्वको जहानियाँ राणाकालीन नेपाली समाज र भर्खरै स्वतन्त्रता प्राप्त गरेको भारतेली समाजको चित्रण गरिएको छ । यसमा पुरानो युग र नयाँ युगको सङ्क्रमणकालीन अवस्थाको चित्रण गरिएको छ ।

यस उपन्यासमा नेपाली समाजको आर्थिक स्थितिलाई व्यक्त गरिएको छ । उपन्यासका पात्रहरू आर्थिक अभावले पिल्सिएका छन् । नेपालीहरू जहानियाँ राणाकालीन अवस्थाले गर्दा आर्थिक शोषणमा पनि परेका छन् । पहाडी क्षेत्रमा काम सकेपछि नुनतेलको समस्याले नै नेपालीहरू मुगलान पस्न बाध्य भएका छन् । राणाकालीन अवस्था मै समाज भएकाले शिक्षाको पहुँच राम्रो बन्न सकेको छैन । आधुनिक प्रणालीबाट खेती गर्न नेपालीहरूले जानेका छैनन् । आधुनिक प्रणालीबाट खेती गर्न नजानेका यिनीहरूको उब्जनी

पनि राम्रो नभएकाले र हिउँद लाग्दै मुगलान दार्जिलिङ पस्न बाध्य भएका छन् । मुगलान जाने र दुइचार पैसा कमाएर पहाड फर्कने कुरा उपन्यासमा पाइन्छ । २००७ साल पूर्व शिक्षाको पहुँच थिएन भन्ने कुरा म्याउची र मसिनीबाट पस्ट हुन्छ । शिक्षा, सभ्यता, आर्थिक आदिबाट पछाडि परेका यी पात्रहरू निम्नवर्गीय देखिन्छन् । त्यसैले उपन्यासमा तात्कालीन निम्नवर्गीय समाजको चित्रण पाइन्छ । शिक्षाको कमि भएका रने, म्याउँची, माहिला भुजेल, मसिनी, कान्छा राई, जस्ता पात्रहरूको सामाजिक परिस्थितिको चित्रण नै यस उपन्यासमा गरिएको छ । यस उपन्यासमा आफ्नो देशदेखि बाहिरिएका निम्नवर्गीय नेपाली जीवनमा घट्ने घटना, सामान्य असामान्य स्थिति, सभ्यता संस्कृति रहनसहन, लवाइखुवाइ आदि नै नेपाली समाजको वातावरणका रूपमा व्यक्त भएको छ । उपन्यासमा भारतेली समाजको पनि चित्रण पाइन्छ । दार्जिलिङ्मा दलबहादुर र दलबहादुरकी आमाले दिएको आश्रय प्रस्ट छ । जतिसुकै अप्ठ्यारो पर्दा पनि एउटा नेपालीले अर्को नेपालीलाई सहयोग गर्ने भावना भारतेली समाजमा पाइन्छ । बर्मामा भने नेपालीहरू विग्रिदै गएको नारीहरू रक्सी पार्ने, खाने, पुरुषहरू जूवा तास खेल्ने आधुनिक गलत संस्कार भित्रिदै गएको कुरा उपन्यासमा पाइन्छ । उपन्यासमा बर्मेली समाजको चित्रण पाइन्छ । उपन्यासमा यिनै नेपाली र भारतेली समाजको चित्रण गरिएको छ । यस उपन्यासमा हिन्दु धर्मावलम्बी विभिन्न जातीका निम्नवर्गीय नेपाली तथा भारतेली समाजको चित्रण यस उपन्यासमा सफल रूपमा गरिएको छ । प्रथम र दोस्रो विश्व युद्धले आतङ्कित, आर्थिक अभावले ग्रस्त नेपालीहरूको विभिन्न सामाजिक परिस्थितिलाई उपन्यासले चित्रण गरेको छ । उपन्यासको पात्र रने युद्धमा जानु, दलबहादुरलाई गोली लाग्नु, बर्मेलीहरू ज्यान जोगाउनका लागि बर्मा छोडी यत्रतत्र जानु, सेर्वा बूढाको कुराले गर्दा माहिला भुजेलले मसिनीलाई छोडेर हिड्नु, जस्ता सामाजिक पक्षले पात्र र पाठकमा त्रासदीय तथा करुण भाव जगाई आनन्द प्रदान गरेको छ ।

परिच्छेद चार

माइतघर उपन्यासमा परिवेश विधान

४.१ विषय परिचय

लैनसिंह बाङ्देलद्वारा लिखित **माइतघर** उपन्यास वि.सं. (२००६) प्रकाशित उपन्यास हो । यस उपन्यासमा प्रेमलाई मुख्य विषयवस्तु बनाइएको छ । उपन्यासमा पुरानो पुस्ताको परम्परित मूल्य मान्यता र नयाँ पुस्ताको बीचमा द्वन्द्व सिर्जना गराएर पुरानो पुस्ताको विजय गराइएको छ । हरि र सानीको प्रणय नै यस उपन्यासको मुख्य विषयबस्तु हो । उपन्यासमा सुबेदार, सुबेदार्नी, रत्ना, सानी, हरि जस्ता पात्रहरू रहेका छन् । उपन्यासमा दार्जिलिङ्को राजबाडी गाउँ स्थानगत परिवेशका रूपमा आएको छ । उपन्यासमा वि.सं. २००६ साल पूर्वको समय नै कालगत रूपमा आएको छ । उपन्यासमा स्थानगत परिवेश सीमित नै भएपनि वातावरणको प्रयोगमा भने व्यापकता पाइन्छ । उपन्यासमा प्रस्तुत देशकाललाई स्थूलपरिवेश सूक्ष्मपरिवेश र वातावरणका रूपमा विश्लेषण गरिन्छ ।

४.२ देशकाल

४.२.१ स्थानगत परिवेश

माइतघर उपन्यासमा कथावस्तुको सुरुवात दार्जिलिङ्को राजबाडी गाउँको विहानको कलिलो घामसँगै भएर अन्त्य पनि राजबाडी गाउँको बिहानसँगै भएको छ । यस उपन्यासमा सुबेदार सुबेदार्नी, रत्ना, सानी र हरि जस्ता पात्र रहेका छन् । यस उपन्यासमा प्रत्यक्ष रूपमा दार्जिलिङको राजबाडी गाउँको परिवेशको चित्रण पाइन्छ भने अप्रत्यक्ष रूपमा इलाम, कलकत्ता, बर्मा जस्ता स्थानगत परिवेशको पनि उल्लेख पाइन्छ । यस उपन्यासको सुरुवात दार्जिलिङको राजबाडी गाउँबाट नै भए तापनि उपन्यासको चौथो परिच्छेदबाट मात्र यो राजबाडी गाउँ हो भन्ने थाहा पाइन्छ । उपन्यासको कथाबस्तु अनुसार सानी र उसकी आमा रत्न तेह्र वर्षपछि राजबाडी आएका छन् । श्रावणको महिनामा घनघोर वर्षा भएको र ती दुई आमा छोरी हरिको घरमा आएको सन्दर्भमा राजबाडी गाउँ हो भन्ने थाहा पाइन्छ । प्रस्तुत कुरालाई उपन्यासकारले यसरी चित्रण गरेका छन् :

बाहिर अविराम गतिले एकोहोरे झरी परिरहेको थियो । घरभित्र केही चालचुल नसुनिएकाले त्यो घर प्राणहीन र ज्यानै नीरवजस्तो लाग्थ्यो । दार्जिलिङ सहर वर्षा र कुहिरो भित्र डम्म छोपिएको थियो । यो झरी-बादलको दिनमा रातवाडीको एकान्त गाउँ आज झन म्याल र उदास लाग्दो देखिन्थ्यो । गाउँघर निर्जन र शुन्य लाग्थ्यो माथि फुस्रो र कालो मेघाच्छन्न आकाशदेखि निरन्तर खसेको वर्षाले राजवाडीको घर र डाडाँकाडाँ लहरै उम्रेका धुपीका अग्ला-अग्ला रुखलाई रुझाइरहेथ्यो । वरिपरि देखिने गाउँहरू पनि वर्षाले छोपेर स्पष्ट देखिदैंनथे । वर्षाको म्यालान प्रकाशले हो कि वा चारैतिर पृथ्वीमा शुन्य धमिलो वातावरण छाएकाले हो, राजबाडीका बाटाघाटा, गाउँघर सबै आज उदासलाग्दा थिए (पृ.१३) ।

प्रस्तुत उदाहरणमा दार्जिलिङ सहरमा घनघोर वर्षाको चित्रण छ । दार्जिलिङको राजबाडी गाउँ सधैं शान्त रहने र अज घनघोर वर्षाले त गाउँका बाटाघाटा गाउँघर सवै उदास लाग्दो भएको चित्रण पाइन्छ । यस उदाहरणमा राजबाडी गाउँ र त्यस आसपासका क्षेत्र स्थानगत परिवेशका रूपमा आएका छन् । उपन्यासको चौथो परिच्छेद यस कथनबाट नै राजबाडी गाउँ हो भन्ने स्थानगत पहिचान हुन पुगेको छ ।

उपन्यासकारले कथावस्तुको सुरुवात पनि दार्जिलिङको राजबाडी गाउँमा लागेको विहानको कलिलो घामसँगै आरम्भ गरेका छन् । प्रस्तुत उपन्यासको परिच्छेद एकमा सुबेदार बलबीर खड्का ढल्केर एउटा हिन्दी उपन्यास पढ्न लागेको दृश्यको चित्रण पाइन्छ । उनको घरपनि दार्जिलिङकै राजबाडी गाउँमा रहेको छ । सुबेदारको घरबाट उपन्यासको कथाबस्तुको सुरुवात भएको कुरा उपन्यासमा यसरी व्यक्त भएको छ : बिहानको कलिलो घाममा बाहिर गलैंचा ओछ्याएर सुबेदार बलबीर खड्का ढल्केर एउटा हिन्दी उपन्यास पढ्न लागेका थिए । पश्चिमपट्टि आँगनको डिलनेर काठको एउटा ठूलो परेवाको खोर थियो । आँगन भरि परेवाहरू गुर्रगुर्र गर्दै नाचिरहेका थिए । हरि परेवा जिस्क्याइरहेथ्यो (पृ.१) ।

प्रस्तुत उदाहरण सुबेदारको घरको चित्रण पाइन्छ । बिहानको समय परेवाले गुर्रगुर्र गर्दै सङ्गितमय बनाएको र हरि परेवासँगै खेलिरहेको सुबेदारको घरको आँगनको स्थानगत परिवेशको चित्रण पाइन्छ जुन राजबाडी गाउँमा रहेको छ । उपन्यासमा हरि र सानी बीचको बालक्रिडाको क्रियाकलापको पनि चित्रण भएको पाइन्छ । सानी हरिको घरको छिमेकी भएकाले दुवै एकैठाउँमा खेल्दछन् । राजबाडीको त्यही गाउँमा सुबेदार बलबीर

खड्का र रत्नाको परिवारका सदस्यहरू एक आपसमा आत्मियताको नाताले एकै परिवारझैँ भएर बसेका छन् । उपन्यासको परिच्छेद दुईमा पनि राजबाडी गाउँकै चित्रण पाइन्छ । उपन्यासको परिच्छेद तीनमा भने अप्रत्यक्ष रूपमा इलामको स्थानगत परिवेश उल्लेख भएको छ । बिहानको समयमा रत्ना र सानी सुबेदार्नीको घरमा जान्छन् त्यसै समयमा रत्नाले सुबेदार्नीलाई सानीका बाबुले इलाम बसाँइ सरी जाने तयारी गरेको कुरा रत्नाले सुबेदार्नीलाई भनेकी छ । प्रस्तुत सन्दर्भ उपन्यासमा संवादात्मक रूपमा यसरी राखिएको छ :

> सुबेदार्नीले 'आज कस्तो काममा आयौ त बहिनी ?' भनेर सोध्दा रत्नाले भनी - दिदी, हामी ता विदा माग्न पो आएका ! कस्तो विदा ? सबेदार्नीले सोधिन् 'आज हामी इलाम हिड्ने ! 'सुबेदार्नीले नबुझेर फेरि सोधिन् - 'इलाम हिड्ने ?' 'हो, इलाम हिड्ने । बसाँइ सरेर इलाम जानुपर्छ भनी सानूको बाले सप्पै कुरा छिनिसकेको छ दिदी ! (पृ.१०) ।

प्रस्तुत संवादमा इलाम सूच्य परिवेशका रूपमा उल्लेख भएको छ । रत्नाले सुबेदार्नीलाई बसाँइ सरेर इलाम जाने कुरा गरेकी छ सो इलामको प्रसङ्ग मात्र उल्लेख भएको छ । उपन्यास भरि इलामको प्रत्यक्ष परिवेश चित्रित नभएकाले इलाम उपन्यासमा सूच्य स्थानगत परिवेशका रूपमा आएको छ ।

उपन्यासको चौथो परिवेशमा पनि राजबाडी गाउँको सुबेदार्नीको घरको दृश्य चित्रित छ । तेह्र बर्षपछि सानी र रत्ना सुबेदार्नीको घर आएका छन् । साउनको घनघोर वर्षाले राजबाडी गाउँ सुनसान भएको दृश्य चित्रण गरिएको छ । सुबेदार्नीले रत्ना र सानीलाई घरभित्र लग्छिन् । तेह्र बर्षपछि उनीहरूको भेट भएकाले सुबेदार र हरिको विषयमा कुरा भएको छ । हरिको बाबु परलोक गएकाले हरिले त्यहीँ राजबाडी गाउँकै अपिस मै काम गरेको छ । उसको बाबु भएको भए कलकत्ता गएर पढ्न पाउने थियो भन्ने प्रसङ्गमा कलकत्ता सूच्य परिवेशका रूपमा आएको छ । प्रस्तुत प्रसङ्ग उपन्यासमा रत्ना र सुबेदार्नीको संवादबाट यसरी व्यक्त भएको छ :

> दिदी, के त तपाइको ता छोरामा छोरा छ, घरद्वार छ, अलिकति कमाइ राखेको पनि होला... मेरो ता के छ ? अभागिनि त म पो...! अर्काले हेर्दा पो त्यो देख्छ आफ्नो दुःख सबै आफैसित छ । तर बाबु चाहि बाँचेको भए मेरो हरिले पढ्न पाउने थियो । उ : योसितै हाइस्कुल पढ्नो साथीहरू कलकत्ता गएर पढ्दै छन् (पृ.१७) ।

प्रस्तुत संवादमा कलकत्ता सूच्य परिवेशका रूपमा उल्लेख भएको छ । हरिका बाबु परलोक नगएका भए हरि पनि कलकत्ता गएर पढ्न पाउथ्यो भन्ने प्रसङगमा कलकत्ता सूच्य परिवेशका रूपमा चित्रण भएको छ । तर कलकत्ताको प्रत्यक्ष वर्णन् भने उपन्यासमा कतै

गरिएको छैन । उपन्यासमा सानी र रत्ना सुबेदार्नीको घरमै बस्न थाल्छन् । सुबेदार्नीको एउटा नोकर छ । ऊ केही दिनपछि बर्मा हिड्ने प्रसङ्गमा बर्मा सूच्य परिवेशका रूपमा उल्लेख भएको छ । प्रस्तुत प्रसङ्गलाई उपन्यासमा यसरी चित्रण गरिएको छ : अनि त्यसै दिन देखि आमा छोरी दुवै यो घरमा बस्ने भए । सुबेदार्नीको घरमा एकजना नोकर काम गर्दैथियो, त्यो चाहि केहि दिनपछि बर्मा हिड्ने भयो (पृ.१९) । प्रस्तुत उदाहरणमा सुबेदार्नीको घरमा बसेको नोकर बर्मा जाने प्रसङ्मा बर्माको उल्लेख भए तापनि बर्माको प्रत्यक्ष स्थानगत परिवेशको चित्रण कतै नभएकाले बर्मा सूच्य परिवेशका रूपमा उपन्यासमा चित्रित छ । उपन्यासको कथावस्तु अनुसार सानीको बिहे गर्ने प्रसङ्गमा दुलाहाको गाउँ सूच्य परिवेशका रूपमा आएको छ । सानीको विहेकालागि गाउँका स्त्रीहरू दुना टपरा गासिँरहेका छन् । जन्ती आउने कहाँबाट हो र भन्ने कुरामा गाउँ कुन हो कहा हो भन्ने प्रसङ्गमा दुलाको गाउँ स्थानगत परिवेशका रूपमा सूच्य रूपमा आएको छ प्रस्तुत कुरालाई उपन्यासकारले यसरी व्यक्त गरेका छन् :

> दुलहाको उमेरसित मिल्छ के त ? घर कहाँ हो रे ? घुम डिपूकै मुन्तिर ? ओहो, त्यसो भए टाढा हो र ? दुई दिनको बाटो छैन, तीन-तीन दिनको बाटो छैन ! त्यसो भए ता भइहाल्यो नि ! के छ, माइतको मुख हेर्न मन लाग्यो, खुरुर्र दगुरेर आयो, अनि छोरीको मुख हेर्न मन लाग्यो, कसैलाई समाचार पठायो (पृ.४१) ।

यसरी उपन्यासमा सानीको दुलहाको घर पनि राजबाडी गाउँकै आसपास क्षेत्र नजिकै भन्ने प्रष्ट हुन्छ । घुम डिपू भनेर दुलहाको घर आएको छ तर उपन्यासमा घूम डिपूकै प्रत्यक्ष चित्रण भने कतै पाइँदैन । दुलाहाको घर पनि सूच्य स्थानगत परिवेशका रूपमा आएको । समग्रमा उपन्यासको स्थानगत परिवेश हेर्दा राजबाडी गाउँ सुबेदारको घर आँगनबाट सुरु भएको छ । रत्ना र उसको परिवार बीचमा इलाम तिर गएको र इलाम सूच्य परिवेशका रूपमा आएको छ र तेह्र वर्षपछि फेरि त्यही दार्जिलिङ राजबाडी गाउँ सुबेदारको घरमा फर्केका छन् । हरिले दार्जिलिङ कुनै अपिसमा काम गरेको छ । सानी गाउँघरमै हुर्किदै गएकी छे । हरि र सानीको प्रेम बसेको छ तर हरिले समाजको आफ्नो प्रेम प्रकट गर्न सकेको छैन । सानीको बिहे राजबाडी गाउँकै आसपासको मान्छेसँग भएको छ यसरी हेर्दा उपन्यासमा राजबाडी गाउँ नै केन्द्रीय स्थानगत परिवेशका रूपमा चित्रण गरिएको छ । दार्जिलिङ सहर नभएर दार्जिलिङ आसपासको राजबाडी गाउँ भएकाले यहाँ ग्रामीण परिवेशको चित्रण पाइन्छ ।

४.२.२ कालगत परिवेश

माइतघर उपन्यास वि.सं. (२००६) सालमा प्रकाशित उपन्यास हो । यस उपन्यासको प्रकाशनको सन्दर्भलाई हेर्दा भारत स्वतन्त्र हुनुपूर्वको दुई दशकको समयगत पूर्व परिवेश यस उपन्यासमा पाइन्छ । उपन्यास भारत स्वतन्त्र हुनुभन्दा दुई दशक अगाडि रचना गरिएको छ । नेपालमा भने त्यस समयमा राणाकालीन समाजको अन्त्य अवस्था हुँदै गएको पाइन्छ । भारतमा आफ्नो शासन टिकाउनका लागि अङ्ग्रेजहरूले शिक्षा, स्वास्थ्य, यातायात आदि क्षेत्रमा केही समान्य रूपमा विकास गर्दै दिए । पुरुषप्रधान समाज भएकाले पुरुषमा शिक्षाको पहूँच केही रूपमा अगाडि बढेको तर नारीहरूमा भने अझै पनि उही अवस्था रहेको देखिन्छ ।

उपन्यासले विश्वयुद्धकालीन समयदेखि वि.सं. २००६ साल पूर्वको समयलाई समेटेको छ । उपन्यासको विषयबस्तु रत्ना र सुबेदार्नीको परिवार बीचमा केन्द्रित हुन पुगेको छ । सानीको विबाहित घर सूच्य रूपमा वर्णन् गरिएको छ । उपन्यासमा प्रस्तुत समाजिक मूल्य मान्यता धार्मिक परम्परा, रीतिरिवाज, चालचलन आदिको चित्रणबाट उपन्यासको कालगत समय २००६ साल पूर्व र नेपाली परिवेशमा प्रजातन्त्रकाल पूर्वको समय हो भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ तर उपन्यासमा स्पस्ट कालगत समयको किटान भने गरिएको छैन । उपन्यासका कथाबस्तु हरि र सानीको बाल्यकालबाट सुरु भएको छ । सानीको परिवार इलाम गएको र १३ वर्षपछि फेरि दार्जिलिङ् राजबाडी गाउँ सुबेदार्नीको घर फर्किएको स्षस्ट समय भने उपन्यासमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ : तेह्रवर्षअघिको कुरा सुबेदार्नीलाई हिजै भएको सपनाजस्तो लाग्यो, तर कालको लामो अवधिमा कति परिवर्तन पृथिवीमा भयो । समया भविष्यको अज्ञात गर्भमा निरन्तर बगिरह्यो । पृथिवीमा कति नयाँ कुरा आए कति पुराना कुरा गए : अनि कति परिवर्तन भयो (पृ.१५) ।

यसरी उपन्यासमा बाल्यकालमा इलाम गएको सानीको परिवार फेरि तेह्रवर्ष पछि दार्जिलिङ राजबाडी गाउँ सुबेदार्नीको घरमा नै भेट हुन पुगेको छ । हरिले यो समयमा हाईस्कुलमा पढाइ सकेको कुरा उपन्यासमा वर्णन भएकाले यस सन्दर्भ सम्मको घटनावस्तुको वर्णन्ले १६ वर्ष जति अनुमान गर्न सकिन्छ । उपन्यासमा हरिको घरमै सानी र रत्ना आश्रित भएका छन् । हरिको घरबाटै सानीको बिहे भएको छ । बिहे गरी गएकी सानीको श्रीमान्ले सौता हालेको, सानी माइत आएकी आदि घटनावस्तु उपन्यासमा वर्णन

गरिएको छ । उपन्यासमा प्रस्तुत सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक रीतिस्थिति, चालचलन आदि पक्षबाट उपन्यासको कालगत परिवेशलाई नियाल्नु पर्ने हुन्छ । उपन्यासमा धार्मिकप्रति विश्वास गर्ने, सन्तान प्राप्तिको लागि भाकल गर्ने प्रचलन पाइन्छ ।

उपन्यासमा समाजको नियम विपरीत गएर हरिले सानीलाई बिहे गर्न सकेको छैन । समाजको नियमलाई अस्विकार गर्न नसकिएको कुरा उपन्यासमा व्यक्त भएको छ र हरिले सानीलाई सम्झाउँदै भनेको छ : सानू किन रुन्छ्यौ ? आफ्नो भाग्यमा जस्तो छ, उस्तै हुनुपर्छ सबैले भोग्नुपर्छ (पृ.४७) । यसरी उपन्यासमा आडम्बरी समाजको नैतिकताका विपरीत जान सकेको छैन । त्यस समयमा धार्मिक अन्धविश्वास अझैपनि कायम नै रहेको कुरा प्रस्ट हुन आएको छ । उपन्यासका कसैको घरमा कार्य हुँदा दुना टपरा गाँस्ने गाउँघरले सरसहयोग गर्ने प्रचलन पनि देखिन्छ । एउटी श्रीमती हुदाहुँदै सानीको श्रीमानले अर्की श्रीमती बिहे गरेको छ । तात्कालीन समाजमा दोस्रो बिहे गर्ने प्रचलन पनि देखिन्छ ।

यसरी हेर्दा उपन्यासमा भारतले स्वतन्त्रता प्राप्त गरेपछिको समय पुरुषप्रधान समाजको वर्चस्व देखिन्छ । धार्मिक, सामाजिक अन्धविश्वास नारी शिक्षामा कमी सौता हाल्ने प्रचलन पुरुषमा शिक्षा आए तापनि अझै पनि अन्धविश्वासप्रति खुलेर वकालत गर्न नसकेर प्रेमलाई त्याग गर्नु जस्ता कुराहरूले गर्दा उपन्यास वि.सं. २००६ साल पूर्वको र दोस्रो विश्वयुद्धकालीन समय हो भन्ने कुरा अनुमान गर्न सकिन्छ । उपन्यासमा समग्रमा भन्नु पर्दा वि.सं. २००७ साल पूर्वको कालगत परिवेशलाई समावेश गरिएको छ ।

४.२.३ संस्कार र संस्कृति

नेपाली समाजमा प्रचलित परम्परादेखि चलिआएको चालचलन, रहनसहन, रीतिस्थिति, मानमर्यादा आदि नै **माइतघर** उपन्यासको संस्कार र संस्कृति हो । उपन्यासको कथानकलाई अगाडि बढाउने पात्रहरू सुबेदार, सुबेदार्नी, रत्ना, हरि र सानी जस्ता पात्रहरूले आफ्नो संस्कार र संस्कृतिलाई अगाडि बढाएका छन् । यी पात्रहरूले मानिआएको संस्कार र संस्कृतिलाई रोचक ढङ्गले चित्रण गरिएको छ ।

उपन्यासमा संस्कार र संस्कृति जन्य प्रसङ्गको चित्रण पाइन्छ । पुजा, तीर्थ, व्रत जस्ता धार्मिक संस्कार र दसैँ तिहारमा टीका लगाउने, झिलीमिली बत्ती बाल्ने रमाइलो गर्ने प्रसङ्गले पात्रको कार्यव्यापारलाई रोचक ढङ्गबाट प्रस्तुत गरिएको छ । उपन्यासमा

ठूलालाई आदर गर्नु पर्ने, ठूला बडाको खुट्टामा ढोगेर आशिर्वाद लिने संस्कारको पनि चित्रण पाइन्छ । उपन्यासको परिच्छेद दुईमा सानी आफ्नो बाबु आमाको हातको टीका लगाई सुबेदार्नीको घरमा टीका लगाउन आउछे । त्यसै बेलामा सानीलाई सुबेदार्नीले टीका लगाए पछि ठूला बडालाई ढोग्नुपर्छ भन्ने संस्कार सिकाएको प्रसङ्ग उपन्यासमा यसरी प्रस्तुत भएको छ : खै त सानू, टीका लगाएपछि ता ठूलालाई ढोग्नुपर्छ त ! खै बडीलाई ढोग दिएको (पृ.६) । प्रस्तुत कथनमा सुबेदार्नीले हिन्दु धर्ममा आस्था राखेको कुरा प्रष्ट हुन्छ । हिन्दु धर्म अनुसार ठूलाका हातबाट सानाले टीका लगाएपछि ठूलाबडालाई ढोग गर्ने प्रचलन छ । उपन्यासमा पनि सुबेदार्नीले सानीलाई हिन्दु धर्म अनुसारमो संस्कार सिकाएकी छ ।

उपन्यासमा आइमाईहरू घरधन्दामै व्यस्त रहनुपर्ने प्रचलन रहेको छ । आइमाईहरूमा शैक्षिक जागरण नभएकाले उनीहरू घरायसी कामकाजमा नै सन्तोष मानेको पाइन्छ पुरुषहरूमा शैक्षिक जागरण आएको कुरा हरि र सुबेदार बलबीर खड्काका माध्यमबाट प्रस्तुत भएको छ । पुरुषहरू घरबाहिर गएर काम गरेका छन् । उपन्यासमा आइमाईहरूले घरको कामकाजमा व्यस्त रहने कुरा उपन्यासमा यसरी प्रस्तुत भएको छ :

> अब घरको कामधन्दा बिस्तार-बिस्तारै सबै सानीमाथि पऱ्यो । पानी ल्याउ सानी, भात पकाउ सानी, घर सफासुग्घर पार सानी, भाडा वर्तन माझ्रेर सानी, यसो गर सानी, उसो गर सानी । आखिर घरको जम्मै सानीले नगरी नहुने सम्म भयो । सुबेदार्नीले बल्ल घरको झिँजोबाट बिसाउने फुर्सद पाइन पृ.२३) ।

प्रस्तुत कथनमा सुबेदार्नीले समालेको घरको कामकाज सानीले सम्माल्न थालेकी छ । उपन्यासमा छोरीचेलीको जन्मभूमि र कर्मभूमि अलग अलग हुने संस्कारको पनि चित्रण पाइन्छ । हाम्रो समाजमा छोरीहरू बढेपछि बिबाह गरिदिन्छन् र जन्मेको घरलाई माइतघर मान्ने प्रचलन छ । उपन्यासमा पनि यस्तै कुराको चित्रण पाइन्छ । उपन्यासको नौ परिच्छेदमा एक दिन राती सबेदार्नी र रत्ना सानीको बिहेको कुरा गर्दछन् । केहि दिनपछि सुबेदार्नीले छोरा हरिलाई पनि सानीको बिहेको कुरा गर्छे । सानीको बिहेको कुरा सुनेर हरिको मनमा उथलपुथल मच्चिन्छ । एक दिन हरिले सानीलाई उसको बिहेको कुरा गर्छ । प्रस्तुत कथन उपन्यासमा यसरी प्रस्तुत भएको छ : छोरीचेली भएर जन्मेपछि एकदिन अर्काको घर जानुपर्दैन र ? एक न एकदिन ता अवश्यै जानुपर्छ तिमी पनि ठूली भयौ तिम्रो पनि घरबार गरिदिनुपर्छ भनेर आमा पनि कुरा गर्दै हुनुहुन्छ । 'घेरैपटक कान्छी आमाले पनि सानूको बिहे गरिदिनुपर्छ' भन्ने आमासित कुरा गरेको सुने (पृ.३८) । प्रस्तुत कथनमा

छोरीचेली ठूला भएपछि बिबाह गरी अर्काको घरजाने चित्रण पाइन्छ । छोरीको बिहेपछि अर्को घरमा उसको घरबार हुने उक्त कुरा उक्त कथनले प्रष्ट पार्छ ।

उपन्यासमा आमाबुबाले रोजेको केटासँग छोरीले विबाह गर्नुपर्ने संस्कारको पनि चित्रण पाइन्छ । सानीकी आमा र सुबेदार्नीले सानीलाई एकबचन पनि नसोधी सानीको बिबाह गरिदिने कुराबाट आमाबाबुले रोजेको केटासँग बिबाह गर्नुपर्ने संस्कारको चित्रण भएको प्रष्ट हुन्छ । उपन्यासमा हरि शिक्षित पुरुषका रूपमा चित्रित छ । तापनि उसले पनि परम्परागत संस्कारमा विश्वास राखेको छ । प्रस्तुत प्रसङ्गलाई उपन्यासकारले हरिका माध्यमबाट यसरी व्यक्त गरेका छन् : सानू, त्यो भनेर हुन्छ ? छोरीचेलीको जात एकदिन अर्काको घर नगई हुदैन । चेलीको घरसंसार पराई घर हुन्छ,माइतघर हुँदैन...(पृ.३९) ।

प्रस्तुत कथनमा हरिले सानीलाई छोरीचेली भएर अर्काको घर जानैपर्ने संस्कारको बारेमा भनेको छ । उसले छोरीचेलीको घर संसार माइत नभई उसले विबाह गरेको घर हुन्छ भन्दै सानीलाई चलिआएको परम्परागत संस्कार बारे अवगत गराएको छ । उपन्यासमा बिबाहका बेला गाउँका आइमाई जम्मा हुने र दुना टपरा गास्ने प्रचलन पाइन्छ । प्रस्तुत प्रसङ्ग उपन्यासमा यसरी व्यक्त भएको छ : जन्ती आउन दुई दिन छ भन्दा आज रात टोलका स्त्रीहरू आएर दुना - टपरी गाँस्न लागेका थिए (पृ.४१) । प्रस्तुत कथनमा हाम्रो संस्कृति अनुसार पहिले पहिले बिबाहमा दुना टपरी गाँस्न गाउँका आइमाईहरू जस्मा हुने गरेको परम्परागत संस्कारको चित्रण पाइन्छ । उपन्यासमा हरिले सानीलाई श्रीमानको सेवा गर्नु उसको आदेश मान्नु नै नारीको धर्म हो भन्ने संस्कार सिकाइरहन्छ । प्रस्तुत प्रसङ्ग उपन्यासमा यसरी व्यक्त भएको छ :

> ...सानू ! घर गएपछि स्त्रीको धर्म पोइको सेवा गर्नु, नोकर चाकरलाई अराउनु-सिकाउनु । सासूले एक वचन लाएको बेला बुहारी माइत सम्झेर रुन्छन्, त्यसो नगर्नु । सासूलाई आमाजस्तै सम्झनू नचिने सम्म पो सासूले बुहारीको परीक्षा लिन्छ । सासू-ससुरा रिझाउँन सके आफ्नै छोराछोरी जस्तो गर्छन् पृ.४४) ।

प्रस्तुत कथनमा हरिले सानीलाई स्त्रीको धर्म श्रीमान्को सेवा गर्नु घर चलाउनु हो भन्ने संस्कार सिकाएको प्रष्ट हुन्छ । सासू-ससुराको आदर सत्कारगर्नु नै स्त्रीको धर्म भन्ने परम्परागत संस्कारका बारेमा हरिले सानीलाई सिकाएको प्रष्ट हुन्छ । हरिले सानीलाई हाम्रो समाजमा चलिआएको परम्परपराको बारेमा सिकाएको कुरा उपन्यासमा यसरी व्यक्त भएको छ :

...सासू-ससुरा, नन्द-देवरको छेउमा माइतको गुण नगाउनू, माइतको बढाईं नगर्नू सासु-ससुरा र पोइको घर ठूलो भन्नू, राम्रो भन्नू । आफूले बिराएकोमा माफी माग्नू, झर्केर केहि नबोल्नू । आफू अबेलै सुत्नू औँ प्रातःकालै उठ्ने गर्नू । पोइलाई देवता सम्झनू । देउताको पुजा गर्नू, तर देउता माथि पनि अर्का देउता परमेश्वर छन्, तिनलाई कहिले नविर्सनू । सधै तिनलाई सम्झने गर्नू कहिले आफूले नमीठो बोली नगर्नू, ईष्टमित्रसित बोल्नू । कहिले अध्यारो मुख नगर्नू । हासेरै बोल्नू । आँखमा कहिले आँसु नदेखाउनु.... (पृ.४५) ।

प्रस्तुत कथनमा हरिको आदर्शवादी मान्यतालाई चित्रण गरिएको छ । अर्काको घर गएपछि नारीले घर गरीखानको लागि सवैको मानलाई राख्नु पर्ने र नियम मर्यादामा रहने कुरालाई हरि मार्फत् चित्रण गरिएको छ । उपन्यासमा विबाहको दिन सानी नयाँ लुगा र शृङ्गारले सजिएकी छ । हाम्रो समाजमा विबाहका दिन नारी सोह्र शृङ्गारले सजिएका हुन्छन् । उपन्यासमा पनि यस्तै कुराको चित्रण पाइन्छ : जन्तीलाई बिदा दिएर पठाउने बेला भइसक्यो । भित्रको खलबलले केहि अबेर भयो । सानी दुलही भएर शृङ्गारिएकी, नयाँ चोलो नयाँ फरिया, नयाँ पटुका, नयाँ मझेत्रो, अनि हातमा पनि साना-साना सुनका बाला र बाईहरू अनि निदारमाथि सिउँदोमा सिंदुर लतपतिएको ! पृ.५०) ।

प्रस्ततु कथनमा सानीको सिउँदो सिंदुरले भरिएको छ । हिन्दु धर्म अनुसार दुलाहाले दुलहीलाई सिंदुर हाली बिबाह गरी आफ्नो घरमा लैजान्छन् । विबाहको दिन नारी सजिएर नबेली दुलही बनेर बस्ने संस्कृतिको पनि यहाँ चित्रण पाइन्छ । यसरी यस उपन्यासमा हाम्रो समाजमा विद्यमान संस्कार र संस्कृतिको चित्रण पाइन्छ ।

४.२.४ जीवन पद्धति

माइतघर उपन्यासमा पात्रहरूको जीवन पद्धति सामान्य खालको छ । उपन्यासमा सुबेदार बलबीर खड्का सुबेदार्नी, रत्ना, हरि, सानीका साथै अन्य गौण पात्रहरूका जीवन पद्धति समेटिको छ । दार्जिलिङको राजबाडी गाउँमा सुबेदारको परिवार र रत्नाको परिवार रहेका छन् । सुबेदार सैनिक जीवनबाट सेवानिबृत्त प्राप्त गरी अवकाशको जीवन विताइरहेको छ । हरिकी आमा सुबेदार्नीलाई बलबीर खड्काको जेठी श्रीमतिको निधनपछि कान्छी श्रीमतिका रूपमा भित्र्याएको छ । जेठीपटिको छोरा नौं कक्षा पढी पल्टन गएकाले

कान्छीपटिको छोरा हरिलाई उनले ज्यादै माया गरेका छन् । यसरी सुबेदार बलबीर खड्काले आफ्नो परिवारसँग सुखमय जीवन बिताएका छन् ।

उपन्यासमा सुबेदारको मृत्युपछि हरि आमाको साहारा भएको छ । अनि घर व्यबहार सम्हाल्न परेकाले उसले प्रवेशिका परीक्षा मात्र उतीर्ण गरी गाउँकै अपिसमा काम गरेको छ । उपन्यासमा रत्ना र सुबेदार्नीको संवादबाट हरिले अपिसमा काम गरी जीवन गुजारेको कुरा यसरी व्यक्त भएको छ : आमा मैले मात्र पढ्न पाइँन । भनी हरि सधैँ कुरा गरिरहन्छ । 'के गर्छस् बाबे भाग्यमा नभएपछि' भनेर सम्भाउँछु तैँ एले त आपिसमा काम गर्छ एक पेट खोले फाँडोलाई चिन्ता गर्नुपर्दैन पृ.१७) ।

उपन्यासमा हरिको बाबुको मृत्युपछि हरिको कमाइले घर चलेको छ । उपन्यासमा सानी र रत्ना हरिको घरमा आश्रित हुन पुगेका छन् । सानीको बाबुको मृत्युपछि उनीहरू हरिका घरमा बस्न आएका छन् । सानीले घरको काम धन्दामा नै आफ्नो जीवन व्यतीत गरेकी छ । उपन्यासमा सुबेदार्नी, रत्ना, सानी जस्ता महिला घरको काम धन्दामा सीमित रहेका छन् । उपन्यासमा त्यस्तै गरी सानीको ससुरा पनि पिल्सिङ खाँदै बस्दै गरेको चित्रण पाइन्छ । सानीको श्रीमान्ले पनि डिपू अपिसमा काम गर्छन् भन्ने कुराको उल्लेख पाइन्छ ।

यसरी हेर्दा उपन्यासमा पुरुष पात्रहरूले घरबाट बाहिर गएर काम गरेका छन् भने नारीहरू घरकै काम धन्दामा व्यस्त देखिन्छन् । समग्रमा भन्नु पर्दा माइतघर उपन्यासका पात्रहरूको जीवन पद्धति सामान्य किसिमको पाइन्छ । उपन्यासमा निम्न मध्यम वर्गीय जीवन पद्धति पाइन्छ ।

४.२.५ धार्मिक पक्ष

माइतघर उपन्यासमा नेपाली समाजमा विद्यमान रहेको धार्मिक परम्पराको चित्रण पाइन्छ । धर्ममा आस्था गर्ने नेपाली समाजको धार्मिक मूल्य मान्यतालाई उपन्यासकारले उपन्यासमा विभिन्न पात्रका कार्यव्यारबाट प्रस्तुत गरेका छन् । नेपाली समाजमा रहेको प्रमुख धर्म हिन्दु हो । हिन्दु धर्मप्रति नेपालीहरूले गर्ने विश्वासलाई उपन्यासमा रोचक ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ । धर्म, ईश्वर, भगवानको ब्रत, पुजा, आराधना गर्ने परम्पराको चित्रण पनि यहाँ पाइन्छ । उपन्यासका प्रायस : पात्रले धर्मप्रति विश्वास गरेका छन् ।

उपन्यासमा सुवेदार्नीले सन्तानोत्पादनका निम्ति महाकाल बाबालाई भाकल गरेको, व्रत लिएको प्रसङ्गलाई उपन्यासकारले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् :

> महाकाल बाबालाई छोरीका निम्ति भाकल गरिन् , सूर्य देवतालाई छोरीकै निम्ति भाकल गरी आइतबारे व्रत लिइन् । तर नारी -अन्तर्भित्र लुकेके मातृत्वमा जुन ठूलो तृष्णा थियो त्यो नमेटिदा जिन्दगीको तहमा आकाङ्क्षा र तृष्णाले अझ झन हाहाकार मच्चाए । अनि दिन, महिना, जति - जति बित्दै गयो, आशाको चर्खामा उमेरको डोरो पनि झन - झन खिरिलो बाटिँदै गयो, अनि झ तृष्णाले अन्तर सुक्दै गयो (पृ.७) ।

प्रस्तुत कथनमा सन्तानोत्पादनका निम्ति भगवानलाई पुकार्दा भगवानले दया गर्छन् भन्ने विश्वास पाइन्छ । सुबेदार्नीले छोरीका निम्ति आइतबारे देवी र सूर्य देवतालाई भाकल गर्नु सुबेदार्नीको हिन्दु धर्मप्रतिको आस्था हो भन्ने कुरा प्रष्ट हुन्छ । उपन्यासमा पाठ पुजा र व्रतबाट सन्तानको खुशी मिलेको सुबेदार्नीको धार्मिक विश्वासको पनि चित्रण पाइन्छ । प्रस्तुत प्रसङ्ग सुबेदार्नीको संवादबाट यसरी व्यक्त भएको पाइन्छ :

> बिबाह भएको धेरै वर्षपछि पाठ , पुजा , व्रत आदि गर्दा-गर्दा बल्ल हरि प्रसन्न भएछन् र हरिलाई सुबेदार्नीको कोखमा वास दिए । सुबेदारकी अधिल्ली स्वास्नी परलोक भएको छब्बीस वर्ष भएको थियो । पहिलेको बिबाहबाट जन्मेको छोरो थियो, त्यो नौ श्रेणीसम्म पढेर पल्टनतिर भाग्यो । त्यसैले सुबेदारको हृदयमा कहिले काही ठूलो शूल हुन्थ्यो, तैपनि अलि आफ्नो उमेर ढल्किसकेपछि जन्मेकाले हो कि छोरामाथि तिनले चाहिएको भन्दा अलि बढ्तै माया पोख्न खोज्थे त्यसैले दश वर्षको हूदाँ पनि हरि बाबुको गुडिया (पुतली) नै थियो (पृ.८) ।

प्रस्तुत कथनमा उमेर ढल्केपछि पनि सुबेदारको छोरा जन्मिएको छ । सुबेदार्नीले सन्तान हुँदैन कि भन्ने आशङ्कमा भगवानको पुजा, व्रत, आराधना गरेकी छ । व्रत, पुजाको प्रतिफल स्वरूप नै हरि जन्मिएको हो भन्ने कुरामा उनीहरूको धर्मप्रति विश्वास जागेको देखिन्छ । उपन्यासमा हाम्रो समाजमा विद्यमान रहेको विजया दशमी, तीज, तिहारजस्ता धार्मिक परम्पराको पनि चित्रण पाइन्छ । दसैँमा ठूलाको हातबाट टीका लगाउने धार्मिक परम्पराको चित्रणका साथै तिहारमा गाईलाई लक्ष्मी मानी पुजा गर्ने, घरहरू झिलीमिली बत्तीले सजाउने जस्तो धार्मिक परम्पराको समेत चित्रण पाइन्छ । हिन्दु धर्म अनुसारको लक्ष्मी पुजा गरेको प्रसङ्गलाई यसरी प्रस्तुत गरिएको छ : भान्साकोठा बत्तीले झिलिमिली परेको रहेछ । सुबेदार्नी फल, फूल, दियो, बत्ती, भाँडाकुँडा, सुनचाँदी राखेर लक्ष्मीको पुजा गर्न लागेकी रहिछन् । बहिर दलानमा पनि धेरै दियो र मैनबत्ती बलेर उज्यालो पारेको रहेछ (पृ.७३) । प्रस्तुत कथनमा हिन्दु धर्म अनुसार तिहारको लक्ष्मी पुजाको दिन मैनबत्तीहरू बालेर झिलिमिली पारी धन लक्ष्मीको स्वागत र पुजा गर्ने प्रचलन रहेको छ । सुबेदार्नीले

पनि परम्परागत मान्यताअनुसार लक्ष्मीको पुजा आराधना गरी हिन्दु धर्मप्रति विश्वास जगाएकी छिन् ।

उपन्यासमा धर्मकर्ममा विश्वास गर्ने नेपालीहरूको धार्मिक आस्थाको चित्रण पाइनुको साथै हिन्दुधर्म परम्पराअनुसार छोरीलाई कन्यादान गरी पराइघर सुम्पिए स्वर्गद्वार खुल्ने भन्ने धार्मिक विश्वास पनि प्रस्तुत भएको छ । मृत्युपछि पुनर्जन्ममा विश्वास राख्ने गरिएको छ । पुनर्जन्मप्रतिको आस्थालाई प्रस्तुत गर्न उपन्यासकारले हरि र सानीको संवाद यसरी प्रस्तुत गरेका छन् : मेरो चौरासी लाख जूनी कहिल्यै फेरी आइमाइ भएर जन्मन नपरोस् ... अर्को जन्ममा तपाईसित मेरो भेट हुन्छ कि हुन्न ? अर्को जन्ममा पनि तपाईले मलाई उही सानी हो भनेर चिन्न सक्नुहुन्छ ? (पृ.४८) ।

प्रस्तुत कथनमा सानीले पुनर्जन्मप्रति विश्वास राखेकी छ । हिन्दु धर्मअनुसार मानिसले चौरासी लाख जूनी पछि फेरी मानिसको रूप लिएर जन्मन्छन् भन्ने प्रचलन छ । सानीले पनि हरिलाई पुनर्जन्ममा भेट हुने कुरा गरेकीबाट उसले पनि हिन्दु धर्ममा विश्वास राख्छे भन्ने कुरा प्रक्ष्ट हुन्छ । यसरी माइतघर उपन्यासमा सबैजसो पात्रले हिन्दु धर्ममा विश्वास राखेका छन् । उपन्यासका सबै पात्रहरू धार्मिक परम्परामा विश्वास राख्छन् भन्ने कुरा माथिको तथ्यबाट प्रष्ट हुन्छ ।

४.२.६ विचार चिन्तन

माइतघर उपन्यासमा राजबाडी गाउँको दुई परिवारमा घटेको घटनालाई विषयवस्तु बनाईएको छ । यस उपन्याससमा कार्यव्यापार सम्पन्न गर्ने पात्रहरू हरि सानी सुबेदार्नी रत्ना र कहि कतै उपन्यासकार आफैद्वारा आदर्शवादी दृष्टिकोण, सामाजिक यथार्थवादी दृष्टिकोण, आर्थिक दृष्टिकोण, धार्मिक तथा सामाजिक दृष्टिकोण व्यक्त भएका छन् । यिनै दृष्टिकोणहरू उपन्यासमा विचार चिन्तनका रूपमा उपन्यासमा प्रस्तुत भएको पाइन्छ । उपन्यासमा सामाजिक यथार्थवादी विचारधारालाई प्राथमिकता दिइएको छ ।

उपन्यासको प्रमुख पात्र हरि हो । हरिको घरमा रत्नाको परिवार आश्रित भएको छ । हरिको घरमा रत्ना र सानी आश्रित भएकाले हरि र सानीलाई समाजले दाजु बहिनीका रूपमा हेरेको छ । सानीले हरिलाई मन पराएकी छ । हरिले पनि सानीलाई मन पराए तापनि समाजको डरले यिनीहरूको प्रेम, प्रेमको रूपमा अगाडि नबडेर दाजु बहिनीकै रूपमा

सीमित हुन पुगेको छ । रत्ना र आफ्नी आमा सुबेदार्नीबाट सानीको बिहे हुने कुरा सुनेदेखि हरिले सानीलाई आदर्शको पाठ पढाउन थालेको छ । समाजले हामीलाई दाजु बहिनीका रूपमा स्वीकारेकाले त्यही समाज अनुरूप अगाडि बन्नुपर्छ भन्ने मान्यता हरिको छ । हरिले सानीलाई पतिको घर गएपछि पतिलाई देवता मान्नु पर्ने, सासु-ससुराको मान मर्यादा राख्नु पर्ने, नन्द देवरहरूको अगाडि माइतको बढाइ गर्न नहुने, पतिदेखि माथिको देवतालाई पनि मान्नु पर्ने, कसैले केहि भने भने आफ्नो मुख प्याच्च नफोर्ने जस्ता कुरा सिकाएको छ । यसरी हेर्दा आदर्शवादी चिन्तन पनि केही पाइन्छ । हरि शिक्षित भएर पनि उसले परम्परित मूल्य मान्यता र समाजको विपरीत जान सकेको छैन । उसले सानीलाई आफ्नै घरबाट दुलही बनाएर बिदा गरेको छ ।

प्रस्तुत उपन्यासमा उपन्यासकारले पुरानो पुस्ता र नयाँ पुस्ता बीचको द्वन्द्वलाई चित्रण गरेका छन् । सुबेदार, सुबेदार्नी जस्ता पात्रहरू पुरानो पुस्ताका छन् । उनीहरू आफ्नै परम्परित मूल्य मान्यतामा अडिग देखिन्छन् । हरि र सानी जस्ता पात्रहरू नयाँ पुस्ताका छन् । हरि र सानीमा प्रेम भए तापनि सानीको बिहे परम्परित मान्यता अनुसार गराइदिएका छन् । नयाँ पुस्ताको प्रेममा बाधा आएको नयाँ पुस्ताको हार भएको छ । उपन्यासकारले उपन्यासमा नयाँ पुस्ताको हार भएको र पुरानो पुस्ताको विजय गराई यहाँ समाजमा जे देखियो त्यसैको चित्रण गरिएकाले सामाजिक यथार्थवादी विचार चिन्तन उपन्यासमा पाइन्छ ।

४.२.७ प्रकृति चित्रण

माइतघर उपन्यासमा प्रकृतिलाई मानिसको दुःख सःखका रूपमा पनि प्रयोग गरेको पाइनछ । मानिस दुःखी हुँदा प्रकृतिको उराठ लाग्दो चित्रण पाप्न्छ भने मानिस सुःखी हुँदा प्रकृतिको मनमोहक चित्रण पाइन्छ । दाजिर्लिङको पहाडी परिवेशअनुसार त्यस क्षेत्रमाखास रूपमा असर गर्ने ऋतुलाई पनि उपन्यासकारले बढी महत्त्व दिएका छन् । यस उपन्यासमा सबभन्दा बढी बर्षा र शरद् ऋतुको अत्याधिक चित्रण पाइन्छ । उपन्यासकारले वसन्त ऋतुको उल्लेख नगरे पनि परिच्छेद १२ मा : माघ गयो, फागुन गयो अनि चैत महीना (पृ.५३) भनेकाले सामान्य उल्लेख मात्र पाइन्छ । उपन्यासको सुरुवात भने हिउँदबाट भएको छ । प्रस्तुत प्रसङ्गलाई उपन्यासकारले यसरी व्यक्त गरेका छन् : सूर्यपट्टि पिठिउँ पारी आनन्दले हिउँदको न्यानो घाम तापिरहेका सुबेदार खत्रीलाई अब ता असहनीय नै भयो र पछाडी फर्केर हेर्नुपऱ्यो (पृ.२) ।

हिउँदमा सबैलाई घाम प्यारो हुने कुराको चित्रण उक्त कथनमा गरिएको छ । उपन्यासको चार परिच्छेदमा वर्षा ऋतुको वर्णन् पाइन्छ । उपन्यासकारले सानी र उसकी आमा रत्ना तेह्र बर्षपछि श्रावणको घनघोर वर्षामा हरिको घर आएको सन्दर्भमा वर्षा ऋतुको वर्णन यसरी गरेका छन् :

> बाहिर अविराम गतिले एकोहोरो झरी परिरहेथ्यो । घरभित्र केही चालचुल नसुनिएकाले त्यो घर प्राण्हीन र ज्यानै नीरवजस्तो लाग्थ्यो । दार्जिलिङ सहर बर्ष र कुइरोभित्र डम्म छोपिएको थियो । यो झरी-बादलको दिन राजबाडी गाउँ आज झन् म्लान र उदासलाग्दो देखिन्थ्यो । गाउँघर निर्जन र शून्य लाग्थ्यो । माथि फुस्रो र काले मेघाच्छन्न आकाशदेखि निरन्तर खसेको वर्षाले राजबाडीको घर र डाँडाकाँडा लहरै उम्रेका धूपीका अग्ला-अग्ला रुखलाई रुझाइरहेथ्यो । वरिपरि देखिने गाउँहरू पनि वर्षले छोपेर स्पष्ट देखिँदैनथे । वर्षको म्लान प्रकाशले हो कि वा चारैतिर पृथ्वीमा शून्य धमिलो वातावरण छाएकाले हो, राजबाडीका बाटाघाटा, गाउँघर सबै आज उदासलाग्दा थिए (पृ.१३) ।

प्रस्तुत कथनमा उपन्यासकारले बर्षात्को समयमा गाउँ घरमा वर्षाको झरीले गर्दा कोही बाहिर ननिस्किने कुरा चित्रण गरेका छन् । उन्यासकारले शरद् ऋतुमा कतै उदास प्रकृतिको चित्रण गरेका छन् भनै कतै दसैं तिहारको आगमन उल्लासमय वातावरण छाएको चित्रण गरेका छन् : शरद् आएपछि ता झ्याउँकिरीहरू कराएर वनै उराठलाग्दो पारे । शरद्को आगमनले राजबाडीको वरिपरि घर, रुखपात अनि तल-तलसम्म देखिने खोला र उपत्यका पनि उदासीन हुँदै गए (पृ.५३) ।

प्रस्तुत कथनमा शरद् ऋतुको चित्रण उपन्यासकारले उदास लाग्दो प्रकृतिको रूपमा गरेका छन् । जाडो याम सुरु हुने भएकाले सवै उदासीन हुँदै जाने प्रकृति चित्रण गरिएको छ । उपन्यासमा शरद् ऋतुको समया जताजतै रमाइलो हुने प्रकृतिको चित्रणलाई उपन्यासकारले यसरी वर्णन गरेका छन् : तिहारको आगमनले राजबाडीको चारैतिर फेरि उल्लास देखियो । डाँडाँकाडाँ, रुख, पात, जङ्गल अनि वरिपरि धूपीका रुख-रुखमा पहेँलै फुलिरहेको सयपत्री फूलमा सूर्यको किरणले पनि कोमल स्पर्श गऱ्यो (पृ.५७) । यहाँ उपन्यासकारले शरद् ऋतुसँगे आउने हिन्दुहरूको महान चाड दशै तिहारले गर्दा बातावरण उल्लासमय बनेको कुरा चित्रण गरेका छन् । यसरी उपन्यासकारले उपन्याससमा प्राय हिँउद र वर्षा ऋतुको चित्रण गरेका छन् । उपन्यासमा अन्य ऋतुको चित्रण भने कतै गरेको पाइदैन ।

उपन्यासकार बाङ्देल प्रकृतिको चित्रण गर्न खप्पीस देखिन्छन् । उनले यस उपन्यासमा पनि प्रकृतिलाई मानिसका सुखदुखसँग तादाम्य सम्बन्ध गराएका छन् । उनले

मानिसको सुखमा प्रकृतिले पनि साथ दिएको र मानिसको दुःखमा प्रकृतिले पनि सहानुभूति प्रकट गरेको, प्रकृति दुखी भएको चित्रण गरेका छन् । शरद्मा जुनेली रात हुने र हरि र सानीको मन पनि केही न केही कुराले गर्दा प्रफुल्ल हुने चित्रण गरेका छन् । वर्षामा झरी पर्ने भएकाले सानी र हरिको मनमा कुनै न कुनै कुराले दुःख दिने सङ्केत गरी प्रकृतिको चित्रण गरिएको पाइन्छ । सानीको बेदनामा प्रकृति पनि दुखी बनेको कुरालाई उपन्यासकारले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् :

> भोलिदेखि दिनभरि सूर्यलाई घरी-घरी कालो बादल आएर छेलिरह्यो । सूर्यको किरण जत्तिकै उज्यालो र प्रचण्ड तातो भएपनि सानीको भिजेको छाती सुकेन । अन्तरदेखि चुहेर खसेको अश्रुजलले छाती झन चिरैचिरा हुनखोज्थ्यो । कहिले घाम कहिले बादल भइरह्यो अनि रातमा जून पनि देखिएन बादलमा लुकेको छ कि भनी आँखाले खोज्दा पाँच दिनपछि साँझमा बल्ल पश्चिममा कालो पहाडमाथि जून देखियो तर जूनको अनुहार आएको थिएन । पूर्णिमाको दिनमा देखिने ठूलो सुनौला थालको केवल घेरा मात्र देखियो (पृ.७६-७७) ।

प्रस्तुत उपन्यासमा सानीको पीडामा प्रकृति पनि दुखी भएको कुरा उपन्यासकारले प्रस्तुत गरेका छन् । सानी माइत आएका बेला फेरि घर जान नमानेपछि सानीलाई फेरि घर जाने आग्रहमा सानी दुखी भएकी छे । सबैले घर पठाउने कुरा गरेको सुन्दा सानीको मनमा पीडा भएको र यसै परिप्रेक्ष्यमा सानीको पीडामा प्रकृतिले साथ दिएको कुरा वर्णन गरिएको छ । यसरी उपन्यासकार पात्रका मनका भावना सहित प्रकृतिको चित्रण गर्न सक्षम देखिन्छन् । उपन्यासकारले प्रकृतिको चित्रणबाट उपन्यासमा कलात्मक सौन्दर्य थपेको पाइन्छ ।

४.२.८ भाषा

माइतघर उपन्यासमा मूलत : दार्जिलिङ क्षेत्रमा बोलिने स्थानीय जनजातिले प्रयोग गर्ने बोलीचालीको भाषाको प्रयोग भएको पाइन्छ । त्यसैले यस उपन्यासमा भाषा छिटो, छरितो, सरल र स्वाभाविक बन्न पुगेको छ । उपन्यासलाई स्वाभाविकता प्रदान गर्न उपन्यासकारले नाटकीय ढङ्गमा संवादात्मक भाषाशैलीको पनि प्रयोग गरेका छन् । उपन्यासमा पात्र अनुसार र उमेर अनुसारको संवादलाई लेखकले विशेष मह□व दिएको देखिन्छ साथै दार्जिलिङमा बोलिने भाषिका पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्गको आदरार्थीको प्रयोगमा कुनै भेद नराखी सर्वनाममा तिमी र क्रियापदको प्रयोगमा साना र ठूलामा एकै किसिमको क्रियापदको प्रयोग भएको पाइन्छ । जस्तै : रत्नाले सोधी-'एक्लै आइस सानू ? ज्वाइँ नि खै ?' आमालाई ढोग दिएर सानीले भनी - ज्वाइँ आएन । इ साहिँली नन्द म सित आकी

छ । ज्वाइँ किन आएन त ? कामले छुट्टी नपाउने रे पृ.५३ । प्रस्तुत संवादमा स्थानीय रूपमा जस्तो बोलिन्छ त्यस्तै भाषिकाको प्रयोग पाइन्छ । त्यस्तै गरी उपन्यासमा स्थानीय भाषिकाको अत्यधिक प्रयोग पाइन्छ । शब्दगत रूपमा पनि स्थानीय भाषिकाकै प्रयोग भएको पाइन्छ । उपन्यासमा : फित्कौली (पृ.१), समातीमागिस (पृ.३,) भरे (पृ.१९), प्यालापिरिच् (पृ.२०), आपिस् (पृ.१७) आदि स्थानीय भाषिकाको प्रयोग गरिएको छ । उपन्यासमा उपन्यासकारले चित्रमय भाषालाई यसरी रोचक ढङ्गले प्रस्तुत गरेका छन् जस्तै :

> एकछिनमा हेर्दाहेर्दै आकाशको एककुनो रँगिँदै गयो । घामपानि भएछ । नीलो आकाशे पर्दामा पानीका हजारौँ मसीना थोपा बुरुरुरु खस्न लागेका, अनि बादल-बादलमा छर्लङ्ग घाम लागेको अनि मुन्तिर धेरै रङ् गोलो भएर इन्द्रेनी लागेको । ओहो, कस्तो राम्रो इन्द्रेनी ! सानी हृदयाकाशमा पनि धेरै रङगहरू धारा बनेर इन्देनी लाग्यो, गोलो भयो अनि गोलो हूँदै लाम्चिएर मानिसको अनुहारको आकारमा बदलियो । त्यहाँ नाक, मुख र आँखाको आकार देखियो अनि हेर्दा हेर्दा गालामा समेत कोठी भएको गहूँगोरो वर्णको अनुहार भयो ! सानीलाई अलिकति कुतकुती लागेजस्तो लाग्यो र आँखा चिम्म गरी । बाहिरको इन्द्रनी एकै छिनमा हराउँदै गयो, तर सानीको अन्तरको कहिलै नथामिने घामपानीमा भने इन्द्रेनी तेत्तिकै लागिरह्यो (पृ.३२) ।

प्रस्तुत उदाहरणमा उपन्यासकारले चित्रमय भाषाको प्रयोग गरेका छन् । उपन्यासकारले सानीको मनको भावनालाई शब्दको प्रयोगमा कलात्मक तरिकाले क्यानभाषमा फोटो उतारे झैं उतारेका छन् । यसरी उपन्यासमा चित्रमय भाषाको प्रयोगले कलात्मक सौन्दर्य प्रदान गरेको पाइन्छ ।

४.३ वातावरण

४.३.१ आर्थिक वातावरण

माइतघर उपन्यासको आर्थिक वातावरण समग्रमा मध्यम वर्गीय रहेको छ उपन्यासमा सुबेदार बलबीर खत्रीको परिवार, रत्नाको परिवार र बिहे पछिको सानीको घरको परिवारको आर्थिक वातावरण सामान्य किसिमको रहेको छ ।

उपन्यासमा हरिका बाबु सुबेदार बलबीर खत्री सेवा निवृत्त भई पेन्सनको भरमा आफ्नो गुजारा चलाएका छन् । उनीहरूको जग्गा जमीन त्यति नभएकाले हरिको बाबुले फुर्सदको समयमा हिन्दी उपन्यास पढ्ने गरेको पाइन्छ । सानीको बाबु सेवा निवृत्त भएपछि स्वआर्जित जायजेथा त्यति नभएकाले पैत्रिक थलो इलाम नै फर्किएका छन् । सानीका बाबुको मृत्युपछि सानी उसकी आमा हरिको घरमा आश्रित भएर बसेका छन् । उक्त प्रसङ्गलाई

उपन्यासकारले यसरी व्यक्त गरेका छन् : अनि त्यसैदिन देखि दुवै आमछोरी यो घरमा बस्ने भए (पृ.१९) उपन्यासमा हरिको बाबु बलबीरको मृत्युपछि हरिले अपिसमा काम गरेको छ । हरिको कमाइले घर खर्च चल्ने भएकाले अरु उसका साथीहरू जस्तै उसले कलकत्ता गएर पढ्न पाएको छैन । हरिको कमाइले उनीहरूलाई खानको दुःख छैन भन्ने कुरा सुबेदार्नीको संवादबाट प्रष्ट हुन्छ : *तै* एले त आपिस्मा काम गर्छ र एकपेट खोले फाँडोलाई चिन्ता गर्नु पर्दैन (पृ.१७) प्रस्तुत कथनमा हरिको घरको आर्थिक अवस्था मध्यम देखिन्छ । खान लाउन भने खासै मुस्किल परेको छैन । त्यसैगरी उपन्यासमा सानीका ससुरा पनि पिलसिङ खादै बस्दै गरेको (पृ.४१) कुरा प्रस्तुत भएको छ । सानीको श्रीमानले पनि डिपु अपिसमा काम गर्छन् भन्ने कुरा व्यक्त भएकाले उपन्यासमा सबै पात्रहरू कृषि कार्यतिर लागेका छैनन् । उही सामान्य जागिरे पेन्सनका भरमा आफ्नो जीवन व्यतीत गरेका छन् । उपन्यासका पात्रहरूको आर्थिक अवस्था मध्यम र निम्न दुवै किसिमको रहेको छ । रत्नाको आर्थिक अवस्था निम्न भएकाले हरिको घरमा आश्रित हुन परेको छ भने अन्य पात्रहरूको आर्थिक अवस्था निम्न, मध्यमवर्गीय रहेको छ । आर्थिक अभावले गर्दा रत्नाको परिवार हरिको घरमा आश्रित हुनु, सानी र हरिमा प्रणय हुनु, सानीको विहे अरुसँग हुनु, हरिले सानीलाई माइतीबनेर अन्माउनु, सानीको श्रीमानले सौता हाल्नु, माइत आएकी सानी घर जान दुःख मान्नुजस्ता पक्षको मूल जड आर्थिक अभाव नै भएकाले उपन्यास पढ्दै जाँदा पाठकमा करुण भाव उत्पन्न गराई आह्लादित बनाएको छ ।

४.३.२. सामाजिक वातावरण

माइतघर उपन्यासमा राजबाडी गाउँको यथार्थ चित्रण पाइन्छ । यस उपन्यासमा सुबेदार, सुबेदार्नी हरि, सानी, रत्ना आदि पात्रहरूबाट त्यस गाउँको सामाजिक मूल्य मान्यताहरू प्रस्तुत भएका छन् । यस उपन्यासमा वि.सं. २००६ साल को दार्जिलिङको नेपाली समाजको विभन्न अवस्थाहरूको चित्रण गरिएको छ । प्रस्तुत उपन्यासमा भारत स्वतन्त्र भएपछिको नेपाली समाजको पुरानो पुस्ता र नयाँ पुस्ताको बीचको द्वन्द्वलाई देखाइएको छ ।

यस उपन्यासमा प्रस्तुत आमाबाबु सुबेदार, सुबेदार्नी रत्ना, सानीको बाबु जस्ता पात्रहरू पुरानो पुस्ताका रूपमा देखा परेका छन् भने हरि र सानी जस्ता पात्रहरू नयाँ पुस्ताका रूपमा देखा परेका छन् । पुराना पुस्ताले आफ्नो चरिआएको परम्परालाई त्याग्न

सकेका छैनन् र नयाँ पुस्ता पुरानो पुस्ताको सामु हार्नु परेको छ । उपन्यासमा पुरानो पुस्ता र नयाँ पुस्ता बीचको सङ्क्रमणकालीन अवस्थाको चित्रण पाइन्छ । यस उपन्यासको मुख्य वस्तु प्रेम हो । रत्नाको श्रीमान्को मृत्युपछि रत्नाको परिवार सानी र रत्ना हरिको घरमा आश्रित हुन पुगेको छ । हरि र सानीको बीचमा प्रणय भए तापनि समाजले उनीहरूलाई दाजु र बहिनीको रूपमा हेरेको छ । हरिको घरबाट सानीको बिहे भएको छ । यहाँ परम्परित मूल्य मान्यताको बिजय भएको र नयाँ पुस्ताको चाहना प्रणयको हार भएको । बिहे परम्परित मान्यता अनुसार भएको छ । उपन्यासको मुख्य जड, आर्थिक अवस्थाले गर्दानै कथावस्तु अगाडि बढेको छ । रत्नाको परिवार आर्थिकमा कमजोर हुनु र हरिको घरमा आश्रित हुन पुग्नु र हरि र सानीमा प्रेम बस्नु, रत्नाको निम्न आर्थिक अवस्थाले गर्दा समस्या आएको पनि पाइन्छ । उपन्यासमा पुरानो पुस्ताको समाजिक मूल्य मान्यतालाई उपन्यासकारले बढी जोड दिएर समाजको चित्रण गरेका छन् । पुराना पुस्ताका सामाजिक परम्परित मुल्य मान्यता अनुसार सुबेदार्नीले धर्ममा आस्था राखेकी छ । छोरीको लागि भाकल गर्ने प्रचलन पनि पाइन्छ । सानीको बिहे परम्परित मान्यता अनुसार मागी बिहे हुनु, अपरिचित केटाको घरमा दुलही भएर सानी जानु, बिहेमा जन्ती आउनु, दुलही नयाँ रातो चोलीमा सजिनु र दुलहाले आफ्नो घरमा लिएर जानु जस्ता कुराहरू हेर्दा परम्परित मान्यताबाट सानीको बिहे भएको पाइन्छ । गाउँ घरमा कार्य हुँदा सबैले सरसहयोग गर्ने भोज भतेर गर्ने समाजिक चित्रण पनि उपन्यासमा प्रस्तु भएको । उपन्यासका पात्रहरूले आफ्नो चाडपर्व दसैं, तिहार, माघेसङ्क्रान्ति जस्ता चाडपर्वहरू पनि मनाएका छन् । पात्रहरूले व्रत वस्दा फलफूल कन्दमुल खाएका छन् ।

प्रस्तुत उपन्यासमा हिन्दु संस्कार अनुसारका संस्कार संस्कृतिजन्य कुराको चित्रण गरिएको छ । मानिसको जन्मदेखि मृत्यु सम्मका कर्महरू जस्तै : न्वारान, व्रतबन्ध, विबाह मृत्यु संस्कार आदि मध्ये विशेष बिवाहको चित्रण उपन्यासमा गरिएको छ । उपन्यासमा पुरानो पुस्ताको विजयी भए तापनि सानीको श्रीमान्ले अर्को सौता हालेको छ । सानी माइत आएर बस्दा आफ्नै घर गएर बस्नु पर्ने बाध्यता समाजले दिएको छ तर किन सानीको श्रीमान्ले अर्को सौता हालेका हुन् भन्ने कुरामा पुरानो पुस्ताको चासो छैन । प्रणय विना अपरिचित मान्छेसँगको बिहेको प्रतिफल सौता आएको कुरालाई उपन्यासकारले देखाएका तर

पुरानो पुस्ताकै बिजय गराइएको छ । उपन्यास पढ्दै जाँदा पाठकमा हरि र सानीको प्रणय भई विछोड हुनुमा उपन्यासमा करुण भाव जगाएको छ भने हरि र सानीको प्रेमलाई अलग गराउने कठोर समाजप्रति भने क्रोध भाव जगाएको छ । समग्रमा उपन्यासमा राजबाडी गाउँको सामाजिक यथार्थको चित्रण गरिएको पाइन्छ ।

परिच्छेद पाँच

लङ्गडाको साथी उपन्यासमा परिवेश विधान

५.१ विषय परिचय

लैनसिंह बाङ्देलद्वारा लिखित **लङ्गडाको साथी** उपन्यास वि.सं. (२००८) प्रकाशित उपन्यास हो । लङ्गडाको साथी उपन्यास एउटै कथानकमा बगेको सरल लघु उपन्यास हो । यस उपन्यासमा उपन्यासकारले एउटा लङ्गडा माग्नेको जीवन भोगाइलाई उपन्यासको कथावस्तु बनाएका छन् । यस उपन्यासमा एउटा लङ्गडा माग्नेले आफ्नो जीवनको उत्तरार्द्धकाल दार्जिलिङ सहरको सेरोफेरोमा व्यतीत गरेकाले दार्जिलिङ सहरको सेरोफेरो नै तड्कारो रूपमा प्रस्तुत भएको छ । उपन्यासमा सीमित देशकालको प्रयोग भए तापनि वातावरणको प्रयोगमा व्यापकता भने देखिन्छ । यस उपन्यासमा प्रस्तुत परिवेशको विश्लेषण स्थूल परिवेश, सूक्ष्म परिवेश र वातावरणका आधारमा गरिन्छ ।

५.२ देशकाल

५.२.१ स्थानगत परिवेश

लङ्गडाको साथी उपन्यास दार्जिलिङ महाकाल बाबाको थानमा झुल्कदो घामसँगै आरम्भ भएर दार्जिलिङको मुर्दा पोल्ने ठाउँमा मानिस र कुकुरको अस्थिपञ्जर एकै ठाउँमा देखाएर समाप्त भएको छ । यस उपन्यासमा माग्ने लङ्गडा र मानवेतर कुकुर गरी प्रमुख दुई पात्र रहेका छन् । दार्जिलिङ बजारको सेरोफेरोको चित्रण गरिएको यस उपन्यासको प्रथम खण्डमा महाकाल बाबा थान वरिपरिकै चित्रण गरिएको छ । महाकाल बाबा थान वरिपरिको चित्रणलाई उपन्यासकारले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् :

> महाकाल बाबाको थानमा मिरिरी घाम झुल्सिक्दा पनि पश्चिमपट्टि फर्केको दार्जिलिङ्को चोक बजारमा अझ घामै झुल्केको थिएन । बिहानीपख टाढामा देखिने पूर्वतिरका ती नीला पहाडहरूबाट लहरैलहर मालाजस्ता भएर झरेका उपत्यकाहरूमा पनि सूर्यका लामा-लामा किरणको छाप अहिलेसम्म परेकै थिएन (पृ.१) ।

यसरी हेर्दा प्रस्तुत उदाहरणमा उपन्यासकारले उपन्यासको कथावस्तुबाट उपन्यासको सुरुवात नगरेर स्थानगत परिवेशको चित्रणबाट नै उपन्यासको सुरुवात गरेका छन् । महाकाल बाबाको थान वरिपरिको परिवेशको चित्रण गर्दै महाकाल बाबाको मन्दिर

दार्जिलिङ चोक बजारको डाडामा रहेको कुरालाई उपन्यासकारले यसरी प्रस्ट्याएका छन् : सधैँ अग्लो डाँडाँमा रहेको महाकाल बाबाको थानमा पहिले घाम लाग्थ्यो । अनि पछि पूर्वपट्टि फर्केर बसेको भोटे बस्तीतिर घाम ओर्लंदै झर्थ्यो (पृ.२) ।

यसरी उपन्यासकारले डाँडाँमा रहेको महाकाल बाबाको मन्दिर, दार्जिलिङ चोक बजार, गल्ली, गड्डिखान आदिको चित्रणसँगै, त्यही गड्डिखानको भित्तापट्टि खालि ठाउँमा एक झुप्रोमा एक मानिस सुतिरहेको अवस्थाबाट कथानकको सुरुवात गरेका छन् । उपन्यासकारले कथानकको सुरुवात त्यही गट्टिखानको भित्तापट्टिको एक झुप्रोमा सुतिरहेको मानिसबाट भएको कुरालाई यसरी व्यक्त गरेका छन् : त्यही ठाउँमा एउटा कुकुर गँडुल्किएर कुनापट्टि सुतिरहेको थियो । अनि त्यसकै छेउमा एक जना मानिस पनि आफ्ना बोरा-थाङ्नामा गुटमुटु भएर एक डल्लो परी निर्विकार अवस्थामा सुतिरहेको थियो (पृ.३) ।

गड्डिखानको भित्ताको एक झुप्रामा सुतिरहेको मानिस घाम झुल्केको केही बेरपछि उठेर आफ्नो साथी कुकुर सहित गड्डिखानको उकालो लागेसँगै खण्ड एक समाप्त भएको छ । यसरी हेर्दा उपन्यासको एक खण्डमा दार्जिलिङ सेरोफेरो चोक बजार, महाकाल बाबाको थान, साघुँरो गल्ली, गड्डिखान, आदि स्थानगत परिवेशको चित्रण गरिएको छ ।

प्रस्तुत उपन्यासको दोस्रो खण्डमा पनि दार्जिलिङ सेरोफेरोकै चित्रण गरिएको छ । उपन्यासको दोस्रो खण्डमा प्रमुख पात्र लङ्गडाले दार्जिलिङ सहरका गल्ली चोक बजारमा मागेर हिडेको कुरालाई वर्णनात्मक शैलीमा अप्रत्यक्ष कथनका रूपमा वर्णन गरेका छन् । लङ्गडा स्कुल नजिक बाटोतिर हुंदा स्कुले विद्यार्थीहरूले जिस्क्याएको र लङ्गडा रिसाएको कुरालाई उपन्यासकारले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् : स्कुल जान लागेका केटाहरूको दल देख्यो भने ऊ बिस्तारै पसलको आडमा लुक्थ्यो वा नेदेखेकोजस्तो गरी ऊ टोलिन्थ्यो । आफ्नो अघिल्तिरबाट ती केटाहरू गइसकेपछि मात्र लङ्गडाले मुन्टो फर्काउथ्यो र पछिल्तिरबाट राता राता आँखा पारेर छड्के नजरले हेरिरहन्थ्यो पृ.(७-८) ।

प्रस्तुत उदाहरणमा लङ्गडा दार्जिलिङ सहरको कुनै स्कुल नजिकको बाटोतिर हिड्ने गरेको कुरा अप्रत्यक्ष कथनका रूपमा व्यक्त गरिएको छ । स्कुलको टिफिन हुने बेलामा स्कुले बिद्यार्थीहरूले धेरै दिक्क लगाउने भएकाले स्कुल नजिक चोक बजारतिर लङ्गडा छ भने ऊ साँघुरो गल्ली, जितेन झोडामाथि हावाघरतिर जाने गरेको कुरालाई उपन्यासकारले यसरी व्यक्त गरेका छन् : टिफिन हुने बेला भयो भने लङ्गडा बिस्तारै त्यहाँबाट उठेर एउटा साँघुरो

गल्लीमा जान्थ्यो र वहाँ धेरै बेर बसिरहन्थ्यो । नत्र जितेन - झोडामाथि हावाघरमा माग्नेहरूको बस्ने अड्डाजस्तै छ - त्यहीँ गएर ऊ पनि बसिरहन्थ्यो (पृ.९) ।

प्रस्तुत उदाहरणमा माग्ने लङ्गडा साघुँरो गल्लीमा जाने गरेको, हावाघर जाने गरेको कुरा व्यक्त गरिएको छ । लङ्गडा चोक बजारको होटलमा माग्ने गरेको, लङ्गडाको कुकुरसँग मित्रता भएको आत्मियता बढेको छ । कुकुर पनि लङ्गडा सितै बस्न थालेको छ । कति हिउँद माग्ने र लङ्गडासँगै बिताएका र पहिले पहिलेको लङ्गडा सुत्ने ठाउँलाई उपन्यासकारले यसरी व्यक्त गरेका छन् :

> पहिले पहिले त लङ्गडा स्टेसनको बाटोछेउमा बसेर माग्ने गर्थ्यो । दिनभरि कुइरो र बादलले डम्म छोपिएको पृथ्वीको एकान्त कुनामा बसेर मागिरहन्थ्यो । बेलुकी भएपछि केही खाने कुरा जोगाड गरी स्टेसनको वर्तिर बाटोमनि हावाघरमा बसेर खान्थ्यो रात पर्न थालेपछि त्यही हावाघरको छेउमा सडकको मन्तिर भित्तापट्टि सिमेन्टका खम्बाहरू थिए, त्यहाँ गुफाजस्तो ओत लाग्ने ठाउँ पनि थियो । लङ्गडा त्यहीँ गएर अरु माग्नेहरूसित सुत्थ्यो (पृ.१२) ।

प्रस्तुत उदाहरणमा माग्ने लङ्गडाले पहिले पहिले माग्ने गरेको ठाउँ, बस्ने, खाने ठाउँ, एकान्त कुना, हावाघर गुफा जस्तो ओत लाग्ने ठाउँ आदि स्थानगत परिवेश सूच्य रूपमा आएको छ । लङ्गडा लोयड्स रोडतिर पनि माग्ने कुरा सूचित गरिएको छ : कहिले लङ्गडा लोयड्स रोडको छेउमा जुत्ताको पसल अघिल्तिर बसेर मागिरहन्थ्यो (पृ.१४) ।

यसरी उपन्यासको दोस्रो खण्डमा उपन्यासकारले अप्रत्यक्ष कथनका रूपमा लङगडा र कुकुरले खाने माग्ने सुत्ने ठाउँ आदि स्थानगत परिवेशको चित्रण गरेका छन् । दोस्रो खण्डमा दार्जिलिङ चोक बजारका साघुँरो गल्ली, मिठाई पसल, स्टेसन, सडक मन्तिरको गुफा, लोयड्स रोड, पान पसल आदि स्थानगत परिवेशको चित्रण गरिएको छ ।

उपन्यासको तेस्रो खण्डमा पनि स्थानगत परिवेशको अप्रत्यक्ष कथनकै रूपमा चित्रण गरिएको छ । हिउँद जाडामा लङ्डालाई दिन रात काट्न गाह्रो हुने कुरा गरिएको छ । हिउँद जाडामा घाम लागेपछि स्टेसनतिर आएर सुत्ने गरेको छ । लङ्गडालाई जाडामा रात काट्न गाह्रो हुने भएकाले उसले विभिन्न अद्भुत कथाहरूको स्मरण गर्ने धनी मान्छेहरूको कल्पना गर्ने गरेको छ । विहानखेर निदाउने र पनि धीरधाम मन्दिरमा पूजाको आरम्भ भएपछि लङ्गडाको बिहानको निंद्रा भङ्ग हुने गरेको कुरा गरिएको छ । लङ्गडाले माग्ने सिलसिलामा कसैले घर कहाँ हो भनेर सोधेमा उसले टार्ने गरेको छ र अप्ठ्यारो पर्दा उसले

कसैले बरबटे कमान र मन परेको बेला नेपाल घर भन्ने गरेको कुरालाई उपन्यासकारले यसरी वर्णन गरेका छन् :

> उसले भन्थ्यो - घर नेपाल हो, हजुर.. नेपाल तीन लम्बरमा जग्गा छ, जमिन छ, खानलाउन राम्रो पुगे नेपाल छोडेर किन मुगलान पस्नुपर्थ्यो ? आफू १६ बर्षको हुँदा दोरलिङ पसेको । तर दिनदशाले गर्दा पहाड फर्कन सकिनँ... यस्तै हालत भएर आज मागीमागी पेट भर्दै छु ...डुलिहिँड्छु ... एक मुठी सास छउन्जेल अब हजुरहरूकै आछापिछामा छु ...के गर्नु हजुर ...! (पृ.२४) ।

उदाहरण अनुसार उसको घर नेपाल हो भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । ऊ नेपालमा खानलाउन नपुगेर दार्जिलिङ पसेको देखिन्छ । पहिले उसको एउटा खुट्टामा मात्र समस्या थियो पछि घस्रदै हिँड्दा दुवै खुट्टा नचल्ने भएको वर्णन गरिएको छ । ऊ मागेर हिड्ने गरेको र सुत्ने ठाउँलाई उपन्यासरले यसरी व्यक्त गरेका छन् :

> यसरी घस्रदै ऊ कहिले स्टेसनसम्म पुग्थ्यो, कहिले तल मोटर-बस उभिने ठाउँमा आएर अघिल्तिर बसिरहन्थ्यो र कहिले सब्जी बेच्ने बारिक र कहिले मासुको पसलतिर गएर बसिरहन्थ्यो । कहिले घस्रँदै माथि चौरस्तासम्म पनि पुग्थ्यो । कहिले क्यापिटल सिनेमाको फाटकको अघिल्तिर भित्तापट्टि बोरा ओछ्याएर माग्न बस्थ्यो । पेटभरि खान पाएको दिन भने ऊ बेपर्बाह भएर यत्रतत्र डुलिहिँड्थ्यो । रात परेपछि कसैको दलानतिर गएर वा पसलको एक कुनामा ओत लागेर वा म्युनिसिपल बिल्डिङमन्तिर गएर सुत्ने गर्थ्यो (पृ.२५) ।

उदाहरण माग्ने लङ्गडा स्टेसन, मासुपसल, क्यापिटल सिनेमा, फाटक, म्युनिसिपल बिल्डिङतिर जाने गरेको चित्रण गरिएको छ । यसरी डुलिहिँड्दा लङ्गडाले एकदिन गड्डिखानको मन्तिर एक झोपडी देख्यो र त्यहीँ आएर बस्न थाल्यो । उपन्यासको तेस्रो खण्डमा स्थानगत परिवेश अप्रत्यक्ष कथनकै रूपमा चित्रण गरिएको छ । तेस्रो खण्डमा दार्जिलिङ् बजारका जेबेली स्यानिटोरियम, गाडी हिड्ने सडक, सब्जी बारिक मासु पसल, क्यापिटल सिनेमा फाटक, म्युनिसिपल बिल्डिङ आदि स्थानगत परिवेशको चित्रण पाइन्छ । उपन्यासको चौथो खण्डमा उपन्यासकारले खण्ड एकमा सुरु भएको कथानकलाई प्रत्यक्ष कथनबाट अघि बढाएक छन् । लङ्गडा गड्डिखानको उकालो हुँदै चौरस्ता हुँदै महाकाल बाबाको थानतिर गएको कुरालाई उपन्यासकारले यसरी चित्रण गरेका छन् :

> त्यस दिन बिहानै उठेर लङ्गडा घस्रँदै गड्डिखानको गल्ली उकालो गइरहेथ्यो । कुकुर पनि उसको पछि सुस्तसुस्त हिँडरहेथ्यो । चोकको मैदानमा आइपुगेपछि लङ्गडाले लामो नि : श्वास लियो र फेरि उकालै हिँड्न थाल्यो । चौरस्ता आएपछि उसले त्यहाँ केही बेरसम्म बसेर थकाइ माऱ्यो । यसको शरीर पसिनाले भिजेको थियो । त्यसपछि फेरि ऊ महाकाल बाबाको थानतिर बिस्तारबिस्तार घस्रँदै उकालो जान लाग्यो (पृ.२७) ।

उदाहरणमा लङ्गडा घस्रँदै गड्डिखानको उकालो लागेको र चौरस्ता हुँदै महाकाल बाबाको थानतिर गएको कुरा चित्रण गरिएको छ । महाकाल बाबाको थान सडकमा आधा दिन सम्म बसेको छ । केही पैसा बोरामा परेपछि ऊ उठ्यो । मिठाई पसल पुगेर मिठाई किनेर खायो । कुकुरलाई पनि मासुभात खान दियो । फेरि माग्न कतै जाने इच्छा उस्लाई भएन । बेलुकी जितेन झोडा हावाघर गएर बसिरह्यो । रात परेपछि त्यहाँबाट म्युनिसिपल बिल्डिङमा आएर त्यहीँ सुत्यो । राति सपनामा आकाशबाट गिद्धहरू आएको कुकुरलाई खान लागेको र आफूलाई समेत हाड बनाएर नालीमा फालेको देखेपछि ऊ बिउँझियो र टुक्रुक्क बस्यो । धेरैबेरपछि पल्तिर सरेर फेरि सुत्यो । यसरी उपन्यासको चौथो खण्डमा अप्रत्यक्ष कथनमै आएका स्थानगत परिवेश गड्डिखान, चौरस्ता, महाकाल बाबाको थान, पसल, हावाघर आदिको चित्रण गरिएको छ ।

उपन्यासको खण्ड पाँचमा लङ्गडा निन्द्राबाट ब्युझँदा उसको पोल्टाको पैसा सबै चोरी भएको देखेर छक्क परेको छ । आफ्नो चिरसाथी कुकुरलाई नदेखेपछि कुकुरको खोजीमा ऊ सडक, बारिक, गड्डिखान सबै भौतारिन्छ । लङ्गडा दिनभरि चोक बजार घुमेको कुरालाई उपन्यासकारले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् : लङ्गगडा दिनभरि बजारको उँधो र उँभो डुलिरह्यो । सबै गल्लीहरू उसले चहाऱ्यो, परन्तु आफ्नो साथीलाई कहीँ पनि उसले पाएन, कहीँ पनि उसले देखेन (पृ.३८) ।

प्रस्तुत उदाहरणमा लङ्गडा दिनभरि दार्जिलिङको चोक बजार नै डुलेको छ । साँझ परेपछि ऊ आफ्नै सुत्ने झुप्रामा गएर सुत्छ । उसले सपनामा धीरधामको फाटकनिर आफ्नो साथी कुकुरलाई साङ्लाले बाधेको देख्छ र कुकुरलाई मुक्त गराएर बजारतिर आउछ । सपनामा लङ्गडा धीरधाम फाटकनिर पुगेकोले यहाँ धीरधाम फाटक सूच्य रूपमा स्थानगत परिवेशका रूपमा आएको छ ।

उपन्यासको खण्ड छ मा लङ्गडा बिहानै ब्युझँन्छ तर जाडाले गर्दा र आफ्नो साथी कुकुरको यादले गर्दा ऊ ब्युझेँ पनि कतै हलचल गरेन टुक्रुक्क बसिरह्यो । ऊ चिया पसलमा पनि गएन । घाम उदाएपछि ऊ गड्डिखानको ऊकालो लाग्यो । लङ्गडाले आज कतै भिक्षा मागेन । दश बज्न लागेपछि भोक लागेको अनुभवले उसले स्कुल सडकतिर गएर हात पसाऱ्यो । एउटा अल्लारे ठिटोबाट ताबाको दुअन्नि पायो । त्यो दिन लङ्गडा दिनभरि यता उता गरिरहेको कुरालाई उपन्यासकारले यसरी व्यक्त गरेका छन् : आधा दिनसम्म ऊ

यता उता गरिरह्यो । कहिले चोकको फाँटमा बसिरह्यो, कहिले पानको पसलको अघिल्तिर बसिरह्यो, कहिले मासुको पसलनिर गएर बसिरह्यो (पृ.५०) । प्रस्तुत उदाहरणमा लङ्गडा चोक बजारकै सेरोफेरोमा यता उता मात्र गरेको छ । यसरी हेर्दा उपन्यासको खण्ड छ मा लङ्गडाले दार्जिलिङ चोक बजारमै यता उता गरेर दिन काटेको पाइन्छ । उपन्यासको खण्ड सातमा लङ्गडा लोयड्स रोड हुदैँ प्लेजेन्ट रोडको मोडमा आइपुग्यो । प्लेजेन्ट रोडमा आइपुगेको कुरालाई उपन्यासकारले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् : यसरी घस्रदै ऊ फेरि माउन्ट प्लेजेन्ट रोडको मोडमा आइपुग्यो । ऊ बाटाको रेलिङको छेउमा बस्यो । उसलाई रिँगटा चल्लाजस्तो भइरहेथ्यो । लङ्गडाको समुन्ने उएटा पान पसल थियो पसलको देब्रेतिर सिनेमाका ठूलाठूला दुई रङ्गिन पोस्टरहरू थिए (पृ.५४) ।

प्रस्तुत उदाहरणमा लङ्गडा प्लेजेन्ट रोडतिर भएको स्थानगत परिवेशलाई चित्रण गरिएको छ । साँझतिर ऊ मासु पसलको सामुन्ने आएर बस्यो । लङ्गडालाई कहाँ जाउँ कहाँ जाउँ भइरहेको थियो र ऊ फेरि चोकको बिजुलीको खम्बानिर आएर बस्यो । हावाहुरी बेजोडले चल्न थालेपछि ऊ मन्दिरतिर गयो र त्यहाँ पनि ओत राम्रो नपाएकोले ऊ डाकघरको चिप्लो सिँढी हुदै कसैको दलानमा गएर रात बिताउने बिचार गऱ्यो । कसैको दलानमा पुगेको लङ्गडा घरधनीको धकेलाईबाट मुर्छा परेर सिँढीमुन्तिर अचेत् अवस्थामा लडिरह्यो बिहान होसमा आएपछि ऊ फेरि थरथर काम्दै सहकतिर लाग्यो । यसरी हेर्दा उपन्यासको खण्ड सातमा प्लेजेन्ट रोड, लोयड्स रोड, बारकोरेटिङ, डाँकघर आदि स्थानगत परवेशको चित्रण गरिएको पाइन्छ । उपन्यासको खण्ड आठमा मन्दिरनिर पसल सामुन्ने बिजुलीको एक खम्बानिर माग्ने लङ्गडाको मृत्यु भएको छ । यस कुरालाई उपन्यासकारले यसरी चित्रण गरेका छन् : मन्दिरको सामुन्नेको पसलको छेउमा एउटा बिजुलीको खाँबोनिर एक जना माग्ने घोप्टो परेर लडिरहेको थियो । त्यो माग्नेको जीउभरि हिलैहिलो थियो । उसले आफ्ना दुबै बाहुलाले मुख पनि छोपेको थियो (पृ.६७) ।

प्रस्तुत उदाहरणमा मन्दिर सामुन्नेको बिजुलीको खम्बानिरको स्थानगत परिवेशको चित्रण गरिएको छ । मृत्युको अन्तिम घडीमा उसको साथी कुकुर आएपछि उसका आखाँ रसाएका छन् र केहीबेरमै उसको मृत्यु भएको छ । यसरी उपन्यासको खण्ड सातमा मन्दिर वरिपरिको स्थानगत परिवेशको चित्रण गरिएको छ ।

उपन्यासको खण्ड नौँ मा माग्नेको मृत्युपछि कुकुर दार्जिलिङ बजारकै गल्लीमा डुलेको छ । कुकुर घरी मासु पसल, घरी जितेन झ्फोडाको हावाघर, घरी लङ्गडा बस्ने झुप्रो चारैतिर लङ्गडाको खोजीमा भौतारिएको छ । दश महिनापछि मुर्दाघाटमा मान्छेको र कुकुरको अस्थिपञ्जर एकै ठाउँमा भएको कुरालाई उपन्यासकारले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् : हाइस्कुलदेखि धेरै तल मुर्दा पोल्ने ठाउँमा एक दिन मुर्दाहट्टी रुङ्ने मान्छेले एउटा कुकुर र एउटा मान्छेको हाड एकै ठाउँमा गाँसिएको पायो (पृ.६९) ।

यसरी उपन्यासको नौँ परिच्छेदमा विशेष गरी हाइस्कुल तलको मुर्दा पोल्ने ठाउँको स्थानगत परिवेशको चित्रण गरिएको छ । समग्रमा उपन्यासको सुरुदेखि अन्त्यसम्म हेर्दा दार्जिलिङको सहरिया स्थानगत परिवेशको चित्रण पाइन्छ । उपन्यासको प्रमुख पात्र लङ्गडाले आफ्नो जीबनको उत्तरार्द्धकाल दार्जिलिङ सेरोफेरोमै बिताएकोले दार्जिलिङ नै यहाँ केन्द्रीय परिवेशको रूपमा आएको छ । फालेलुङ डाँडाँ, कञ्चनजङ्घा हिमाल, भोटे बस्ती जस्ता स्थान गौण सूच्य परिवेशको रूपमा आएको छ ।

५.२.२ कालगत परिवेश

लङ्गडाको साथी समय वा काल के हो भन्ने कुराको स्पष्ट किटान गरिएको छैन । यस उपन्यास वि.सं. २००८ सालमा प्रकाशित भएको हुँदा २००८ साल पूर्वको समयलाई आधाार बनाएर लेखिएको हो कि भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । उपन्यास भित्र भएको प्रत्यक्ष कार्यव्यापारको समय दश महिना अठार दिनको छ । दश महिना नौँ दिनलाई सङ्कुचन रूपमा वर्णन गरिएको छ । उपन्यासमा पात्रले गरेको प्रत्यक्ष कार्यव्यापारको नौँ दिनको मात्र देखिन्छ ।

उपन्यासमा प्रस्तुत समय हेर्दा खण्ड एकमा माघ फागुन कुनै एक दिनको उल्लेख गरिएको छ : माघ फागुनको उत्कट जाडो (पृ.२) । यहाँ उपन्यासकारले माघ फागुनलाई सङ्केत गरेका छन् । खण्ड एकमा : आज दिन त राम्रै उघ्रेको थियो तापनि जाडाले भने मुटु छेड्थ्यो (पृ.२) भनेकाले माघ फागुन कुनै एक दिनको घटना देखाइएको छ । पहिलो दिनमा जाडाले सुतिरहेको लङ्गडा उठेर गड्डिखानको उकालो लाग्यो भनेकाले यहाँ पहिलो दिन प्रत्यक्ष कार्यव्यापारका रूपमा खण्ड एकमा प्रस्तुत छ । उपन्यासको खण्ड दुई लङ्गडाको जीवन भोगाइलाई अतीतावलोकन शैलीमा वर्णन गरिएको छ । खण्ड दुईमा : कति हिँउद कति बर्षा उसले काटिसकेको थियो (पृ.१२) । भनिएकाले धेरै बर्ष लङ्गडाले

मागेर हिडिरहेको कुरा अनुमान गर्न सकिन्छ । खण्ड तिनमा पनि स्पष्ट समयको किटान गरिएको छैन । बर्षौदेखि माग्ने भएर हिडिरहेको कुरालाई भने उपन्यासकारले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् : लङ्गडाले बर्षौंदेखि त्यहाँ यसरी जीवन काटिरहेथ्यो । ऊ कहाँबाट आएको हो, त्यो कसैलाई थाहा थिएन । बर्षौंदेखि मानिसहरूले उसलाई सधैँ त्यतिकै देख्थे (पृ.२३) ।

प्रस्तुत उदाहरणमा पनि बर्षौदेखि माग्दै हिडेको कुरा छ तर स्पस्ट कालगत परिवेशको उल्लेख भने गरिएको छैन । उपन्यासको खण्ड चारमा : त्यस दिन बिहानै उठेर लङ्गडा घस्रँदै गड्डीखानको उकाले गइरहेथ्यो (पृ.२७) भनिएकाले उपन्यासको पात्र लङ्गडाको दोस्रो दिनको प्रत्यक्ष कार्यको वर्णन गरिएको छ । दोस्रो दिनको रात लङ्गडा म्युनिसिपल बिल्डिङमा निदाएको छ । उपन्यासको खण्ड पाँचमा : भोलिपल्ट बिहान लङ्गडाको निद्रा ढिलो टुट्यो (पृ.३५) भनेकाले लङ्गडाको तेस्रो दिनको घटनाको वर्णन् गरिएको छ । ऊ त्यस दिन आफ्नै झुप्रोमा निदाएको छ । उपन्यासको खण्ड छ मा : बिहान उज्यालो हुनासाथ लङ्गगडाका आँखा उघ्रे (पृ.४२) भनिएकाले यहाँ लङ्गडाको चौथो दिनको घटना वर्णन गरिएको छ । चौथो रातमा घनघोर बृष्टिले गर्दा ऊ कसैको दलानमा ओत लाग्न पुगेको र घरधनीले लात्तले हानेर धकेलिदिएको छ । मुर्छित् अवस्थामा परेको लङ्गडा होस आएपछि घस्रँदै सडकतिर गएको छ ।

उपन्यासको खण्ड आठमा : बिहान घाम मन्दिरको सेतो भित्तामा देखा पऱ्यो । दिन छ्याङ्गै उघेको थियो (पृ.६७) भनिएकाले लङ्गडाको कार्यव्यापारको पाँचौ दिनको घटना वर्णन गरिएको छ । प्रमुख पात्र लङ्गडाको यसै खण्डमा मृत्यु भएको छ । उपन्यासको खण्ड नौँ मा : साता दिनपछि :- एकछिन त्यो कुकुर फेरि बजारको एउटा गल्लीमा डुलिरहेको देखियो (पृ.६६) भनिएकाले उपन्यासको घटनाको छैठौँ दिनको वर्णन यहाँ पाइन्छ । खण्ड नौँ मा : अर्को दिन फेरि :- रातभरि परेको पानी थामिसकेको थियो । प्रात : कालै त्यो कुकुर फेरि गड्डीखानको ओरालो गल्लीमा लङ्गडा सुत्ने झुप्रातिर लुखुरलुखुर गइरहेको थियो (पृ.६८) भनिएकाले उपन्यासको घटनाको सातौँ दिनको वर्णन गरिएको छ । उपन्यासको अन्तिम पृष्ठमा : दुई दिनपछि फेरि :- बिहानको घाम परेको एउटा भित्तानिर त्यो कुकुर लगलग काम्दै उभिरहेको थियो (पृ.६९) भनिएकाले आठौ दिनको घटनाको वर्णन पाइन्छ । उपन्यासको अन्तिम अनुच्छेदमा : फेरि १० महिनापछि : हाइस्कुदेखि धेरै तल मुर्दा पाल्ने

ठाउँमा एक दिन मुर्दाहट्टी रुङ्ने मान्छेले एउटा कुकुर र एउटा मान्छेको हाड एकै ठाउँमा गाँसिएको पायो (पृ.६९) भनिएकाले अन्तिम नौँ दिनको घटना वर्णन गरिएको पाइन्छ ।

यसरी हेर्दा उपन्यासमा दश महिना अठार दिनको कालगत परिवेशको वर्णन छ । दश महिना नौँ दिन सङ्कुचन रूपमा आएको छ भने नौँ दिन प्रत्यक्ष कार्यव्यापार भएकाले उपन्यासको प्रत्यक्ष समय नौँ दिनको भएकाले सीमित कालगत परिवेशको चित्रण देखिन्छ ।

५.२.३ संस्कार र संस्कृति

प्रस्तुत उपन्यासको घटना दार्जिलिङ सहरिया परिवेशमा घटित भएकाले दार्जिलिङ सहरको बद्लिदो संस्कार र संस्कृति चित्रण उपन्यासमा पाइन्छ । उपन्यासम मानबमा संस्कार संस्कृति लोप हुँदै गएको कुरालाई स्कुलका विद्यार्थी, मिठाई पसले, एक भलाद्मी, रेष्टुराँ पस्ने ठिटी, घरधनी आदिको चरित्रबाट चित्रण गरिएको छ ।

उपन्यासमा लङ्गडालाई स्कुले विद्यार्थीहरूले 'भुई भालु' भनेर जिस्क्याउने गरेका छन् । प्रस्तुत कुरालाई उपन्यासकारले यसरी भनेका छन् : सहरका बदमास केटाकेटीहरूको एक दल थियो । तिनीहरू उसलाई 'भुइँ भालु' भनेर खिज्याउँथे (पृ.६) अपाङ्गलाई सहानुभूति दिनुको सट्टा भुई भालु भनेर जिस्क्याउनु केटाकेटी उमेरदेखि नै तिनीहरूले राम्रो संस्कार नपाएको देखिन्छ । मिठाई पसलेले भोकाएको लङ्गडालाई बासी खाना दिएको छ । मिठाई पसलेलेको व्यबहार संस्कारलाई उपन्यासकारले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् : भोकाएको माग्ने घन्टौँ सम्म त्यहाँ बसेपछि कहिले उसले रोटीको टुक्रा वा मिठाई पाउँथ्यो कि त उब्रेको भात, मासु र बासी तरकारी पाउँथ्यो (पृ.९) ।

भोकाएको मान्छेलाई केही दिनु हाम्रो नेपलीको संस्कार हो । प्रस्तुत कथनमा माग्ने लङ्गडालाई भोकाएको देख्दा पनि मिठाई पसलेको मनमा दयाभाव जागेको छैन । उसले मानवता विर्सदै गएको कुरालाई देखाइएको छ । दार्जिलिङ सहरिया मान्छेहरूले आफ्नो संस्कार संस्कृति विर्सदै गएको कसैको मनमा मानवतावादी भावना नभएको कुरालाई उपन्यासकारले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् : संसारमा ऊ त एउटा विकृति अङ्ग भएको निर्बल प्राणी न थियो । त्यसैले मानवसंसारभित्र भए पनि ऊ समाजहीन थियो । लङ्गडाको अवस्थामाथि न कसैले दया गर्थ्यो न कसैले त्यति गम्भीर विचार गर्थ्यो (पृ.२२) ।

उदाहरणमा मान्छेले मानवता संस्कार विर्सदै गएको कुरा प्रस्टिएको छ । लङ्गडाले माग्दा एक भलाद्रमीले तर्केर हेरेको तर एक पैसा दिएको छैन तर भारी बोक्ने भरिया अल्लारेले माग्नेलाई दुअन्नी दिएको : ए दाई ! लौ चियाखाजा किनेर खाऊ ! (पृ.४९) । गरीबमा अझै पनि मानवता संस्कार जिउँदै रहेको र धनी वर्गमा लोप हुँदै गएको कुरा देखाइएको छ । सहरिया मान्छे दिनभरि तास खेल्नु, मातेर राती राती हिँड्नु, ठिटीहरू रेस्टुराँ धाउनु, चुरोट पिउनु, राति पानि परेको बेलामा ओत लाग्न आएको माग्ने लङ्गडालाई लात्तले हानेर धकेल्दिनु, लङ्गडा घस्रँदै हिडेको देखेर मान्छेहरू हास्नु, मागेको पैसा चोरिदिनु, माग्नेको दुखमा हास्नु आदि विसङ्गत संस्कृति बड्दै गएको र संस्कार संस्कृति हराउदै गएको, मानवता लोप हुँदै गएको कुरालाई उपन्यासमा चित्रण गरिएको छ ।

५.२.४ जीवन पद्धति

लङ्गडको साथी उपन्यासले विशेष गरी माग्ने लङ्गडाको जीवन पद्धतिलाई समेटेको छ । उपन्यासले दार्जिलिङ सहरिया उच्च जीवन पद्धतिलाई समेटेको छ । लङ्गडा यस उपन्यासको प्रमुख पात्र हो र लङ्गडाको जीवन पद्धति हेर्दा उसको अतीत र वर्तमान निम्न वर्गीय देखिन्छ । दार्जिलिङ सहरिया भलाद्रमी, मिठाई पसले, रेष्टुरेन्टमा धाउने मानिसहरू सुन्दरी युवती, पुड्को मानिस जस्ता पात्रहरूको जीवन पद्धति भने उच्च मध्यम देखिन्छ । माग्ने लङ्गडाको अतीतमा ऊ कसैको घरमा काम गरेर खाने गोठालोका रूपमा बेसेको थियो । गोठालो भएको कुरालाई उपन्यासकारले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् : एक जना...मान्छेको घरमा गोठालो भएर बसेको थिएँ...घाँस काँट्थ्ये... एक दिन पानीझरीको दिनमा ठूलो पहरानेर एउटा रुखमा चढी पात काट्न लाग्दा भनन रिँगटा लागेर खसेँ । मन्तिर खोलामा पुगेछु (पृ.२४) ।

प्रस्तुत उदाहरणमा माग्नेको अतीत हेर्दा आर्थिक अभावले ग्रस्त देखिन्छ । लङ्गडाले जीवनको उत्तरार्द्धकाल पनि दार्जिलिङ सहरको सेरोफेरोमा मागेर बिताएको छ । उसले आफ्नो पेट भर्नका लागि सबैसँग हात पसारेको छ । दिन भरि मागेर जम्मा गरेको पैसाले उसले पेट भरेको छ र माग्दा पनि पैसा नपाएको दिन भोकै सुत्न बाध्य देखिन्छ । उसले मागेर जीवन बिताएको कुरालाई उपन्यासकारले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् :

> अरु बेला पनि ऊ दिनभरि बजारमा गएर सडकको छेउमा बसेर बाटो हिँड्नेलाई भन्थ्यो - हजुर एकदुई पैसा दया होस न ! कहिलेकाहीँ कवित्व भाषामा माग्ने गर्थ्यो -

हजुर गरिबगुरुवालाई कहिले त दया होस् न । धर्म हुन्छ हजुर धर्म ! अनि हात पसार्थ्यो एक-दुवन्नी हातमा पर्दा ऊ मुसुक्क हाँस्थ्यो (पृ.९)

यसरी उपन्यासमा लङ्गडको पेसा नै मागेर जीवन गुजारा गर्नु भएको छ । लङ्गडा भएर काम गर्न नसक्नु नै उसको कमजोरी बन्न पुगेको छ । माग्ने गड्डिखानको एक कुनाको झुप्रामा सुत्छ । उसको आङमा च्यातिएका थोत्रा लुगा, खानको लागि मागि हिँड्नु अति निम्न जीवन भोगाइ माग्नेको देखिन्छ । उपन्यासमा माग्नेदेखि अतिरिक्त अन्य दार्जिलिङ सहरिया मान्छेको भने उच्च मध्यम जीवन पद्धति उपन्यासमा चित्रण भएको छ । यस कुरालाई उपन्यासकारले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् :

सडकमुनि-माथि त्यस्तै घर, कोठी, पसल, होटल, रेस्टुराँ थिए जहाँ लङ्गगडाभन्दा धेरै असल र धनी मानिसहरू थिए, जहाँ ऐश्वर्यका निम्ति उनीहरूसित अनेक साधन यिए । ती मानिसहरूले लङ्गडाजस्तो घस्रीघस्री माग्नुपर्दैनथ्यो, पेट पाल्नुपर्दैनथ्यो । जाडोदेखि बाँच्न बोरा वा थाङ्नामा बेरिएर च्याथ्रा भइसकेका लुगा लाएर कसैको दलानदलान आश्रय लिएर रात काट्नुपर्दैनथ्यो:,पानीझरीदेखि ओत लाग्नुपर्दैनथ्यो । बाँच्नका निम्ति तिनीहरूले लङ्गडाजस्तो हीन भएर दिनमा पनि, रातमा पनि सङ्घर्ष गर्नुपर्दैनथ्यो (पृ.५३) ।

यसरी हेर्दा दार्जिलिङ सहरिया मान्छेहरू भने उच्च, मध्यमवर्गीय खान लाउन पुगेका ऐश आरामले जीवन बिताएका देखिन्छन् । रक्सी खाने पैसा हुनु, रेष्टुराँ जानु, आफ्नै मोटरमा हिँड्नु, सिनेमा जानु, धनी वर्गका छोरा छोरी स्कुल जानु आदि कार्यव्यापारले सहरिया मान्छेहरू भने उच्च मध्यम वर्गीय रहेको कुरा प्रष्ट हुन्छ । यसरी उपन्यासमा निम्न र उच्च मध्यम दुवै जीवन पद्धतिलाई उपन्यासमा देखाइएको छ । प्रमुख पात्र लङ्गडाको निम्न जीवन भोगाईलाई कथाको विषयवस्तु बनाइएकाले उपन्यासमा निम्न जीवन पद्धति नै केन्द्रीय रूपमा चित्रण भएको पाइन्छ ।

५.२.५ धार्मिक पक्ष

उपन्यासको प्रमुख पात्र लङ्गडाको आत्माले ईश्वरलाई पुकारेको छ । दार्जिलिङ सहरिया मान्छेमा भने ईश्वरमाथि बिश्वास हट्दै गएको मानवता दया धर्म लोप हुँदै गएको कुरालाई उपन्यासमा चित्रण गरिएको छ । लङ्गडामा भगवान प्रति अझै पनि आस्था भएको कुरालाई उपन्यासकारले उसको सपना अचेतनको प्रयोगबाट देखाउन खोजेको कुरालाई यसरी प्रस्तुत गरका छन् : रात बितेपछि लङ्गडालाई एकछिन निद्रा पऱ्यो । सपनामा उसले देख्यो - आफू सुकिलो लुगा लाएर धीरधामको पूजामा जान लागेको थियो (पृ.३९) ।

यसरी उपन्यासकारले माग्नेमा अझैपनि भगवान प्रति आस्था भएकाले उसले सपनामा धीरधाम मन्दिरको पुजामा जान लागेको देखेको छ । आफ्नो साथी कुकुर हराएपछि भगवानको सरणमा जान लागेको हो कि भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । पैसा धेरै पाएको दिन उसले बिधातालाई सम्झेको छ : बिधातालाई सम्झेर लङ्गडाले एक चोटि पुलुक्क शून्य आकाशतिर हेऱ्यो (पृ.२९) । लङ्गडाको आत्माको कुरा ईश्वर सम्म पुऱ्याउन उपन्यासकारले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् :

> उसको अन्तर आत्माले सायद ठूलो हुरी चलिरहेथ्यो । उसको पीडित आत्माले सायद यसो भनिरहेको थियो - आज एउटा माग्ने खोरन्डो भएर पृथ्वीमा घस्रीघस्री बाँथिरहेको छ । ईश्वर ! गरिब, अन्धा लुला, लङ्गडा, खोरन्डाका निम्ति किन संसार बनायौ ? उनीहरूलाई यो संसारमा किन बाँच्न दियौ ? उनीहरूलाई किन यसरी यन्त्रण भोग्न दिइरहेछौ ? मैले देख्दादेख्दै ती मानिसहरू हाँस्दै हिँडिरहेका छन्, उनीहरूले मजस्तो घस्रीघस्री पेट पाल्नुपर्दैन (पृ.५५) ।

यसरी उपन्यासको पात्र लङ्गडामा भने अझै पनि भगवान प्रति आस्था रहेको कुरालाई चित्रण गरिएको छ । उपन्यासमा महाकाल बाबाको थान, धीरधाम मन्दिर पूजा आजा हुनु आदि कुराले दार्जिलिङ सहरका केही मानिसमा भने अझै पनि हिन्दु परम्परा कायमै रहेको कुरा प्रस्टिन आएको छ । प्रायस : मानिसहरूमा नैतिकता, मानवता लोप हुँदै गएकाले धर्म दया विश्वास हराउदै गएको कुरा उपन्यासमा पाइन्छ । हिन्दु धर्मप्रति विश्वास लोप हुँदै गएको कुरा चित्रण गर्दै धार्मिक सभ्यता र मानवतावादप्रति सचेत् गराइएको छ ।

५.२.६ विचार चिन्तन

लङ्गडाको साथी उपन्यासमा उपन्यासकारले सभ्रान्त वर्गको चित्रण भन्दा एउटा अति निम्न वर्गीय लङ्गडाको माग्नु पर्ने बाध्यता, दार्जिलिङ सहरिया मान्छेले माग्नेप्रति गर्ने व्यबहार, ह्रासोन्मुख मानवता, माग्नेले मागेर जीवन धान्नु परेको सङ्घर्षमय दुदशापूर्ण आर्थिक स्थिति नै विचार चिन्तनका रूपमा आएको छ ।

यस उपन्यासको पात्र लङ्गडा उसको दुवै खुट्टा चल्दैनन् । काम केही गर्न अक्षम लङ्गडाले आफ्नो पेट पाल्नका लागि माग्नु परेको छ । एउटा झुप्रामा बसेको लङ्गडाको आफ्नो एउटा साथी कुकुर देखि बाहेक दुनियामा कोही छैन । शरीरमा च्यातिएको लुगा लगाएको माग्ने बिहानदेखि बेलुका सम्म दार्जिलिङको बजारको सेरोफेरोमा मागेर बिहान

वेलुका जति पुग्छ त्यति खाएर एक भ्रुपडीमा सुत्ने गरेको छ । कसैले केही नदिएको दिन ऊ भौकै सुत्न बाध्य हुन्छ । उपन्यासमा आर्थिक अभाव प्रमुख विचार चिन्तनका रूपमा चित्रण गरिएको छ । एउटा दयनीय माग्नेलाई देखेर सहरिया ठूलो भनाउँदाहरूले दया गर्नुको सट्टा उसको खिल्ली उडाउन पनि पछि परेका छैनन् । स्कुले बिद्यार्थीहरूले उसलाई भुइ भालु भनेर जिस्क्याएका छन् भने भलाद्रमी जस्ता देखिने मान्छे उसलाई एक पैसा दिनु पर्छ भनेर तर्केर हिँडेका छन् । उसले मागेर कमाएको एक दुई पैसा चोर्न पनि पछि परेका छैनन् । हावा हुन्डरीमा जाडाले ओत लाग्न पुगेको लङ्गडालाई ठूला भनाउँदाहरूले लात्तले घोक्र्याउन पनि पछि परेका छैनन् । माग्ने लङ्गडालाई आफ्नो साथी कुकुरले माया गरेको तर मान्छेले मान्छेलाई हेर्ने दृष्टिकोण परिवर्तन हुँदै गएको मान्छेमा मानवता ह्रास हुँदै गरेको कुरालाई उपन्यासको प्रमुख विचार चिन्तनका रूपमा लिइएको देखिन्छ । यस उपन्यासको प्रमुख विचार चिन्तन नै मानवतावाद हो ।

५.२.७ प्रकृति चित्रण

उपन्यासमा शब्दमय चित्रण गर्ने उपन्यासकार बाङ्देलले लङ्गडाको साथी उपन्यासमा पनि प्रकृतिको चित्रण भव्य रूपमा गरेका छन् । उपन्यासमा बाङ्देलले प्रकृतिलाई मानवीकरण गरी चित्रण गरेको पाइन्छ । उनले यस उपन्यासमा ऋतुहरूको नाम त कतै उल्लेख गरेका छैनन तर हिउँद बर्षा भनि मान्छेको आपत् आउनु पूर्व प्रकृति पनि आँधिहुरी भैँ गर्जिने र मान्छेको सुखमा प्रकृति पनि स्वच्छ निर्मल हुनु प्रकृतिलाई मान्छेको दुःख सुख अनुसार चित्रण गरिएको पाइन्छ । बाङ्देलले माघ-फागुनलाई शिशिर नभने तापनि माघ, फागुनमा हुने उत्कट जाडाको चित्रण यसरी गरेका छन् :

> माघ - फागुनको उत्कट जाडो । त्यसैले पश्चिमतिर फर्केर बसेको सारा दार्जिलिङ सहर जाडाले कक्रिरहेको थियो । वारिपारि देखिने घर, कोठी तिनका राताराता छाना तथा बाटाघाटा, रेलिङ्, पार्क, हावाघर, ती सब अहिलेसम्म जाडाले कठाङ्ग्रिरहेकै जस्ता देखिन्थे । अग्ला-अग्ला धूपीका रुखहरूसमेत बिहानको जाडो र शीतको प्रहार सहन गर्दै चुपचाप ठिङ्ग उभिरहेका जस्ता देखिन्थे (पृ.२) ।

प्रस्तुत उदाहरणमा जाडामा देखिने दार्जिलिङ सहरको चित्रण बाङदेलले कलात्मक तरिकाले गरेको देखिन्छ । जाडामा दार्जिलिङ सहरमा धेरै जाडो हुने भएकाले मान्छे रुखपात बाटाघाटा सबै जाडाले निस्तब्ध छन् मौन छन् भन्ने चित्रण गरिएको छ । उपन्यासकारले हिँउद भने तापनि शरद ऋतु भनेका छैनन् तर हिउँदको चित्रण यसरी गरेका छन् :

> हिँउदमा दिनले छिटै बिदा लिएर रात आउने हुनाले रातको राज्य लामो हुन्थ्यो । सिरेटोले हानेर त्यो वस्त्रहीन प्राणीको मुटु पनि छेड्थ्यो । हावा ज्यादै चलेको रात त उसलाई निद्रा नै लाग्दैनथ्यो । रातभरि ऊ सुत्दैनथ्यो । टहटह जून लागिरहको हुन्थयो । चारैतिर शून्य रातमा रुखपातहरू पनि शीतमा नुहाइरहेका जस्ता देखिन्थे । शीतमा ल्याफल्याफ्ती भिजेको रुखका पातहरू जूनको टकमा टल्कन्थे (पृ.२०) ।

यसरी उपन्यासकारले हिँउदमा शीतले पार्ने प्रभाव र कहिले काही चल्ने सिरेटोको चित्रण गरेका छन् । माग्नेलाई भने हिउँद लागेपछि जाडो केही मात्रामा बडदै जाने भएकाले उसलाई रात कटाउन मुस्किल हुने कुरा चित्रण गरिएको छ । बाङ्देलले बर्षा ऋतु भनेर कतै भनेका छैनन् तर वर्षामा हुने आँधिहुरीको मनोरम चित्रण भने गरेका छन् । उनले आँधिहुरी झरीलाई यसरी चित्रण गरेका छन् :

> लङ्गडा चूपचाप भित्तामा अडेस लागेर बसिरहेको थियो । प्रकृतिको क्रूर ताण्डब नृत्यले उसलाई विस्मित बनाइरहेको थियो । बौलाहा हुरी भने कहिले घरहरूसित ठोक्किएर, कहिले विजुलीको खाँवातिर ठोक्किएर हु-हु गर्दै एउटा गम्भीर स्वरले बगिरहेथ्यो । कहिले बिजुलीको तार र टेलिफोनका तारहरूमा बतास ठोक्किएर सीँ-सीँ गर्ने एक किसिमको, कस्तो -कस्तो मनै रुवाउने उदासीन तर धिमा आवाज आउँथ्यो । रातको निस्तब्धतामा केवल हुरीको वेगका साथ यस्तो उदासीन आवाज गरी प्रकृतिले पनि संसारको एउटा हतभागी मानवका निम्ति गम्भीर सहानुभूति प्रकट गरिरहेको थियो (पृ.५९) ।

यसरी उपन्यासकारले बौलाहा भएकी प्रकृतिको चित्रण गरेका छन् । यस उदाहरणमा हुरीलाई बाङ्देलले लङगडाको अन्तिम क्षणको सङ्केतका रूपमा चित्रण गरेका छन् । लङ्गडाको अन्तिम क्षणमा सहानुभूति प्रकट गर्ने कोही नभए तापनि हुरीले सहानुभूति प्रकट गरेको कुरा चित्रमय भाषामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

उपन्यासमा लङ्गडाको पूवार्द्ध जीवन अतीतावलोकन शैलीमा वर्णन् गरिएको छ । लङ्गडाको जीवनको उत्तरार्द्धकालको नौँ दिनको घटनालाई उपन्यासमा वर्णन् गरिएकोले सबै ऋतुको वर्णन त यसमा गरिएको छैन र ऋतु भनेर किटान पनि गरिएको छैन । उपन्यासमा आँधिहुरी, झरीको विशेष चर्चा भएकाले बर्षाको समय र बर्षा ऋतुको विशेष चित्रण उपन्यासमा बर्षा समयलाई यसले इङ्गित गरेको छ । मानिसमा घट्ने घटना अनुसार प्रकृतिलाई कलात्मक तरिकाले चित्रमय भाषा उतारिएकाले उपन्यासले सौन्दर्य प्राप्त गरेको देखिन्छ ।

५.२.८ भाषा

लङ्गडाको साथी उपन्यासमा छिटो छरितो सरल भाषाको प्रयोग गरिएको छ । निम्नवर्गीय सामाजिक यथार्थलाई उद्घाटन गर्ने बाङ्देलको भाषाशैली सरल स्वाभाविक देखिन्छ । उपन्याको घटनालाई सरल तरिकाले प्रस्तुत गरेका छन् । वर्णनात्मक शैलीमा प्रस्तुत उपन्यासको घटनालाई चित्रण गरिएको छ । लङ्गडाको एकालापीय स्वर उपन्यासमा पाइन्छ । उपन्यासलाई स्वाभाविकतामा ल्याउन पात्रानुकुल भाषाको प्रयोग गरिएको छ । चित्रात्मक भाषा, अलङ्कारयुक्त, तत्सम, तद्भव, आगन्तुक तथा स्थानीय भाषा आदिको प्रयोगले उपन्यासको भााषाशैली सुन्दर बन्न पुगेको छ ।

बाङ्देलले कति कुराहरू आफूले भन्नु भन्दा पनि पात्रलाई नै बोल्न दिएका छन् जसले गर्दा उपन्यासमा विश्वसनीयता झल्किएको छ । पात्रानुकुल भाषालाई उपन्यसाकारले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् :

> भोको झोकमा लौरो टिपेर कुकुरलाइ हान्न खोजेजस्तो गरेर भन्थ्यो - काठा ! मैले खान दिइनँ भने त लपलप गरिहिँड्छस् ? (पृ.२६) हेर काले ! तँ पनि सधैं त गल्लीको नालीतिर गएर जुठा कुराहरू खाइहिँड्थिस् । हेर, आज म पनि पेटभरि खाने छु, तँलाई पनि मनग्गे खुवाउने छु (पृ.२९), हजुर ! म त एउटा माग्ने लङ्गडा पो हुँ ! (पृ.६२) ।

यसरी उपन्यासकारले उपन्यासमा कतै कतै पात्रानुकुल भाषाको प्रयोग गरी उपन्यासमा विश्वसनीता थपी रोचक बनाएका छन् । उपन्यासकारले प्रकृतिको प्रयोग विभिन्न तरिकाले गरेका छन् । उनले प्रकृतिलाई कहिले उपमान र कहिले उपमेयका रूपमा प्रयोग गरेका छन् : किन्चिङ्गा हिमाल परिस्कृत चाँदीजस्तो आज टल्किरहेको थियो (पृ.२७) यहाँ हिमालमा परेको हिँउलाई चाँदीको रूपमा लिईकोले उपमा अलङ्कारका रूपमा आएको छ । आकाशबाट यसरी मुसलधारे वृष्टि भइरहेथ्यो, मानौं धुरीबाट कसैलै पानी खन्याइरहेको छ (पृ.६०) यहाँ उत्पेक्षा अलङ्कारको प्रयोग भएको छ । उपन्यासमा चित्रमय भाषाको प्रयोग यसरी गरेका छन् :

> यसो हुँदाहुदै सूर्य डुब्न लागे । पश्चिम आकाश मेघका टुक्राहरूले ढाकेको भए पनि सूर्यका लामा-लामा किरणहरूले छिरेर अग्ला-अग्ला पहाडहरूतिर स्पर्श गरिरहेका थिए । हिमालको आधा छाती बादलले छोपेको भए पनि मास्तिर शिरमा धेरैबेरसम्म सुनौलो जलप लागि नै रह्यो । त्यो जलप साँझसम्म रहेर बिस्तारै बिस्तारै हराउँदै गएको देखिन्थ्यो (पृ.३८) ।

प्रस्तुत कथनमा उपन्यासकारले साँझको सूर्य पहाडतिर लुक्न लागको अवस्थाको चित्रणमा चित्रमय भाषाको प्रयोग गरेर उपन्यासलाई सौन्दर्य प्रदान गरेका छन् । उपन्यासमा तत्सम शब्द जस्तै : बालक, आकाश, प्रकाश, चित्त, प्रकृति, प्राणी, दया, आदि शब्दहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ । तद्भव शब्द जस्तै : भात, भिखारी, रिस, ढोका, आग्लो, मुख, अनुहार, टपरी, आदि शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ । आगन्तुक शब्द जस्तै : स्कुल, रेस्टुराँ, होटेल, चोक, रोड, मोटर, आदि शब्दहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ । उपन्यासमा अनुकरणात्मक शब्द जस्तै लुखुरलुखुर, चाँडैचाँडै, माथिमाथि, थुरथुर, ल्याफ्ल्याफ्ती, पुलुक्क, हत्तपत्त, आदि शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ । उपन्यासमा स्थानीय भाषिका जस्तै : दोरलिङ, होवैन, एकन्नी, दुवन्नी, आदि शब्दहरूको प्रयोगले उपन्यासको भाषिक परिवेश प्रष्ट्याएको पाइन्छ ।

५.३ वातावरण

५.३.१ आर्थिक वातावरण

लङ्गडाको साथी उपन्यास वि.सं. २००८ सालमा प्रकाशित उपन्यास हो । यस उपन्यास वि.सं. २००८ सालमा प्रकाशित भए तापनि यसमा कुनै निश्चित समयको प्रयोग नगरिएको र प्रत्यक्ष लङ्गडाको नौं दिनको घटनामा सीमित हुन पुगेको छ । यस उपन्यासको आर्थिक पक्षलाई हेर्दा २००८ साल पूर्वकै नेपाली जनताले भाग्नु परेको आर्थिक अभावलाई समेटेको देखिन्छ । उपन्यासको प्रमुख पात्र लङ्गडा अर्काको घरमा नोकर बस्दा घाँस-पात गर्ने क्रममा रुखबाट झरेर लङ्गडो भएको छ । काम गर्न नसकेपछि दार्जिलिङ सहरमै एक ठाउँबाट अर्को ठाँउ गर्दै मागी मागी आफ्नो पेट भर्न बाध्य भएको छ । माग्नेको अवस्थाको चित्रण उपन्यासकारले यसरी गरेका छन् :

> झुप्राभित्रको धमिलो उज्यालोमा लङ्गडाले आफ्नो वरिपरिका वस्तुहरू देख्यो-आफ्नो लौरो थियो, भित्ताको कुनापट्टि च्याथ्रा भइसकेका अस्कोट र कमिज थिए । मैलिएर कालै भइसकेको पटुका पनि थियो एकदुई वटा टिनका बट्टाहरू पनि थिए, धूलैधुलोले ढाकिएको भूइँ थियो । आधा च्याथिएको एउटा अखबारको टुक्रा पनि भूइँमा थियो । वरिपरि बिँडी र सलाईका टुक्राहरू छरिएका थिए, काठको अग्लो अनि चारैतिर टिनले बारेको एउटा छाप्रो थियो अनि मास्तिर उही टिनको छानो ! (पृ.४२-४३) ।

उपन्यासमा लङ्गडाको जीवन हेर्दा कष्टप्रद रहेको उसको आङ्को लुगा, मागेर पेट भर्नु, एउटा छाप्रोमा बस्नु, माग्दा कसैले एक पैसा नदिएको दिन भोकै बस्नु आदि कुरालाई

उपन्यासमा आर्थिक अभावको अति निम्न चित्रण गरिएको छ । जीवनको पूवार्द्धकालमै लङ्गडाको उत्तराद्धकाल मागेर नै उसले अन्तिम क्षणसम्म गुजारा गरेको छ । लङ्गडाको माग्नु रहर हैन बाध्यता बनेको छ । ऊ चाहेर पनि अरु जस्तै आफै कमाउन लङ्गडो भएकाले अक्षम देखिन्छ । उपन्यासमा माग्ने हुनु र लङ्गडा हुनुको दर्दनाक स्थिति देखाइएको छ । माग्नेको आर्थिक अभावले नै गर्दा मृत्युसम्मको घटना वर्णन् गरिएकोले उपन्याससमा अति निम्न आर्थिक अवस्थाको चित्रण गरिएको पाइन्छ ।

उपन्यासमा आर्थिक पक्ष नै हेर्दा दार्जिलिङ सहरिया मान्छेहरूको पनि चित्रण भएकाले दार्जिलिङ सहरिया मान्छेहरूको आर्थिक अवस्था भने उच्च मध्यम तरिकाको वर्णन् गरिएको छ । उपन्यासमा मिठाई पसले, भलाद्मी, सुन्दरी, पुलिसवाल, सिनेमाहल जाने, रेस्टुरेन्ट जाने, आदि तथा दार्जिलिङ सहरिया मान्छेहरूको आर्थिक स्थिति भने उच्च मध्यम देखाइएको छ । सहरिया मान्छेहरूको आर्थिक स्थिति राम्रो नै भए तापनि माग्ने लङ्गडालाई देख्दा खिल्ली उडाउनु, भुइ भालू भनेर जिस्क्याउनु, लङ्गडा देख्दा परैबाट तर्केर हिड्नु जस्ता पक्षको वर्णन्ले तिनीहरूमा मानवता लोप हुँदै गएको मान्छेलाई मान्छेको रूपमा हेर्न छाडेको मानवता दया भन्ने नरहेको कुरालाई उपन्यासमा चित्रण गरिएको छ । यसरी उपन्यासमा आर्थिक अभावको एकातिर चित्रण गरिएको छ भने अर्कातिर आर्थिक उच्चताले गर्दा मान्छेमा मानवता दया धर्म संस्कृति लोप हुँदै गएको कुरालाई उपन्यासमा चित्रण गरिएको छ । उपन्यास पढ्दै जाँदा लङ्गडाको दयनीय आर्थिक अवस्थाप्रति पाठकमा करुण भाव उत्पन्न भएको छ भने लङ्गडाले मागेको पैसा चोरी हुनु, मिठाई पसलेले बासी खाना दिनु, घरधनीले लात्तले हान्नुजस्ता घटना आउँदा पाठकमा क्रोध भाव जगाई आह्लादित बनाएको छ । प्रमुख पात्र लङ्गडाको घटनालाई केन्द्र बनाइएकाले दयनीय आर्थिक अवस्थाको मार्मिक ढङ्गमा यस उपन्यासमा चित्रण गरिएको छ ।

५.३.२ सामाजिक चित्रण

प्रस्तुत उपन्यास दार्जिलिङ सहरिया परिवेशको चित्रण गरिएको छ । सहरमा हुने फोहोर मैलो, मान्छेहरूको मनमा कु भावना आउन थालेको, मान्छेमा मानवता हराउँदै गएको कुरालाई उपन्यासमा चित्रण गरिएको छ । आर्थिक उच्चतामा पुगेको समाजमा दया, धर्म, संस्कार, रीतिस्थिति लोप हुँदै गएको कुरालाई उपन्यासमा चित्रण गरिएको छ । उपन्यासमा संस्कार दया हराउँदै गएकाले स्कुले विद्यार्थीमा आचार नरहेको कुरा चित्रण

गरिएको छ । स्कुलेले लङ्गडालाई भुई भालु भनेर जिस्क्याएका छन् । मिठाई पसलेले एउटा माग्ने दिन रात बस्दा पनि खाने कुरा दिएको छैन । मान्छेले भोकलाई भन्दा पैसालाई चिन्न थालेको दया धर्म विर्सदै गएको कुरालाई मिठाई पसलेद्वारा देखाउन खोजिएको छ । एउटा अल्लारे भरियाले माग्ने लङ्गडालाई दुई पैसा दिएको तर भलाद्मी जस्ता देखिने मान्छे, लङ्गडाबाट तर्केर अगाडि बढ्नुले समाजमा उच्च वर्गले गरीबको दुःख बिर्सदै गएको र बरु गरीव भरियामा भने अझै मानवता रहेको कुरालाई उपन्यासमा चित्रण गरिएको छ । सहरिया मान्छे जाँड रक्सी खाएर हिड्ने, रेस्टुराँ जाने चुरोट पिउने आदि प्रवृतिले सररिया मान्छेमा संस्कार हराउँदै गएको कुरालाई उपन्यासमा चित्रण गरिएको छ ।

उपन्यासको प्रमुख पात्र लङ्गडाको जीवन माग्ने पेसामै बितेको छ । उसले आफू माग्ने भएर पनि भगवानमा बिश्वास गरेको छ । मान्छेमा भन्दा उसले आफ्नो साथी कुकुरलाई आत्मीयता ठानेको छ । लङ्गडा र कुकुरको हाड एकै ठाउँमा भेटिनुले मान्छेमा आत्मीयता बन्धुत्वको भावना मानवता हराएको तर कुकुरमा भने अझै रहेको कुरा देखाइएकाले दार्जिलिङ सहरिया समाजको बदलिदो विसङ्गति विकृति आदिलाई उपन्यासमा चित्रण गरिएको छ । दार्जिलिङ सहरिया मान्छेले लङ्गडाप्रति गर्ने व्यवहारप्रति पाठकमा क्रोध भाव पैदा गराएको छ । उपन्यासमा मानिसहरूमा सभ्यता संस्कृति धर्म, दया लोप हुँदै गएको, मानवता ह्रास हुँदै गएको आदि कुरालाई उपन्यासको सामाजिक पक्षका रूपमा चित्रण गरिएको छ ।

परिच्छेद छ

रेम्ब्रान्ट उपन्यासमा परिवेश विधान

६.१ विषय परिचय

रेम्ब्रान्ट उपन्यास वि.सं. २०२३ सालमा प्रकाशित उपन्यास हो । यस उपन्यास हल्यान्डका चित्रकार रेम्ब्रान्टको जीवनीमा आधारित छ । चित्रकार रेम्ब्रान्टको बाल्यकालदेखि मृत्युसम्मको जीवनी नै यस उपन्यासको विषयवस्तु हो । यस उपन्यासमा रेम्ब्रान्ट, शास्किया, हेन्ड्रिकी जस्ता पात्रहरू रहेका छन् । रेम्ब्रान्ट हल्यान्ड निबासी भएकाले यहाँ अन्तराष्ट्रिय परिवेशको चित्रण भएको पाइन्छ । उपन्यासमा ऐतिहासिक कालगत परिवेशको चित्रण भएको छ । यस उपन्यासको परिवेशलाई स्थूलगत परिवेश, सूक्ष्म परिवेश, वातावरण आदिका आधारमा विश्लेषण गरिन्छ ।

६.२ देशकाल

६.२.१ स्थानगत परिवेश

रेम्ब्रान्ट उपन्यास हल्यान्डका चित्रकार रेम्ब्रान्टको जीवनीलाई विषयवस्तु बनाएर लेखिएको जीवनीपरक उपन्यास हो । यस उपन्यासको सुरुवात हल्यान्डकै लेइडन सहरबाट भएको हो भने उपन्यासको अन्त्य चाहिँ हल्यान्डकै केजरकुनमा भएको छ । उपन्यासका हल्यान्डका लेइडन, केजरकुन, राइन नदी, अम्स्टलनदी, इयीनदी, जुइट ब्रोक, बिनिन-अम्स्टल, निबी डोल्सट्रस्मा, रसान्डोर्प, जोडन, बिडस्ट्रास, हुटकुपर ग्राच, रोजन ग्राच, जस्ता विभिन्न स्थानगत परिवेश चित्रण पाइन्छ । त्यस्तै गरी उपन्यासमा दक्षिण अमेरिका, पोर्चुगल, स्पेन, रोम, इटाली, स्वेडनको राजधानी स्टोकहोम आदि देशहरू पनि स्थानगत रूपमा आएका छन् ।

उपन्यासको सुरुवात हल्यान्डको लेइडन सहरबाट भएको छ । उपन्यासकारले हल्यान्डबासीहरूले हल्यान्ड रोमबाट कसरी स्वतन्त्रता हुने कुरा गर्दा यहाँ रोम सूच्य स्थलका रूपमा आएको छ । उपन्यासका पात्र हर्मेन गेरिटसजुन भ्यान रिन हल्यान्डकै लेइडन सहरमा बस्थे । उनका तीन भाई छोरा एउटी छोरी एक श्रीमती त्यस सहरमा बसेका थिए । हर्मेन जेठा छोरा आँद्रिएन, माइला छोरा जेरिट र कान्छा छोरा रेम्ब्रान्ट थिए ।

उनकी एलिजाबेथ सबैभन्दा कान्छी छोरी थिइन् । हल्यान्डको लेइडन शहर त्यसबेला अम्स्टरडाम पछिको दोस्रो प्रमुख सहर थियो । त्यो सहरको सबैतिरको सफासुग्घर र मनमोहक दृश्यको चित्रण उपन्यासकारले यसरी व्यक्त गरेका छन् :

> हल्यान्डभरमा उनताका अम्स्टरडाम छोडेर लेइडन नै दोस्रो प्रमुख नगर थियो । यो नगर उस बखत पनि त्यत्तिकै सफासुग्घर र मनोहर थियो । दक्षिणतिरबाट बग्दै आउने राइन नदी नगरकै बीचबाट भएर बग्थिन् । इँट रङका सुन्दर-सुन्दर घरहरू, तिनका बुट्टेदार ढोका, झ्याल, बार्दली, फाटक र बुर्जाहरू सबैमा प्राचीन संस्कृतिको छाप रहेको थियो । नगरभित्र चारैतिर सफा बग्दो पानीको नहरै नहरले छुट्याएको भए पनि त्यहाँ धेरै फराकिलो चौडा सडकहरू थिए । त्यस्ता नहरका दुवैतर्फ किराना-किरानामा रुखहरू रोपेका थिए । रुखहरूको छायासित नीलो आकाश र सेतो बादल पानीमा मिसिँदा लेइडनको अनुहारै खुलेको देखिन्थ्यो । लेइडन चारैतिर यस्ता अनेक मनोहर दृश्यहरू देखिन्थे ऊ बेला राइननदीको मुखैतिर बसेको लेइडनको आबादी पुगनपुग लाख जति थियो (पृ.२-३) ।

प्रस्तुत उदाहरणमा उपन्यासकारले लेइडन सहरको नदी, घर, त्यहाँको सफा सुग्घरता अनि सुन्दरताका साथै मनमोहक दृश्यको वर्णन गरेका छन् । यहाँ लेइडन सहर प्रत्यक्ष स्थलगत परिवेशका रूपमा चित्रण भएको पाइन्छ । उपन्यासमा हर्मेन त्यही लेइडन सहरको बेजेस्टिग गाउँको घर नं.३ मा बस्थे । रेम्ब्रान्ट पनि त्यसै गाउँमा जन्मेका थिए । उनको बाल्यकाल पनि त्यसै गाउँमा नै वितेको छ । रेम्ब्रान्टले स्कुल शिक्षामा त्यति रुचि नदेखाएकाले उनका बाबु आमाले उनलाई चित्रकलाको तालिम दिए । तालिमप्राप्त गरी उनी लेइडन निबासी जेकब भ्यान स्वनेनबुर्गको चित्रशालामा गए । त्यसपछि उनको भेट जोन लिभेन्स नामक व्यक्तिसँग हुन्छ । त्यसपछि जोनलिभेन्ससँगै उनलाई पनि अम्स्टरडाम चित्रशालामा जाने रुचि बढेको छ । आमा बुबाले उनलाई गाली गरेपछि उनी जुइट ब्रोकतिर जान लागेका छन् प्रस्तुत प्रसङ्गलाई उपन्यासकारले यसरी चित्रण गरेका छन् : लेइडनदेखि अलि पर जुइट ब्रोकतिर उनी जान लागेका थिए । त्यो उही ठाउँ थियो जहाँ उनको मावली थियो तथा जहाँ केटाकेटीमा मावल आउँदा उनी खेल्ने गर्थे । तर मावलतिर नगएर उनी त्यसै यता र उता भौतारिँदै सडकमा निरुदेश्य भावनाले हिँडिरहे (पृ.७) ।

प्रस्तुत कथनमा जुइट ब्रोक स्थलगत परिवेशका रूपमा चित्रण भएको छ । रेम्ब्रान्टको मामाघर पनि त्यही रहेको छ जहाँ उनी बाल्यकालमा खेल्ने गर्थे भन्ने प्रसङ्गमा जुइट ब्रोक स्थलगत परिवेशका रूपमा चित्रण भएको पाइन्छ । उपन्यासमा रेम्ब्रान्टलाई पछि आमा बुबाले अम्स्टरडाम नै पठाउने कुरा गरेका छन् । उनले घर छोडेर गएकोमा आफ्ना

बाबु आमालाई समेत् माफी मागेका छन् । रेम्ब्रान्ट पिटरलास्टमनको चित्रशालामा गएको प्रसङ्गमा यहाँ अम्स्टरडाम स्थलगत परिवेशका रूपमा आएको छ । प्रस्तुत प्रसङ्गलाई उपन्यासकारले यसरी चित्रण गरेका छन् : जोन लिभेन्ससँग रेम्ब्रान्ट अम्स्टरडाम आएका छन् । अम्स्टरडाम आउने उनको सपना बल्ल पुरा भएको छ । पिटर लास्टमनको चेला भई तिनको चित्रशालामा कला अध्ययन गर्न थालेका छन् (पृ.१०) ।

प्रस्तुत कथनमा उपन्यासको प्रमुख पात्र रेम्ब्रान्ट लास्टमनको चित्रशाला अम्स्टरडामा आएको र त्यहाँको एक कोठामा बसी लास्टमनको चेला भएर अध्ययन गर्न थालेकाले यहाँ अम्स्टरडाम स्थानगत परिवेशका रूपमा चित्रण भएको पाइन्छ । उपन्यसमा पिटर लास्टमन र रेम्ब्रान्टको चित्रकलाप्रति एउटै भावना थियो भन्ने प्रसङ्मा इटाली रोम पनि यहाँ सूच्य परिवेशका रूपमा चित्रण भएको पाइन्छ । प्रस्तुत प्रसङ्गलाई उपन्यासकारले यसरी वर्णन गरेका छन् :

> संयोगले पिटर लास्टमनमा पनि प्राय : उही किसिमको भावना थियो । जुन भावना कलिलो रेम्ब्रान्टमा भर्खर टुसाउन लागेको थियो । हुन त पिटर लास्टमन पनि इटाली गई उहींको कला अध्ययन गरी फर्केका एक प्रतिभाशाली कलाकार थिए । तैपनि यिनमा क्रान्तिको भावना थियो र परम्पराको विरोधी थिए । रोममा छँदा उनी अक्सर एक जना जर्मन कलाकार एल्जिमरको दलमा सम्मिलित हुन्थे । यो दलनमा कारभाज्जियोको शैलीको नै प्रभाव परेको थियो (पृ.११) ।

प्रस्तुत कथनमा पिटर लास्टमन इटाली गई त्यहाँको कलाको अध्ययन गरेर फर्केका प्रतिभाशाली कलाकार थिए भन्ने प्रसङ्गमा इटाली सूच्य परिवेशको रूपमा चित्रण भएको पाइन्छ । त्यस्तै उनी रोममा बस्दा जर्मन कलाकार एल्जिमरको दलमा सम्मिलित भएको सन्दर्भमा यहाँ रोम सूच्य परिवेशको रूपमा आएको छ । उपन्यासमा अम्स्टरडाम सहरसँगै त्यहाँको अम्स्टल नदी र इयी नदी पनि सूच्य परिवेशका रूपमा आएको छ । पिटर लास्टमनको चित्रशालामा अध्ययन गरी रेम्ब्रान्ट अस्मरडाम सहरकै ब्लूम ग्राचमा बस्न थालेका छन् । फेरि केही समयपछि ब्लूम ग्राचको घर छोडी युलेनबर्गको घरमा बसेको प्रसङ्गमा सेन्ट एन्टोनी ब्रिडस्ट्रास सूच्य परिवेशका रूपमा आएको छ । रेम्ब्रान्ट युनेलबर्गको घरमा सरेका छन् । उनको भेट शास्कियासँग भएको छ । शास्किया युलेनबर्गकी भान्जी हुन्छे । उक्त प्रसङ्गलाई उपन्यासकारले यसरी चित्रण गरेका छन् : युलेनबर्गको घर सरेको केही दिनपछि शास्किया नाम गरेकी युलेनबर्गकी भान्जी प्रान्तीय शहरबाट आफ्ना आमालाई भेट्न भनी फ्रिजल्यान्डबाट आएकी थिइन् (पृ.२५) ।

प्रस्तुत प्रसङ्ग फ्रिजल्यान्ड सूच्य परिवेशका रूपमा आएको छ । फ्रिजल्यान्ड हल्यान्डकै प्रान्तीय सहर हो । शास्किया त्यसै सहरकी हो । ऊ आफ्ना मामालाई भेट्न एन्टोनी ब्रिडस्ट्रासमा आएकी भन्ने प्रसङ्गमा फ्रिजल्यान्ड सूच्य परिवेशका रूपमा आएको छ । रेम्ब्रान्टको शास्कियासँग गहिरो सम्बन्घ बढ्दै जान्छ र विवाहमा बदलिएको छ । विवाहपछि रेम्ब्रान्ट युलेनबर्गको घर छोडेर निबीडोलस्ट्राममा बस्न थालेका छन् । प्रस्तुत प्रसङ्गलाई उपन्यासकारले यसरी चित्रण गरेका छन् : विवाहपछि रेम्ब्रान्ट निबीडोलस्ट्रासमा एउटा घर बहालमा लिई बस्न लागे । अब उनका चित्रशालामा उच्च घरानका मानिसहरू र कलाप्रेमीहरू पनि बराबर आउने गर्थे उनको संसर्ग नै समाजका माथिल्ला वर्गसँग हुन थाल्यो (पृ.३१) ।

प्रस्तुत कथनमा रेम्ब्रान्टको शास्कियासँग विवाह भएपछि भने उनी निबीडोलस्ट्रासमा बस्न थालेको कुरा चित्रण गरिएको छ । यहाँ निबीडोलस्ट्रासमा प्रत्यक्ष कथनमा रूपमा आएको छ । त्यस घरमा बसेर उनले केही आम्दानी गरेका छन् । यसै घरमा बस्दाबस्दै उनलाई बेनिङकोकबाट आफ्ना १६ जला अपसरहरू सहितको चित्र बनाउने अवसर पाउँछन् । उक्त चित्रको रकम १६ हजार फ्लोरिन दिने मन्जुर भएकाले उनी ठूलो रकमको ठूलै तयारी गर्नुपर्छ भन्ने उद्देश्यमा त्यो घर छोडी बिनी-अम्स्टलमा गएका छन् । त्यस ठाउँ पनि उपयुक्त नलागेर उनी जोडन ब्रिडस्ट्रासमा बस्न गएका छन् । प्रस्तुत प्रसङ्गलाई उपन्यासकारले यसरी चित्रण गरेका छन् :

> जोडन बिडस्ट्रास सरेपछि रेम्ब्रान्ट र शास्किया अब त्यत्रो ठूलो घरको मालिक भईकन त्यहाँ सुखपूर्वक रहन लागे । भुइँ तलामा बैठक कोठा, सुत्ने कोठा, भान्छा र एचिङ छाप्न हुने सानो कोठासमेत थिए । भऱ्याङ उक्लेर माथिल्लो तलामा आएपछि सडकतिर फर्केका ठूला-ठूला झ्यालबाट प्रशस्त उज्यालो आउने ठूलो फराकिलो कोठामा पुगिन्थ्यो । यही कोठालाई उनले आफ्नो चित्रशाला बनाई निरन्तर काम गरिरहे । यहीँ उनले कैयन् अमर कलाको सिर्जना गरी संसारलाई दिए (पृ.३७) ।

प्रस्तुत कथनमा जोडन ब्रिडस्ट्रास प्रत्यक्ष स्थानगत रूपमा चित्रण भएको छ । यस घरमा आएपछि रेम्ब्रान्टको आफ्नो चित्रकलामा प्रशस्त मदत मिलेको र उनले कैयन् बिशिष्ट चित्रहरू कोरेका छन् । शास्कियासँग उनी खुशीसाथ अगाडि बढेका छन् । यसै घरमा उनको एक छोरा टाइटस जन्मेको छ । एकदिन शास्किया बिरामी पर्छिन् । डाक्टर भ्यानलुनले शास्कियालाई कति बचाउँन कोशिस गर्दा पनि उनले बचाउँन सकेका छैनन् । र रेम्ब्रान्टको जीवनमा दःखको दिनको सुरुवात भएको छ । शास्कियाको मृत्युपछि रेम्ब्रान्टलाई आर्थिक

सङ्कटले सताएको छ । डाक्टर भ्यान लुनले पनि उसलाई त्यतिकै अवस्थामा छोडेर हल्यान्ड बाहिर जाने प्रसङ्गमा दक्षिण अमेरिका सूच्य परिवेशका रूपमा आएको छ । प्रस्तुत कुरालाई उपन्यासकारले यसरी चित्रण गरेका छन् :

> दुई-चार दिनपछि अभाग्यबश रेम्ब्रान्टलाई यस्तै अवस्थामा एक्लै छोडी डाक्टर भ्यान लून हल्यान्डबाहिर जाने काम पऱ्यो । अव यिनको मनमा अर्को पीर पऱ्यो । आफू दक्षिण अमेरिका भ्रमण गरी हल्यान्ड फर्कदा रेम्ब्रान्टको कस्तो हालत भइसक्ने हो, ऋणमा परी घर कुड्की पो हुने हो कि, उनलाई को आएर मदत गर्ने हो, इत्यादी अनेक कुरा यिनका मनमा खेल्न लागे (पृ.७७) ।

प्रस्तुत कथनमा रेम्ब्रान्ट साथी भ्यान लुन हल्यान्डबाहिर जाने प्रसङ्गमा दक्षिण अमेरिका यहाँ सूच्य परिवेशका रूपमा आएको । दक्षिण अमेरिकको अन्य कतै पनि प्रत्यक्ष चित्रण पाइदैंन । रेम्ब्रान्ट जीवनमा आर्थिक सङकटले गाँज्दै लगेको त्यसै अवस्थामा धाइआमा गिर्टीको पनि मानसिक अवस्था कमजोर भएपछि उसलाई गुड नामक साने प्रान्तीय सहरको पागलखानामा पठाउने काम भएको छ । यहाँ गुड नामक प्रान्तीय सहर सूच्य परिवेशका रूपमा आएको छ । धाइआमाको खाचो परेका अवस्थामा एक जना १६ वर्षीय ग्रामीण ठिटी टाइटस धाइआमाको रूपमा आएकी छन् । यस कुरालाई उपन्यासकारले यसरी चित्रण गरेका छन् :

> यही बेला १६ वर्ष पुगेकी एउटी ग्रामीण ठिटी, टाइटसकी धाईआमाको रूपमा भर्ना भएर रेम्ब्रान्टको घरमा बस्न लागिन् । साँझको बेला थियो । दिनभरको यात्राले थकित भएर तिनी भर्खरै जोडन ब्रिडस्ट्रासको घरमा पाइलो हालेकी थिइन् । तिनी हल्यान्ड र जर्मनीको साँधनिर रहेको सानो प्रान्तीय प्रान्तीय गाउँ रान्सडोर्पबाट आएकी थिइन् (पृ.८५) ।

प्रस्तुत कथनमा ठिटी आएको गाउँ रान्सडोर्प भएकाले रान्सडोर्प यहाँ सूच्य परिवेशका रूपमा आएको । नयाँ धाइआमा हेन्ड्रिकी स्टोफेल्सले रेम्ब्रान्ट र टाइटसको स्याहार सुसार राम्ररी गरेकी छन् । डाक्टर भ्यान लुन दक्षिण अमेरिकाबाट फर्केपछि रेम्ब्रान्टले भ्यान लुनलाई हेन्ड्रिकीसँग परिचय गराएका छन् । रेम्ब्रान्टले डाक्टर इब्राहिम ब्लुनोसँग पनि भ्यानलुनलाई परिचित गराएका छन् । इब्राहिम ब्लुनो स्पेन र पोचुर्गलबाट भागेर आएका यहुदी मध्ये एक थिए भन्ने प्रसङ्ग स्पेन र पोर्चुगल सूच्य परिवेशका रूपमा आएको छ ।

उपन्यासमा रेम्ब्रान्टको आर्थिक अवस्था कमजोर हुँदै गएको छ । समाजले पनि उनलाई नकारात्मक दृष्टिले हेरेपछि उनी जोडन ब्रिडस्ट्रासको घर छोडी रोजन ग्राचको घर

हुँदै केजरक्रुनको घरमा बस्न थालेका छन् । केजरक्रुनको घरमा बस्न थालेपछि हेन्ड्रिकीको शारीरिक अवस्था पनि खराब हुँदै गएको छ । भ्यान लुनले कोशिस गर्दा पनि उनको मृत्यु भएको छ । यसपछिको रेम्ब्रान्टको जीन्दगी अन्धकारमय बन्दै गएको र उनी पनि बिरामी हुँदै गएका छन् । डाक्टर भ्यान लुनले उनलाई उपचार गर्दा गर्दै अन्त्यमा केजरक्रुनकै घरमा उनको मृत्यु भएको कुरालाई उपन्यासकारले यसरी चित्रण गरेका छन् : हो, हिजो बेलुकी एउटा सूर्य अस्त भएको थियो, हिजोको सन्ध्यामा एउटा सितारा डुबेको थियो । त्यसैले आज केजरक्रुनको पूर्वतिर सहरको बाहिरपट्टि पर्ने एउटा पुरानो गिर्जाघरको सेतो भित्तामा आज सन्ध्याको मिर्मिरे उज्यालो खेलिरहेको थियो (पृ.१३३) ।

प्रस्तुत कथनमा क्रेजरक्रुन स्थलगत परिवेशका रूपमा चित्रण भएक्रो छ । रेम्ब्रान्टले यस ठाउँमा हेन्ड्रिकीलाई गुमाएको देखिन्छ । उसको मृत्यु पनि यसै ठाउँमा भएको छ । उपन्यासमा क्रेजरक्रुन प्रत्यक्ष स्थानगत परिवेशका रूपमा चित्रण भएको पाइन्छ ।

यसरी रेम्ब्रान्ट उपन्यासको स्थानगत परिवेशको सुरुवात लेइडन सहरको बेडेस्टिग गाउँबाट भएको छ । यस उपन्यासको प्रमुख पात्र रेम्ब्रान्ट हल्यान्डको विभिन्न सहरहरू अम्स्टरडाम, सेन्ट ब्रिडस्ट्रास, निबी डोल्सट्रास, जोडन ब्रिडस्ट्रास, हुँदै केजरक्रुनमा उसको जीवन अन्त्य भएको । यी विभिन्न सहरहरू नै उपन्यासको स्थानगत परिवेशका रूपमा आएको र हल्यान्ड केन्द्रीय स्थानगत परिवेशका रूपमा चित्रण भएको पाइन्छ । यसरी हेर्दा उपन्यासमा अन्तराष्ट्रिय स्थानगत परिवेशको चित्रण भएको पाइन्छ ।

६.२.२ कालगत परिवेश

रेम्ब्रान्ट उपन्यास वि.सं.२०२३, सन् १९६६ मा प्रकाशित उपन्यास हो । यस उपन्यासमा सन् १९६६ पूर्वको समय नै कालगत रूपमा चित्रण भएको छ । यो उपन्यास जीवनीपरक उपन्यास हो । जीवनीपरक उपन्यासमा स्पष्ट कालगत परिवेशको आवश्यकता हुन्छ । स्पष्ट कालगत परिवेश नभएमा उपन्यासमा विश्वसनीयता रहदैँन । जीवनीपरक उपन्यासको मुख्य तत्त्व नै कालगत आधार स्पष्ट रूपमा समावेश गर्नु भएकाले उपन्यासकारले यस उपन्यासमा कालगत आधार दिन चुकेका छैनन् । यस उपन्यासमा अप्रत्यक्ष रूपमा सत्रौँ शताब्दीको कुरा आएको छ । यस उपन्यास रेम्ब्रान्टको जीवनीसँग सम्बद्ध भएकाले यसको प्रत्यक्ष कालगत समय रेम्ब्रान्टको जन्मदेखि मृत्युसम्म अर्थात् सन्

१५, जुलाई, १६०७ देखि सन् १६६९ सम्मको समयावधि नै यस उपन्यासको कालगत परिवेश हो ।

उपन्यासकारले उपन्यासको सुरुवात सत्रौँ शताब्दीको कुरा गरेर गरेका छन् । सत्रौँ शताब्दीको सुरुमा हल्यान्ड शक्तिशाली बन्दै गएको कुरालाई उपन्यासकारले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् : यो त्यो युगको घटना हो जुन बेला सत्रौ शताब्दीले भर्खर-भर्खर बामे सार्न लागेको थियो । हेर्दाहेर्दै हल्यान्ड एउटा बढ्दो र शक्तिशाली देश भइसकेको थियो (पृ. १) ।

सत्रौँ शताब्दीको सुरुवातमै हल्यान्ड शक्तिशाली बन्दै गएको कुरा गरेर उपन्यासकारले कथावस्तुको सुरुवात नगरी कालको आधार दिएका छन् । सत्रौ शताब्दिको सुरुवात समय यहाँ अप्रत्यक्ष समयका रूपमा आएको छ । उपन्यासको कथावस्तुको सुरुवात हल्यान्डको पश्चिमतिर बेडेस्टिग गाउँमा रेम्ब्रान्टका पिता हर्मेन गरिटसजुन भ्यान रिन बस्थे । उनी ४० वर्ष पुगिसकेका थिए भनिएकाले हर्मेनको ४० वर्ष भन्दा अघिको समय अप्रत्यक्ष कथनकै रूपमा आएको । हर्मेनका कान्छा छोराका रूपमा रेम्ब्रान्टको जन्म भएको कुरा उपन्यासमा यसरी चित्रण भएको छ : हर्मेनको घर ३ बेडेस्टिगमा पर्थ्यो । त्यहीँ १५ जुलाई १६०७ मा तिनका कान्छा छोरा रेम्ब्रान्ट जन्मेका थिए (पृ.३) ।

प्रस्तुत उदाहरणमा हर्मेनका छोरा रेम्ब्रान्ट यस उपन्यासको जन्म समय स्पष्ट रूपमा दिइएको छ । प्रमुख पात्र रेम्ब्रान्टको जन्म समयदेखि नै उपन्यासको कथावस्तु अगाडि बढेकाले यो समय प्रत्यक्ष कथनका रूपमा आएको छ । बालककालमा रेम्ब्रान्टलाई एउटै कुराले प्रभावित पार्थ्यो भनी इ.स. १५७४ को स्पेनको हमलाको कुरा गरिएकाले यो समया अप्रत्यक्ष रूपमा उपन्यासमा आएको छ । रेम्ब्रान्टको १५ वर्षदेखि नै कलाप्रतिको रुचि बढ्दै गएको कुरा उपन्यासमा पाइन्छ । कलाको अध्ययन गर्दै उनले विवाह गरेको कालगत समयलाई उपन्यासकारले यसरी वर्णन गरेका छन् : यो पोट्रेट शास्किया हो, यो तस्बिर लेख्दा उनी २१ वर्षकी छन्, विवाह भएको तीन दिनपछि अर्थात् ८ जुन, १६३३ मा यो लेखेको हुँ (पृ.२९) ।

प्रस्तुत कथनमा रेम्ब्रान्टले आफ्नो विहे भएको तिन दिनपछि शास्कियाको चित्र लेखेका छन् । यस समय सम्म आउँदा रेम्ब्रान्ट २६ वर्ष पुगेका थिए यही कालगत समयको वर्णन यहाँ गरिएको छ । उपन्यासमा रेम्ब्रान्टले इ.सं. १६३८ (पृ.३५) मा आफू र शास्कियाको तस्बिर लाइफ साइजमा लेखिएको कुरा गरिएको छ । यसरी रेम्ब्रान्टको जीवन

चित्रकलामै व्यतीत हुँदै गएको छ । उपन्यासमा जुलाई १६४० (पृ.३८) मा रेम्ब्रान्टकी छोरी जन्मिएकी तर नबाँचेको कुरा गरिएको छ । रेम्ब्रान्टको जीवनमा कालो दिनको सुरुवात हुन थालेको छ । शास्किया विरामी परेको अवस्थामा डाक्टर भ्यान लूनलाई लिन गएको कालगत समय इ.सं. १६४१ (पृ.४१) मा वर्णन गरिएको छ । या समय उपन्यासमा प्रत्यक्ष कालगत रूपमा चित्रण भएको छ । रेम्ब्रान्टको जीवनमा अध्यारो दिनको सुरुवात भएको छ । शास्कियाको मृत्यु हुनु हेन्ड्रिकीको आगमन हुनु, आर्थिक अभावले उसको घर लिलाममा समेत बेचिन पुगेको छ । उपन्यासमा इ.सं. १६५८ को २४ सेप्टेम्बर (पृ.११६) मा उनको घर लिलाममा परेको कुरा चित्रण गरिएको छ । उपन्यासमा रेम्ब्रान्टको छोरा टाइटसको विवाह भएको चित्रण छ । उपन्यासमा टाइटसको विवाह इ.सं. १६६७ (पृ.१२६) उल्लेख गरिएको छ । यसरी उपन्यासमा रेम्ब्रान्टको जीवनलाई कालगत आधारमा स्पष्ट रूपमा चित्रण गरिएको छ । रेम्ब्रान्टले आफ्नो जीवनको अन्तिम क्षणसम्म चित्रकलामै जीवन दिएका छन् । रेम्ब्रान्टको मृत्यु सम्मको कालगत समयलाई उपन्यासकारले यसरी चित्रण गरेका छन्:
हो, त्यो दिन सन् १६६९ को अक्टोबर परेको थियो, त्यही रात रेम्ब्रान्टले यो दुखमय संसारबाट बिदा लिए (पृ.१३२) ।

प्रस्तुत उदाहरणमा रेम्ब्रान्टको मृत्युको समय वर्णन गरिएको छ । समग्रमा यस उपन्यासमा सत्रौं शताब्दीदेखिको कालगत समयको चित्रण भएको छ । उपन्यासमा रेम्ब्रान्टको पिता ४० वर्ष हुनु पूर्वको समय र स्पेनको हमलाको समय आदि अप्रत्यक्ष कालगत समयका रूपमा आएको छ । रेम्ब्रान्टको जन्मदेखिको समय कथावस्तुका रूपमा चित्रण भएको र रेम्ब्रान्टको मृत्युसम्मको कालगत समय हेर्दा उपन्यासमा ६२ वर्षको अवधि नै कालगत परिवेशका रूपमा चित्रण भएको छ ।

६.२.३ संस्कार र संस्कृति

रेम्ब्रान्ट उपन्यास अन्तराष्ट्रिय स्थानगत परिवेश चित्रण भएको उपन्यास हो । यस उपन्यास अन्तराष्ट्रिय परिवेशमा मानिसहरूले जे जस्ता संस्कार तथा संस्कृति मानेका त्यस्तै संस्कार तथा संस्कृतिको चित्रण भएको पाइन्छ । यस उपन्यासकको प्रमुख पात्र रेम्ब्रान्ट हो र अन्य पात्रहरूमा हर्मेन गेरिटसजुन भ्यान, निल्टिन विलम भ्यान स्विडब्रुक, शास्किया, हेन्ड्रिकी, टाइटस, भ्यान लून, गिर्टी, आदि पात्रहरूले उनीहरूको परम्परादेखि चलिआएको

संस्कार तथा संस्कृतिलाई मानेका छन् । यी पात्रहरूले मान्दै आएको संस्कार तथा संस्कृतिलाई उपन्यासकारले रोचक ढङ्गले चित्रण गरेका छन् ।

यस उपन्यासका संस्कार र संस्कृति कुराहरूको चित्रण पाइन्छ । यस उपन्यासमा ठूलालाई आदर गर्ने सानालाई माया गर्ने, सानाले गल्ती गरे ठूलासँग माफी माग्ने, गिर्जाघरमा पार्थना गर्न जाने, दुःखद् क्षणमा बाइबल पढ्ने, मान्छेको मृत्यु हुँदा चिहान बनाएर राख्ने, मान्छेको मृत्यु हुँदा कालो कपडा लगाउने आदि जस्ता संस्कार र संस्कृतिजन्य कुराहरूको चित्रण गरेको पाइन्छ । उपन्यासमा आफू भन्दा ठूलाले भनेको कुरा नमानी अन्यत्र जाँदा र पछि गल्ती महशुस भई माफी मागेको कुरा उपन्यासकारले यसरी चित्रण गरेका छन् : मैले बिराएँ, भूल त मेरै थियो । यती भनी आफ्ना पितालाई अङ्कमाल गरेर रुँदो स्वरमा भने - बा, मैले बिराएकामा माफी चाहन्छु (पृ.८) ।

प्रस्तुत उदाहरणमा रेम्ब्रान्टले आफ्नो घर छाडेर जुइट ब्रोकतिर गएका र पछि पछुतो भएर फेरि घर फकेका छन् उनले आफ्नो बाबुले भनेको कुरा नमान्दा माफी मागेको आफू भन्दा ठूलाको भनाइलाई कदर गर्ने संस्कार यहाँ चित्रण भएको पाइन्छ । उपन्यासमा दुःख परेको अवस्थामा सहयोग गर्ने र मित्रता गाँस्ने प्रचलन पनि पाइन्छ र कलाको महत्त्व बुझ्नेहरूले कलाको सम्मान गरेको पनि पाइन्छ । डाक्टर भ्यान लुनले रेम्ब्रान्टलाई आर्थिक सङ्कट परेको अवस्थामा शास्किया तथा हेन्ड्रिकी समेत बिरामी परेको अवस्थामा सहयोग गरेका छन् । प्रस्तुत कुरालाई उपन्यासकारले यसरी चित्रण गरेका छन् :

> डाक्टर भ्यान लून अव रोज साँझ-विहान शास्कियालाई हेर्न आउँदथे । धेरै फुर्सद छ भने कि त रेम्ब्रान्टसित दुख-सुखका कुरा गरेर कुरा काट्दथे कि त राती अवेर सम्म तास खेलेर अनि आफ्नो घरतिर फर्कन्थे । यिनी रेम्ब्रान्ट परिवारका एक जना आत्मिय जस्तै भइसकेका थिए जति-जति यिनले रेम्ब्रान्टको परिचय पाउँदै गए उति-उति यिनको मनमा रेम्ब्रान्टप्रति । श्रद्धा पलाउदै गयो (पृ.६५) ।

प्रस्तुत उपन्यासमा डाक्टर भ्यान लुन रेम्ब्रान्टको कलाप्रति आकर्षित भएका र उनीसँग मित्रता जस्तै व्यवहार गरेको दुःख सुःखमा साथ र सहयोग गरेको चित्रण पाइन्छ । यहाँ मित्रता र कलालाई सम्मान गर्ने दुखीलाई सहयोग गर्ने संस्कारको चित्रण भएको छ । उपन्यासमा कसैको मृत्यु हुँदाको शोकमा सबै जना भेला हुने र शोक गर्ने संस्कारको पनि चित्रण भएको पाइन्छ । उपन्यासकारले यस कुरालाई यसरी चित्रण गरेका छन् :

अर्को दिन सबेरै शास्कियालाई पुरानो गिर्जाको पछिल्तिर राखयो । त्यहाँ शोकले विह्वल भएका रेम्ब्रान्ट, डाक्टर भ्यान लुन केही छिमेकीहरू उपस्थित थिए । शास्कियाको कपाललाई कालो रेशमी कपडाले बेरेको थियो त्यसमाथि शास्कियालाई मनपर्ने गुलाबको फुलैफूलले रेम्ब्रान्टले सिँगारेका थिए (पृ.७२) ।

प्रस्तुत उदाहरणमा मान्छेको मृत्यु हुँदा सबै जना शोक मान्न उपस्थित हुने, मुर्दालाई मुर्दाको कपाललाई कालो रेशमी कपडाले बेर्ने, फुलैफूलले सिँगार्ने जस्ता संस्कृतिजन्य कुराहरूको चित्रण भएको पाइन्छ । उपन्यासमा गिर्जाघर जाने पार्थना गर्ने जस्ता संस्कृतिजन्य कुराहरूको पनि चित्रण पाइन्छ प्रस्तुत कुराको चित्रण उपन्यासकारले यसरी गरेका छन् : हरेक आइतबाट सफा लुगा लगाएर गिर्जाघर जानुपथ्र्यो फेरि रानसडोल्फमा बर्षेनि मेला लाग्थ्यो,केटाहरूको जमघट हुन्थ्यो कति रमाइलो हुन्थ्यो । घट्टको वरिपरि दगुर्नु, उफ्रनु, आफूलाई कस्तोविधि मन पर्थ्यो तिनको मनमा यस्तै कैयन् कुराहरू खेलिरहेका थिए (पृ.९५) ।

प्रस्तुत उदाहरणमा हेन्ड्रिकीको गाउँघरमा हुने संस्कार तथा संस्कृतिजन्य कुराहरूको चित्रण गरिएको छ । उनका गाउँमा आइतबार गिर्जाघर जाने, सबै मिलेर रमाइलो गर्ने घट्ट वरिपरि घुम्ने जस्ता संस्कारहरूको चित्रण पाइन्छ । प्रस्तुत उपन्यासमा आफ्नो परिवारको मृत्युको शोकमा उपस्थित नहुँदा पछि चिहान घरमा गई फूल चढाई शोक मनाउने चित्रण पनि पाइन्छ । प्रस्तु कुरालाई उपन्यासकारले यसरी चित्रण गरेका छन् :

> अर्को दिन सूर्य नअस्ताउँदै गिर्जापछाडिको उनीहरूको कब्रस्थान हेर्न उनी र हेन्ड्रिकी निस्के । रेम्ब्रान्टले चार जनाका निम्ति फूलका बिटा लिएर गएका थिए । धेरै च्यानहरूको हूलमा बल्ल उनले आफ्नो परिवारको च्यान पत्तो लगाए । उनलाई ठूलो अफसोच के थियो भने न त आमाको, न त जेरिट र एलिजाबेथको मृत्यु संस्कारमा आउन सके । उनका आँखा आँशु थियो, आमाको च्यानमाथि बसेर केही बेर झोक्रिए अनि फूलको बिटा चढाएर जेरिट र एलिजाबेथको च्यानमा गए अनि मन-मनै भने-बिदा, जेरिट, बिदा एलिजाबेथ (पृ.१०५)

प्रस्तुत कथनमा आफ्नो परिवारको मृत्युमा सामेल हुन नसक्दा मृत्यु पछि पुगेका रेम्ब्रान्टले आफ्नाी आमा, जेरिट र बहिनी एलिजाबेथको चिहानमा फूल चढाई शोक मनाएको र बिदा गरेको संस्कारजन्य कुराको चित्रण गरिएको छ । यसरी हेर्दा उपन्यासका पात्रहरूले आफ्नो परम्परागत अनुसारको मानिआएको संस्कारलाई मानेको पाइन्छ । मान्छेको जन्मदेखि मृत्युसम्मका सबै संस्कारहरू मध्ये मृत्युमा शोक मनाउने संस्कारको अधिक

चित्रण गरिएको छ । उपन्यासमा आफू भन्दा ठूलाको आदर गर्ने, सहयोगी गर्नु, जस्ता संस्कृतिजन्य कुराको पनि चित्रण भएको पाइन्छ ।

६.२.४ जीवन पद्धति

रेम्ब्रान्ट उपन्यासमा पात्रहरूको जीवन पद्धति सामान्य खालको रहेको छ । उपन्यासमा रेम्ब्रान्ट, शास्किया, डाक्टर भ्यान लून, हेन्ड्रिकी ,गिर्टी जस्ता पात्रहरूको जीवन पद्धति समेटिएको छ । उपन्यासका प्रमुख पात्र रेम्ब्रान्ट सानै उमेरदेखि अन्तिमसम्म पनि चित्रकलामा आफ्नो जीवन व्यतीत गरेका छन् । उनले सानै उमेरदेखि स्कुले जीवनमा रुची नदेखिएकाले चित्रकलाको तालिम लिएका थिए । उनले अम्स्टरडाममा गएर सानैदेखि चित्रकला सिकेका छन् । रेम्ब्रान्टको बाल्यकालदेखि मृत्यु सम्मको पेशा चित्रकोर्नु नै रहेको छ । उनले कोरेका चित्रबाट जे जति आयआर्जन भयो त्यही अनुरूप उनको जीवन गुजारा चलेको देखिन्छ । उनको जीवन चित्रकलामै वितेको कुरालाई उपनयसकारले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् :

> आफूलाई मनपरेको यो चित्र ४० वर्षदेखि आफ्नै साथमा राखेका छन् । त्यो तस्बिर देख्ने बित्तिकै ४० वर्षअघिको जीवनको झल्याँस्स सम्झना हुन्छ । ४० वर्ष ? आहो, त्यो त उनलाई हिजो अस्ति जस्तो लाग्दछ । ४० वर्ष कलाको साधनमा त्यति चाडो बित्यो ? उनी झसङ्ग हुन्छन् । हो, ४० वर्ष कलाकै पूजामा वित्यो (पृ.१२९) ।

प्रस्तुत उदाहरणमा हेर्दा रेम्ब्रान्टको जीवन कलामै वितेको देखिन्छ । उनको पेसा नै चित्रकला भएको देखिन्छ । चित्रबाट जे जति आर्जन भयो त्यसमै जीवन धानेका छन् । उनको चित्रबाट कहिले राम्रो आम्दानी हन्थ्यो भने कहिले हुँदैनथ्यो । त्यसैले उनलाई आर्थिक अभाव परिरहन्थ्यो । यसरी हेर्दा रेम्ब्रान्टको जीवन निम्न वर्गीय नै देखिएको छ । यस उपन्यासका अर्का सहयोगी पात्र डाक्टर भ्यान लुन हुन् । उनको जीवन उच्च वर्गीय देखिएको छ । उनी डाक्टर शिक्षित देखिन्छन् । उनले रेम्ब्रान्टको आर्थिक अभावलाई सहयोग गरेका र रेम्ब्रान्टको बास, गाँस नभएको बेला उनले रेम्ब्रान्टको परिवारलाई आश्रय दिएका छन् । यस कुरालाई उपन्यासकारले यसरी चित्रण गरेका छन् : आखिरमा डाक्टर भ्यान लुन नै अघि सरेर रेम्ब्रान्टलाई सहायता दिन आए । यिनले आफ्नै घरमा रेम्ब्रान्ट र उनका परिवारलाई आश्रय दिने निश्चय गरे । जबसम्म कुनै कुराको टुङ्गो लाग्दैन तबसम्म हेन्ड्रिकी, टाइटस र दुई वर्षकी कोर्नेलिया आफ्नै परिवरासँग डाक्टर भ्यान लुनले बस्न दिए (पृ.११३) ।

यसरी हेर्दा डाक्टर भ्यान लुन शिक्षित उच्च वर्गीय नै देखिन्छन् । सहायता गर्ने उनको भावना पनि देखिन्छ । उनले रेम्ब्रान्टको परिवारलाई आर्थिक अभावले गाँजेको बेला आफ्नो घरमा शरण दिएका छन् । उपन्यासमा शास्कियाको माइतघर पटिको जीवन मध्यम किसिमको वर्णन गरिएको छ । गिर्टी, हेन्ड्रिकी जस्ता पात्रहरूको पूर्वाध जीवन निम्न वर्गीय नै देखिन्छ । यसरी उपन्यासका पात्रहरूको जीवन भोगाइ हेर्दा डाक्टर भ्यान लुन जस्ता पात्र उच्च वर्गीय शिक्षित देखिन्छन् भने रेम्ब्रान्ट कलाकौशल तर आर्थिकका दृष्टिले निम्नवर्गीय जीवन पद्धति पाइन्छ ।

६.२.५ धार्मिक पक्ष

रेम्ब्रान्ट उपन्यासमा अन्तराष्ट्रिय परिवेशको चित्रण भएकाले यहाँ अन्तराष्ट्रिय स्तरको धार्मिक चित्रण धार्मिक परम्पराको चित्रण पाइन्छ । उपन्यासका पात्रहरू क्रिस्चियन धर्ममा आस्थावान देखिन्छन् । दुःख परेको बेला बाइबल पढ्नु, रेम्ब्रान्टले धार्मिक चित्रहरू बनाउनु, सगुन अपशकुनमा विश्वास गर्नु, मर्ने बेलामा कालो पोसाक लगाउनु आदि कुराहरूले यस उपन्यासका पात्रहरूमा पनि धर्मप्रति विश्वास भएको पाइन्छ ।

उपन्यास हल्यान्डका चित्रकार रेम्ब्रान्टको जीवनीलाई विषयवस्तु बनाएर लेखिएको छ । रेम्ब्रान्ट क्रिस्चियन धर्ममा आस्था राख्ने भएकाले यस उपन्यासमा धर्मप्रतिको चित्रण पनि पाइन्छ । रेम्ब्रान्टले चित्रकोर्दा कति भगवानका चित्रहरू पनि बनाएका छन् यस कुरालाई उपन्यासकारले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् : उ : बेलाका प्राय : कलाकारहरूले ऐतिहासिक तथा धार्मिक विषयका चित्र लेख्दा इटालियन शैलीकै अनुकरण गर्थे । यसो हुँदा घटनालाई जहिले पनि काल्पनिक पृष्ठभूमिमा खडा गरिएकाले अप्राकृतिक हुन जान्थ्यो । किन्तु रेम्ब्रान्टले धार्मिक बिषयका चित्रलाई अर्कै वातावरण हालेर लेख्थे (पृ.२१-२२) ।

प्रस्तुत कथनमा रेम्ब्रान्टमा भएको धर्मप्रतिको आस्थालाई देखाउन खोजिएको छ । अन्य चित्रकारले काल्पनिक चित्र बनाउने तर रेम्ब्रान्टको धर्म सम्बन्धी चित्रमा सत्य घटनाझैं देखिनुमा उनमा धर्मप्रति धेरै आस्था भएको कुरा यस कथनमा पुष्टि हुन पुगेको छ । धार्मिक चित्रकोर्नुमा पनि धर्मप्रति उनको आस्था थियो भन्ने कुरा पुष्टि भएको छ । यस उपन्यास शगुन अपशकुनप्रति पनि विश्वास राखेको पाइन्छ । रेम्ब्रान्टले आफ्नी श्रीमती शास्कियाको चित्र लेख्दा रातो फूल समातेको दृश्यलाई लिएर लेखेको प्रसङ्गमा धार्मिक कुराको चित्रण पाइन्छ । प्रस्तुत कुरालाई उपन्यासकारले यसरी चित्रण गरेका छन् :

उनको अन्तरको देवताले भविष्यमा आउने दुर्दिनको आभास पाइसकेको थियो कि ? शास्कियाको यो उसको आखिर चित्र होला भन्ने उनलाई थाहा थियो होला र ? तस्वीरमा शास्कियाले फूल समातेर बसिरहेको दृश्यलाई लिएर रेम्ब्रान्टले लेखेका थिए । तर धेरैले अपशकुन भनी ठानेको रातो फूल उनले किन शास्कियालाई समात्ना लाए त ? जिन्दगीको तेल सिद्धिनै आटेको छ भनेर रेम्ब्रान्टले त्यसो गरेका हुन् कि त ? (पृ.४०) ।

क्रिश्चियहरूमा रातो फूल अपशकुनमा रूपमा मानिन्छ । प्रस्तुत कथनमा रेम्ब्रान्टले शास्कियालाई रातो फूल समातेको चित्र लेख्नु र त्यस चित्रलाई अरुले अपशकुनमा रूपमा मानेका छन् । यहाँ पनि क्रिश्चियन धर्मप्रतिको शगुन अपशकुनमा विश्वास गरिएकाले धर्मप्रति आस्था राखिएको छ । रेम्ब्रान्टले लेखेको त्यस चित्र शास्कियाको अन्तिम चित्र नै भएको छ । उपन्यासमा शास्किया एकदमै विरामी परेको बेलामा बाइबल पढने गरेको पनि चित्रण भएको छ । उपन्यासकारले यस कुरालाई यसरी चित्रण गरेका छन् : कहिलेकाहीँ बाइबलको कुनै भाग पढी सुनाउँदा शास्कियालाई आफू सानो छँदाको कुरा सम्झना हुन्थ्यो र आफ्नो बाल्यकालको सम्झनामा आँशु खसाल्दै रेम्ब्रान्टले बाइबल पढेको सुनिरहन्थिन् । आधा घन्टासम्म बाइबल सुनेपछि अब भयो भन्थिन् (पृ.६९) ।

प्रस्तुत कथनमा उपन्यासकारले क्रिश्चियन धर्मको प्रमुख ग्रन्थ बाइबलप्रति आस्था राखेको पाइन्छ । शास्कियामा बाइबलप्रति विश्वास भएकाले उनले दुःखमा क्षणमा बाइबल सुन्ने सुन्ने गरेको पाइन्छ । क्रिश्चियन धर्म अनुसार मान्छेको मृत्युमा कालो पोशाक लगाएर उनीहरूको शोक मनाउने गरिन्छ । त्यस्तै कुराको चित्रण यस उपन्यासमा पनि पाइन्छ : कालो पोसाक लगाएको रेम्ब्रान्टलाई डाक्टर भ्यान लुनले गिर्जाबाट जोडन ब्रिडस्ट्रास लिएर आए । शास्कियाको बिनाको घर त्यस्तो शुन्य र बेरमाइलो लाग्यो कि डाक्टर भ्यान लुनलाई त्यहाँ एकछिन पनि बस्न मन लागेन (पृ.७३) ।

प्रस्तुत कथनमा क्रिश्चियन धर्मप्रतिको आस्था भएकाले रेम्ब्रान्टले आफ्नी श्रीमतीको मृत्युमा कालो पोसाक लगाएका र शोक मनाएको कुरा चित्रण भएकाले यहाँ पनि धर्मप्रतिको विश्वास भएको चित्रण पाइन्छ । उपन्यासको अन्तिममा रेम्ब्रान्टको मृत्यु नजिकिदैँ जाँदा उनले डाक्टर भ्यान लुनलाई बाइबल पढ्ना आग्रह गरेका छन् । भ्यान लुनले उसको आग्रह अनुसार बाइबल पढेर सुनाएको कुरा यसरी चित्रण गरिएको छ : तर औपधी नखाएर अब

मेरो जाने बेला भइसक्यो भनी डाक्टर भ्यान लुनलाई सिरानमनि राखेको बाइबल झिकेर फलानो पृष्ठबाट यत्ति पढिदेउ भनी बिरामीले आग्रह गर्दछन् । औषधी भइँमा राखी आँशु पुछ्दै डाक्टर भ्यान लूनले मधुर स्वरमा बाइबल पढ्न थाल्छन् (पृ.१३२) ।

प्रस्तुत कथनमा रेम्ब्रान्टको अन्तिम क्षणमा पनि उनलाई बाइबल पढेको सुन्न मन लाग्नु, यस कुराले उनको क्रिश्चियन धर्मप्रतिको विश्वासलाई देखाइएको छ । समग्रमा यस उपन्यासमा हल्यान्डबासी मानिसहरूको धर्मप्रतिको विश्वासको चित्रण गरिएको छ । उनीहरूमा क्रिश्चियन धर्मप्रति आस्था भएको पाइन्छ । बाइबल पढ्नु, कालो पोशाक लगाउनु, धर्म अनुसारको शगुन, अपशकुन मान्नु आदि कुराले धर्मप्रतिको विश्वासलाई उपन्यासकारले रेम्ब्रान्टको जीवनीका माध्यमबाट देखाउन खोजेका छन् ।

६.२.६ विचार चिन्तन

रेम्ब्रान्ट उपन्यास हल्यान्डका चित्रकार रेम्ब्रान्टको जीवनीमा आधारित छ । यस उपन्यासमा रेम्बान्ट, शास्किया, डाक्टर भ्यान लून, हेन्ड्रिकी आदि जस्ता पात्रहरू रहेका छन् । उपन्यासकारले रेम्ब्रान्टको जीवनीमा आधारित भएर प्रस्तुत उपन्यास लेखेकाले यस उपन्याससमा सामाजिक यथार्थवादी चिन्तन प्रमुख रूपमा पाइन्छ । रेम्ब्रान्टको बाल्यकालदेखिको जीवनीलाई अनुसन्धान गरी लेखिएको भएकाले यस उपन्यासमा वास्तविक जीवन शैलीको चित्रण गरिएकालले यसमा सामाजिक यथार्थवादी चिन्तन व्यक्तिएको छ । रेम्ब्रान्टको सोचाइ भोगाइ र उनको जीवनमा सामाजिक दृष्टिकोण आदि पनि यथार्थका रूपमा चित्रण गरिएको   छ ।

रेम्ब्रान्टको जीवनशैली हेर्दा सानैदेखि उनको रुचि चित्रकलामा चित्रकलामा देखिन्छन् । चित्रकलाको अध्ययन गरेका उनले चित्रकलाको साधनामै जीवन व्यतीत गरेका छन् । उपन्यासका रेम्ब्रान्ट उदारवादी देखिएका छन् । उनले सबैलाई सहयोग गर्दथे । भीख माग्नेलाई मुठीभर पैसा दिन्थे । आपत् विपत्मा छिमेकीलाई सहयोग गर्थे । उनले अरुलाई कति पैसा दिए केही हिसाब राख्दैनथिए (पृ.३९), रेम्ब्रान्टले आफू भला त जगतै भला भन्ने विचार राख्दथे (पृ.७८) । यसरी हेर्दा रेम्बान्टको भावना सहयोगी देखिन्छन् । समान्य किसिमको जीवन पद्धति जीउने आफ्नो कला लक्ष्यलाई बढी ध्यान दिएको पाइन्छ ।

उपन्यासका अर्का पात्र डाक्टर भ्यान लून हुन् । यिनी सहयोगी भावनाका देखिएका छन् । रेम्ब्रान्टको आर्थिक अभावमा साथ दिएर यिनले मित्रताको भावनालाई उजागर गरेका छन् । यिनले रेम्ब्रान्टको अन्तिम अवस्थासम्म साथ दिएका छन् । उपन्यासकी पात्र हेन्ड्रिकीमा निस्वार्थ भावना पाइन्छ । उनले रेम्ब्रान्टको जस्तोसुकै दुःखद् परिस्थितिमा पनि आफु बाँचून्जेल साथ दिएकी छ । उपन्यासका अन्य छिमेकीहरूमा रेम्ब्रान्टको कुरा काट्ने, हेन्ड्रिकीसँग सम्बन्ध नहुँदा पनि सम्बन्ध भएको आरोप लगाउने रेम्ब्रान्टको कलाकौशललाई चिन्न नसकेकाहरूले उनको कलाप्रतिको भावना र कलालाई समेत खोट देखाउने जस्ता सामाजिक मान्छेहरूको पनि ठाउँ ठाउँमा चित्रण पाइन्छ । यस आधारमा हेर्दा उपन्यासमा उपन्यासकारले रेम्ब्रान्टका युगको चित्रकलाप्रतिको झुकाब र रेम्ब्रान्टको कलाप्रतिको हेराई र सामाजिक मान्छेहरूको यथार्थ चित्रण उपन्यासमा पाइने भएकाले यस उपन्यासमा यथार्थवादी ऐतिहासिक विचार चिन्तन पाइन्छ ।

६.२.७ प्रकृति चित्रण

बाङ्देल प्रकृतिको चित्रण गरेर उपन्यासलाई सौन्दर्य प्रदान गर्ने कुरामा बढी ध्यान दिन्छन् । प्रस्तुत उपन्यासमा उपन्यासकारले हल्यान्डको प्राकृतिक परिवेश अनुसार प्रकृतिले असर गर्ने विभिन्न ऋृतुहरूमा हुने प्राकृतिक वातावरणको चित्रण गरेका छन् । उपन्यासमा वर्षा, हेमन्त भनी ती ऋृतुहरूको चित्रण भने ठाउँ ठाउँमा पाइन्छ तर अन्य ऋृतुहरूको चित्रण भने पाइदैंन । उपन्यासकारले प्रकतिका सबैको चित्रण विस्तृत नगरे ता पनि उनले सबै ऋृतुलाई समेटेको भने पाइन्छ । प्रकृतिको चित्रणमा सबै ऋृतुको एकैपल्ट चित्रण गरिएको पाइन्छ । उपन्यासकारले मानबको दुःख सुखमा प्रकृति पनि दुःखी भएको कुरालाई चित्रमय तरिकाले पनि चित्रण गरेका छन् ।

उपन्यासको प्रमुख पात्र चित्रकलाको अध्ययन गर्न अम्स्टरडाम आएको सन्दर्भमा अम्स्टरडामा हेमन्त ऋृतुले पारेको असरको चित्रण गरिएको कुरालाई उपन्यासकारले यसरी प्रस्तुत गरेका छन्: जाडोको दिन आइरहेको थियो । हेमन्तले अम्स्टरडामका रुखहरूमा पहेंला रङ चढाइरहेथ्यो । ती पातहरू भइँमा झरेपछि सारा प्रकृति नाङ्गो देखिन्छ, अनि हिँउ पर्छ.... त्यसैको प्रतीक्षामा रेम्ब्रान्ट थिए । अम्स्टरडामका पहिलो पटक परेको हिँउमा उनी एक्लै हिँडिरहेका थिए (पृ.१२) ।

प्रस्तुत उदाहरण हेमन्त ऋतुको चित्रण गरेका छन् । हेमन्त ऋतुमा प्रकृति उजाड हुँदै जाने रुखहरूका पात पहेँलो हुने गरेको चित्रण पाइन्छ । हेमन्तमा जाडो मात्र नहुनका साथै यस ऋतुमा अति जाडो हुने भएको हिँउ पर्ने कुरा गरिएको छ यस कथन अनुसार अम्स्टरडाम पहाडी हिमाली भेगको ठाउँ भन्न सकिन्छ । उपन्यासकारले अम्स्टरडामको जोडन ब्रिडस्टामलाई वर्षा ऋतुले पारेको प्रभावको चित्रण गरेका छन् । उपन्यासमा वर्षा ऋतुको चित्रण धेरै ठाउँमा पाइन्छ । वर्षा ऋतुको चित्रण उपन्यासकारले यसरी गरेका छन् : सूर्यको दर्शन दुर्लभ हुँदै जान लाग्यो । वर्षाको आखिरतिर मौसम झन खराब भइदियो । आकाश बादलले ढाकिरहेको हुन्थ्यो । पानी एकोहोरो परिरहेको हुन्थ्यो (पृ.४१) ।

प्रस्तुत कथनमा वर्षामा मौसमा खराब भएको आकाश बादलले ढाकेको र एकोहोरो पानी परेको चित्रण गरिएको छ । उपन्यासकारले प्रकृतिको चित्रण गर्दा एकैचोटि सबै ऋतुलाई समेट्दै मिश्रित शैलीमा प्रकृतिको चित्रण गरेको कुरालाई यसरी राखिएको छ :

> हिँउद लाग्न थाल्यो । अस्तिसम्म हरियाली छाएका अम्स्टरडामका रुखहरूमा पहेँलो रङ चढ्न लागेको थियो । शरद्को घाम दिनदिनै मलिन हुँदै जान लाग्यो । जाडो छिपिँदै गएपछि पहेँला पातहरू जम्मै भइँमा झर्न थाले । प्रकृति उजाड देखियो । हुँदाहुँदा शरद्को आखिरमा मौसम एकदमै खराब भइदियो आकाश मेघले बराबर ढल्किरहेको हुँदा सूर्य नारायणको दर्शन दुर्लभ भो । जाडो चौपट्टै बढ्यो (पृ.९१) ।

प्रस्तुत उदाहरणमा उपन्यासकारले एकैपल्ट मिश्रित शैलीमा प्रकृतिको वर्णन गरेको पाइन्छ । बसन्तको हरियाली सकिदै गएको र पातहरूमा पहेँलो रङ हुन थालेको, जाडो हेमन्तमा पातहरू झरेको, आदि कुराले प्रकृतिलाई एकैपल्ट समावेश गरी चित्रण गरिएको छ भन्ने कुराको पुष्टि हुन आएको छ । उपन्यासकारले मान्छेको दुःख सुख अनुरूप प्रकृति उदास-हुने र प्रकृति रमाइलो देखिने कुराको पनि चित्रण कलात्मक तरिकाले गरेका छन् । उपन्यासमा रेम्ब्रान्टको अन्तिम अवस्थामा प्रकृति दुखी भई उदास भएको कुराको चित्रण यसरी गरेका छन् :

> चारैतिर सन्नाटा थियो, चारैतिर प्रकृति एकदम मौन थियो । राइन नदीको किनारमा रहेका दुई-चारवटा नौकाहरू पनि निश्चल थिए । प्रकृतिको यो गम्भीर सन्नाटा र निस्तब्धतालाई हेर्दा यस्तो लाग्थ्यो एक प्रलयकारी हुरी र आँधिपछि प्रकृतिले अहिले मौन धारण गरेको छ । तर यस्तो विरह लाग्दो उदासमय सन्ध्यामा अघि नै डुबिसकेको सूर्यको अन्तिम आभासले यस्तो कवित्वमय उज्यालो फैलाइरहेको थियो कि त्यो हेर्दा मनमा किन-किन यस्तो भान हुन्थ्यो अव कहिले पनि फेरि संसारमा यस्तो रमाइलो दृश्य दोहोरिने छैन (पृ.१३३) ।

प्रस्तुत कथनमा रेम्ब्रान्टको अन्तिम घडीमा प्रकृति पनि मौन भएको र सहानुभूति प्रकट गरेको पाइन्छ । सूर्यको डुबाइमा रेम्ब्रान्टको अन्तिम जीवनको कुरा दर्शाइएको र फेरि यस्ता उज्याला कलाप्रेमि मान्छे आउने छैनन् भन्दै प्रकृतिलाई मानिसको दुःखसँग दाजेर चित्रण गरिएको छ ।

समग्रमा रेम्ब्रान्ट उपन्यासमा हल्यान्डका गाउँ वस्ती, खोला नाला आदिका चित्रणका साथै प्रकृतिको हेमन्त, वर्षा ऋतुको विशेष चित्रण गरिएको छ । उपन्यासका अन्य ऋतुहरूको खासै नाम उल्लेख भए तापनि चित्रण भने गरिएको छैन तर एकै ठाउँमा मिश्रित शैलीमा ऋतुहरूको सामान्य चित्रण भने पाइन्छ । प्रकृतिलाई मानवको दुःखसुख अनुरूप चित्रण गर्ने कुरामा भने उपन्यासकारको प्रकृतिको कलाकौशल झल्किएको देखिन्छ ।

६.२.८ भाषा

रेम्ब्रान्ट उपन्यास भाषिक प्रयोगका दृष्टिले पनि सबल रहेको छ । यस उपन्यासमा अन्तराष्ट्रिय परिवेशको चित्रण भएकाले यहाँ मिश्रित भाषाशैलीको प्रयोग भएको छ । यस उपन्यासमा अङ्ग्रेजी, हिन्दी, भाषाका साथै अनुकरणात्म शब्द, अलङ्करणात्मक भाषा, पात्रानुकुल भाषा र चित्रमय भाषाको प्रयोग गरिएको छ । सरल सहज भाषाशैलीले उपन्यासलाई रोचक बनाएको छ । उपन्यासमा पात्रानुकुलको भाषा प्रयोग गरी उपन्यासलाई विश्वसनीयता प्रदान गरिएको छ । यस कुरालाई उपन्यासकारले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् :

> अरु के हुन्थ्यो र ? अम्स्टरडाम जान पाइँन भन्ने उल्लाई पीर छ (पृ.६), को रे जोन लिभेन्स ? त्यो को हो र ? त्यस्तो फूर्ति लाउँछ ? त्यो रोटि पसलेको छोरो अम्स्टरडाम पुगेर आएँ भन्दैमा ठूला-ठूला कुरा गर्न सिकेछ ! बढो, सहरिया फूर्ति देखाउँछ , त्यो सिल्लीको कुरा सुनेर तिमीहरू पनि मख्ख पऱ्यो ? त्यस फटाहाको सहरिया गफमा तिमीहरूलाई विश्वास छ ?(पृ.६), मैले विराएँ, भूल त मैरै थियो, बा मैले बिराएँका माफी चाहन्छु (पृ ८) ।

यसरी प्रस्तुत कथन अनुसार हेर्दा उपन्यासमा आमा, बाबु र रेम्ब्रान्टले बोल्ने भाषा फरक किसिमको रहेको छ । पात्रानुकुल भाषाको प्रयोग गरिएकाले उपन्यासमा विश्वसनीयता पाइन्छ । उपन्यासमा आलङ्कारिक भाषाको पनि प्रयोग गरिएको छ । जसले गर्दा उपन्यासमा सौन्दर्य थपिएको छ । आलङ्कारिक भाषाको प्रयोग उपन्यासकारले यसरी गरेका छन् जस्तै : सर्पको कुन्डली जस्तो घुम्दै बग्ने सरिता (पृ.३), ज्यादै दुब्लो-पातालो छ, उठाउँदा पनि फूल जस्तो हलुङ्गो छ (पृ.४६), तिनका गुलाफी गाला (पृ.८७), भाग्य चक्रले

घुमाएर रेम्ब्रान्टलाई (पृ.१२९) मानौ संसारको उज्यालो नै त्यहाँ केन्द्रिभूत भएको छ (पृ.२४) ।

प्रस्तुत उदाहरणमा उपमा, रूपक जस्ता अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ । सरितालाई सर्पको कुन्डली झैँ घुम्ने भनिएकोले उपमा अलङ्कारको प्रयोग भएको छ । बच्चालाई फूल जस्तो हलुङ्गो भनी फूलसँग दाजिएको छ । गालालाई गुलाफी भनी गुलाबमा आरोप गरिएकाले रूपक अलङ्कारको प्रयोग भएको छ । रेम्ब्रान्टको जीवनलाई भाग्य चक्र झैँ घुम्ने भनिएकाले उपमा अलङ्कारको प्रयोग भएको छ । मानौ संसारको उज्यालो नै त्यहाँ केन्द्रिभूत भएको छ भन्दा उत्प्रेक्षा अलङ्कारको प्रयोग हुन पुगेको छ । यसरी आलङ्कारिक भाषाको प्रयोगले हेर्दा पनि उपन्यासले सौन्दर्य प्राप्त गरेको देखिन्छ । उपन्यासमा चित्रमय भाषाको प्रयोगले उपन्यासकारले आफ्नो भाषाको प्रयोगमा कार्यकौशल देखाएको पाइन्छ जस्तै :

> आकाश कुइरोले व्याप्त छ, चारैतिर वातावरण एकदम उदासीन छ, चारै दिशामा मलिनता छाएको छ, केवल क्राइस्टको अनुहारमा मात्र अद्‌भूत उज्यालो परेको छ । मानौँ संसारको उज्यालो नै त्यहाँ केन्द्रिभूत भएको छ । बास्तबमा रेम्ब्रान्टले महाप्रलयको दृश्य देखाउन खोजेर क्राइस्टको दुखान्त चित्र अङ्कित गरेका थिए (पृ.२४) ।

प्रस्तुत उदाहरूणमा उपन्यासकारले चित्रमय भाषाको प्रयोग गरेका छन् । रेम्ब्रान्टले बनाएको तस्वीरको व्याख्या गर्दा हामीलाई यस्तो लाग्छ उनले बनाएको तस्वीर आफ्नै आँखा अगाडी छाएको छ । यसरी उपन्यासकार चित्रमय भाषाको प्रयोग गरी आफ्नो भाषाप्रतिको कार्यकौशललाई राम्रोसँग चिनाएका छन् ।

उपन्यासमा अनुकरणात्मक शब्दहरूहको प्रयोगका साथै उखान टुक्काको प्रयोग भएको पाइन्छ । अनुकरणात्मक शब्दले उपन्यासलाई रोचक बनाएको र उखान टुक्का आदिले उपन्यासमा विश्वसनीयता थपिएको पाइन्छ । फूर्ति लाउनु, ठूला कुरा गर्नु, मख्ख पर्नु, उज्यालो देखिनु,, आँशु खसाल्नु, बाटो विराउनु, जस्ता उखानको प्रयोगले उपन्यासलाई अझ रोचक बनाएको छ । उपन्यासमा तत्सम शब्द जस्तै : सर्वत्र, उषा, प्रगाढ, मलीन, पथदीप, यश, अज्ञात, आदि शब्दहरूको प्रयोग भएको छ । हिन्दी शब्द जस्तै :फाटक लड्का, लड्की, आगे, तकलीफ, अक्सर मजबुत, रोज, आदि प्रयोग भएका छन् । अङ्ग्रेजी शब्द जस्तै : एकेडेमी स्टेसन, एचिङ, फिलोसफर, प्रुफ, सिल्ली, आदि शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ ।

यसरी हेर्दा उपन्यासमा पात्रानुकुल भाषाको प्रयोग, तत्सम, तद्भव, हिन्दी, अङ्ग्रेजी जस्ता शब्दहरूको प्रयोग, आलङ्कारिक भाषाको प्रयोग, चित्रमय भाषाको प्रयोग आदिका दृष्टिले उपन्यासमा सौन्दर्य प्रदान गरेको छ। उपन्यास सरल सहज बन्न पुगेको देखिन्छ।

६.३ वातावरण

६.३.१ आर्थिक वातावरण

रेम्ब्रान्ट उपन्यासको आर्थिक वातावरण समग्रमा निम्न मध्यम वर्गीय रेहेको छ । उपन्यासमा डाक्टर भ्यान लून, रेम्ब्रान्ट, शास्किया, हेन्ड्रिकी, गिर्टी, जस्ता पात्रहरूको आर्थिक वातावरणलाई समेटिएको छ ।

उपन्यासका प्रमुख पात्र रेम्ब्रान्टले आफ्नो जीवन भरि नै आर्थिक अभावमा जीन्दगी विताउनु परेको छ । उनले जीवनको विभिन्न मोडहरूमा आर्थिक अभाव खप्न परेको छ । रेम्ब्रान्टको आर्थिक अवस्था शास्कियासँग विबाह भएपछि केही राम्रो भएको तर शास्कियाको मृत्युपछि उनको आर्थिक अवस्था खस्कदै गएको । हेन्ड्रिकीको आगमन सँगै केही हदसम्म उनको आर्थिक अवस्था सुध्रिएको र फेरि आर्थिक अवस्थामा शिथिल हुँदै गएको उनको चित्र नबिकेर उनको घर समेत लिलामी हुन पुगेको छ । कुरालाई उपन्यासकारले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् :

> लाचार भएर आखिरमा रेम्ब्रान्टले आफनो परिवार साथमा लिएर यो घर छोड्नु पर्ने दिन आयो । तर जाने कहाँ ? गर्ने के ? उनले विचारै गर्न सकेनन् । यस्तो विपद्मा केही मित्रहरूले मद तगर्न चाहे । डुब्न लागको जहाजलाई कसरी पार लगाउन सकिएला भनी उनीहरू अनेक उपाय सोच्न लागे । घर छोड्नु पर्ने मुहूर्त आइसकेको थियो । लिलाम नभएसम्म त्यस घरबाट उनले एक सिक्का सार्न पाउँदैंनथे (पृ.११३) ।

यसरी हेर्दा उपन्यासमा रेम्ब्रान्टको आर्थिक अभावले गर्दा नै घर लिलाम समेत हुन पुगेको छ । उनी केही उपाय नलागेर डाक्टर भ्यान लूनको घरमा आश्रित हुन पुगेका छन् । उनको जीवन आर्थिक अभावमै वितेको छ । अर्थिक समस्याले गर्दा उनले हेन्ड्रिकीको चिहानको लागि आफ्नी पहिलो श्रीमति शास्कियाको चिहान समेत बेच्न पुगेका छन् । डाक्टर भ्यान लूनको आर्थिक अवस्था पनि मध्यम वर्गीय देखिएको छ । रेम्ब्रान्टको घर लिलामी हुनु, हेन्ड्रिकीको चिहानको लागि पैसा नभएर शास्कियाको चिहान समेत बेच्नुजस्ता आर्थिक चरम घटनाप्रति पाठकमा करुण भाव जगाई आनन्दप्रदान गरेको छ । भ्यान लून

सहयोगी भए पनि उनको आफ्नो आर्थिक अवस्था भने बलियो नभएकाले आफ्नो मित्र रेम्ब्रान्टलाई आर्थिक सहयोग गर्न भने अक्षम नै देखिन्छन् तर उनले घरमा आश्रय दिन समेत गरेका छन् । उपन्यासका अन्य पात्र गिर्टी, पनि आर्थिक अवस्था कमजोर भएकाले रेम्ब्रान्टको घरमा धाइआमा भएर बसेकी देखिन्छे । हेन्ड्रिकी पनि आर्थिक अभावले गर्दा काम खोज्दै हिडेकी र रेम्ब्रान्टले धाइआमाका रूपमा आफ्नो घरमा राखेका र पछि रेम्ब्रान्टकै श्रीमती भएकी छिन् ।

यसरी हेर्दा उपन्यासका पात्रहरूको आर्थिक निम्न मध्यम देखिन्छ । डाक्टर भ्यान लून मध्यम वर्गीय देखिएका छन् भने रेम्ब्रान्ट आर्थिकमा निम्न वर्गीय देखिएका छन् । उनले जीवनभर आर्थिकमा सङ्घर्ष गरेको चित्रण पाइएकाले यस उपन्यासमा आीर्थक मूल समस्याकै रूपमा आएको पाइन्छ । उपन्यासकारले कलाप्रेमी भएर पनि आर्थिक अभावमा जीवन विताउन बाध्या कलाकारिताको मूल्य नभएको चित्रण गरेका छन् ।

६.३.२ सामाजिक वातावरण

रेम्ब्रान्ट जीवनीपरक उपन्यास भएकाले यस उपन्यासमा रेम्ब्रान्टको जीवनसँग सम्बन्धित समाजको चित्रण भएको पाइन्छ । यस उपन्यासमा ग्रामीण सहरिया सामाजिक मूल्य मान्यता रहनसहन आदिको चित्रण भएको पाइन्छ । यस उपन्यासमा अन्तराष्ट्रिय परिवेश हल्याडको विभिन्न सहर तथा गाउँहरूको चित्रण भएको छ । उपन्यासमा हल्यान्ड स्वतन्त्र भएपछिको सात्रौं शताब्दीको सुरुवातदेखिको सामाजिक वातावरणलाई उतारिएको छ । हल्यान्डका जुन जुन गाउँ सहरमा रेम्ब्रान्टले जीवन बिताए त्यसै गाउँ सहर आदिको सामाजिक परिवेशको चित्रण यस उपन्यासमा भएको छ । रेम्ब्रान्ट उपन्यासमा हल्यान्ड स्वतन्त्र भएपछिको सामाजिक चित्रण उपन्यासकारले यसरी गरेका छन् :

> देश स्वतन्त्र हुनेबित्तिकै सारा हल्यान्डमा एउटा यस्तो लहर आइदियो कि जीवनको हरेक क्षेत्रमा जयाँ जोस देखियो । सर्वप्रथम के देखियो भने परस्परमा रहेको डाहा, ईष्या, दोष, बैमनष्य तथा सङकुचित विचार सबले त्यागी सबै एकताको सूत्रमा बाँधिए अनि सबै राष्ट्रिय भावनाले प्रेरित भएर सामाजिक सुधारपट्टि लागे (पृ.२) ।

प्रस्तुत उदाहरणमा हल्यान्ड स्वतन्त्र भएपछिको देश समाज एकतामा बाधिएको एक अर्कामा डाहा, ईष्या, दोष बैमनष्य, नभएको सामाजिक परिवेशको चित्रण गरिएको छ । हल्यान्डको अम्स्टरडामको लेइडन सहरमा संस्कृतिको छाप अझै रहेको चित्रण गरिएको छ । स्पेनको हमलापछि बाचेको हल्यान्डमा प्रत्येक वर्ष उत्सव मनाउने प्रचलन पाइन्छ । त्यहा

चित्रकलाको पनि प्रदर्शनी हुने गरेको चित्रण पाइन्छ । रेम्ब्रान्ट चित्रकलाबाट प्रभावित भएका छन् । चित्रकलाको अध्ययन गर्न उनी पिटर लास्टमनको चित्रशालामा पुगेका छन् । रेम्ब्रान्ट चित्रकलाप्रति आबद्ध भएकाले उपन्यासमा चित्रकलाका अनेक संस्थाहरूको पनि चित्रण गरिएको छ । चित्र लेख्ने व्यापार गर्ने र त्यसैबाट आम्दानी गर्ने समाजको पनि चित्रण गरिएको छ । रेम्ब्रान्टले पनि आफ्ना चित्रहरू बेच्ने र त्यसबाट आएको पैसाले जीवन गुजारा गरेका छन् । जव रेम्ब्रान्टको चित्रमा अमूर्त झल्किन थाल्यो उनको चित्रमा खिल्ली उडाउने चित्र राम्रो भएन भन्ने विरोधी मानिसहरू पनि उपन्यासमा देखिएका छन् । रेम्ब्रान्ट विहेपछि निबी डाल्सट्रासमा बस्न थालेपछि उनको घरमा कलाप्रमी उच्च मानिसहरू आउन थाले भनिएकाले त्यस ठाउँका मानिसहरू भने कलाप्रेमी आर्थिकमा उच्च मध्यम वर्गीय देखिन्छन् । रेम्ब्रान्ट जोन ब्रिडस्ट्रासमा रेम्ब्रान्टले डाक्टर भ्यान लून जस्ता सहयोगी मान्छे पनि पाएका छन् । शास्कियाको मृत्युपछि हेन्ड्रिकीलाई राखेकोमा कुरा काट्ने समाजको पनि उपन्यासमा चित्रण गरिएको छ । रेम्ब्रान्टले नाङ्गो चित्र लेखेको चित्रको महत्त्व नबुझ्नेहरूले उनलाई दोषी चरित्रहीन पनि ठहऱ्याएका छन् । यस कुरालाई उपन्यासकारले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् : केही दिनअघि मात्र रेम्ब्रान्टले लेखेको एउटा चित्रमा इम्मोसको जुन नाङ्गो चित्र थियो त्योसँग गिर्टीको अनुहार एकदम मिल्दोजुल्दो छ भन्ने कसै-कसैले शङ्का पनि गरेका थिए । अब यो हल्ला फिँजिएपछि त समाजको दृष्टिमा रेम्ब्रान्ट चरित्रहीन व्यक्ति ठहरिए (पृ.८२) ।

यसरी उपन्यासमा रेम्ब्रान्टको चरित्रलाई दोषी ठहऱ्याउने पनि समाजमा देखिएका छन् । यसरी हेर्दा उपन्यासमा समर्थन गर्ने भन्दा आलोचना गर्नेहरू धेरै देखिएका छन् । उपन्यासमा कलासंस्कृति मान्ने, धर्ममा विश्वास गर्ने, बाइबल पढ्ने, मृत्युमा शोक मान्न सबै भेला हुने, आफन्तको मृत्युमा कालो पोसाक लगाउने, रातो फूललाई अपशकुनका रूपमा लिने आदि अन्तराष्ट्रिय सामाजिक मूल्यमान्यता आदिको चित्रण बाङ्देलले सफलता पूर्वक गरेका छन् । यसरी उपन्यासमा अन्तराष्ट्रिय सामाजका विभिन्न पक्षहरूको चित्रण उपन्यासमा प्रस्तुत भएका छन् ।

परिच्छेद सात

निष्कर्ष

७.१ निष्कर्ष

लैनसिंह बाङ्देलका उपन्यासमा परिवेश विधान शीर्षकको प्रस्तुत शोधकार्यलाई जम्मा सातौं परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ । पहिलो परिच्छेदमा शोध परिचय प्रस्तुत गरिएको छ जस अन्तर्गत क्रमश : शोधको परिचय, समस्याकथन, शोधको उद्धेश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा, शोधको औचित्य, महत्त्व र र उपयोगिता, सामग्री सङ्कलन विधि, सैद्धान्तिक ढाँचा र शोध विधि, शोध कार्यको रूपरेखा प्रस्तुत गरिएको छ ।

यस शोधको दोस्रो परिच्छेदमा परिवेश विधानको सैद्धान्तिक स्वरूप र विश्लेषणका ढाँचा भन्ने शीर्षक रहेको छ जस अन्तर्गत विषय परिचय, परिवेशको परिचय, परिवेशको परिभाषा, स्थान देश, समय र काल, वातावरण, परिवेश विधानको विश्लेषणात्मक ढाँचा वा आधारहरू प्रस्तुत गरिएको छ । उपन्यास विश्लेषणका आधारहरूमा क्रमश : स्थूल परिवेश जस अन्तर्गत स्थानगत परिवेश र कालगत परिवेशको आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । उपन्यासको सूक्ष्म परिवेश जस अन्तर्गत संस्कार र संस्कृति, जीवन पद्धति, धार्मिक पक्ष, विचार चिन्तन, प्रकृति चित्रण, भाषा आदि शीर्षकहरूमा विश्लेषण गरिएको छ । उपन्यास विश्लेषणको वातावरण जस अन्तर्गत आर्थिक वातावरण र सामाजिक वातारण शीर्षकहरूमा विश्लेषण गरिएको छ । उपन्यास विश्लेषणका यिनै आधारहरूका आाधारमा क्रमश : तेस्रो, चोथौ, पाँचौं, र छैटौं परिच्छेदमा **मुलुकबाहिर, माइतघर, लङ्गडाको साथी** र **रेम्ब्रान्ट** उपान्यासको परिवेश विधानको विश्लेषण भएको छ । यस शोधको सातौं परिच्छेदमा यी चारवटै उपन्यासको तुलनात्मक मूल्याङ्कन गरी निष्कर्षका रूपमा दिइएको छ ।

यस शोधको तेस्रो परिच्छेदमा **मुलुकबाहिर** उपन्यासमा परिवेश विधान भन्ने शीर्षक रहेको छ जस अन्र्तगत स्थूल परिवेश, सूक्ष्म परिवेश र वातावरण जस्ता आधारबाट यस उपन्यासको परिवेश विधानको विश्लेषण गरिएको छ । यस उपन्यासमा आर्थिक अभावले मुगलान दार्जिलिङ पस्न बाध्य नेपालीहरूको दयनीय अवस्थालाई विषयवस्तु बनाइएको छ । यस उपन्यासमा नेपालको अरुण खोला, दार्जिलिङ, सिलिगुडी, कलकत्ता, आसाम, बर्मा आदि जस्ता स्थानगत परिवेशको चित्रण गरिएको छ । उपन्यासमा (सन् १९१२-१९४१) अर्थात्

वि.सं. १९६९-१९९८ सम्मको समयाबधि प्रस्तुत छ । उपन्यासमा दशैँ तिहार, माघे सङ्क्रान्ति, मृत्यु संस्कार जस्ता संस्कार संस्कृतिको चित्रण र हिन्दु धर्मप्रतिको आस्था पात्रहरूमा पाइएको छ । उपन्यासमा आदर सत्कार, सहयोगी आर्थिक दयनीय सामाजिक अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । नेपाली समाजको आर्थिक दयनीय अवस्थालाई चित्रण गर्नु यस उपन्यासको प्रमुख विचार चिन्तन हो ।

यस शोधको चौथो परिच्छेदमा **माइतघर** उपन्यासमा परिवेश विधान भन्ने शीर्षक रहेको छ जस अर्न्तगत स्थूल, सूक्ष्म र वातावरण जस्ता आधारबाट यस उपन्यासको परिवेश विधानको विश्लेषण गरिएको छ । हरि र प्रेमको सूक्ष्म विषयलाई विषयवस्तु बनाएर रचिएको यस उपन्यासमा दार्जिलिङको राजबाडी गाउँलाई स्थानगत परिवेशको रूपमा चित्रण गरिएको छ । यस उपन्यासमा दोस्रो विश्वयुद्धकालीन समयदेखि विं.सं.२००७ साल पूर्वको लगभग दुई दशकको समयावधि प्रस्तुत गरिएको छ । परम्परागत मूल्य मान्यता र चाडपर्व दशै तिहार बिबाह, दुना टपरा गाँस्ने जस्ता संस्कार र संस्कृतिको चित्रण गरिएको यस उपन्यासमा हिन्दु धर्मप्रतिको आस्था ब्रत बस्ने, सन्तानको लागि भाकल गर्ने जस्ता धार्मिक पक्षको पनि चित्रण गरिएको छ । परम्परागत मूल्य मान्यता र नयाँ युगको सङ्क्रमणकालीन अवस्थालाई पे्रमका रूपमा देखाएर परम्परागत मूल्यको विजय गराइएकाले सामाजिक यथार्थको चित्रण गर्नु यस उपन्यासको विचार चिन्तन हो ।

यस शोधको पाँचौँ परिच्छेदमा **लङ्गडाको साथी** उपन्यासमा परिवेश विधान भन्ने शीर्षक रहेको छ जस अन्तर्गत स्थूल परिवेश, सूक्ष्म परिवेश र वातावरण जस्ता आधारबाट यस उपन्यासको विश्लेषण गरिएको छ । लङ्गडा माग्नेको मागी हिड्नु पर्ने बाध्यतालाई विषयवस्तु बनाइएर लेखिएको यस उपन्यासमा दार्जिलिङ् शहरको सेरोफेरो नै स्थानगत परिवेशका रूपमा चित्रण गरिएको छ । यस उपन्यासमा दश महिना अठार दिनको समयगत परिवेशको उल्लेख भए तापनि प्रत्यक्ष रूपमा लङ्गठा माग्नेको नौँ दिनको घटना वर्णन गरिएको छ । सहरिया मानिसहरूमा बद्लिदैँ गएको रक्सी खाने बेच्ने, रेस्टुराँ जाने, सिनेमा जाने, हेला, गर्ने, पैसा चोरि गर्ने, जस्ता विकृतिपूर्ण संस्कार र संस्कृतिको चित्रण गरिएको यस उपन्यासमा दैवलाई पुकार्नु, महाकाल बाबाको मन्दिर अझैं रहनु, जस्ता हिन्दुधर्मप्रतिको न्यून आस्था पात्रहरूमा पाइएको छ । उपन्यासमा मानवतावाद लोप हुँदै गएको र मानिसमा

दया, धर्म हराउँदै गएर विकृति फैलिदैं गएको ह्रासोन्मुख मानवतावाद नै विचार चिन्तनका रूपमा पाइएको छ ।

यस शोधको छैटौँ परिच्छेदमा **रेम्ब्रान्ट** उपन्यासमा परिवेश विधान भन्ने शीर्षक रहेको छ । रेम्ब्रान्टको जीवनीलाई मुख्य विषयवस्तु बनाएर लेखिएको यस उपन्यासमा हल्यान्डका लेइडन, अस्मटरडाम, जोडन ब्रिडस्ट्रास आदि जस्ता स्थल नै स्थानगत परिवेशका रूपमा चित्रण गरिएको छ । यस उपन्यासमा वि.सं. २०२३ साल पूर्वको समयावधि अर्थात् रेम्ब्रान्टको जन्म समय सन् १५, जुलाई, १६०७ देखि सन् १६६९ सम्मको समयावधिलाई प्रस्तुत गरिएको छ । उपन्यासमा हल्यान्ड स्वतन्त्र भएकोमा उत्सव मनाउने, ठूला बडाको आदर गर्ने, मृत्यु हुँदा शोक मनाउने जस्ता संस्कार संस्कृतिको चित्रण गरिएको र बाइबल पढ्ने, रातो फूललाई अपशकुन मान्ने, धर्मप्रतिको आस्थाले गर्दा धार्मिक चित्र लेख्ने धार्मिक पक्षको चित्रण पनि पाइएको छ । उपन्यासमा ऐतिहासिक सामाजिक पृष्ठभूमिमा चित्रकारिताको मूल्य मान्यता र आर्थिक अभावलाई नै विचार चिन्तनका रूपमा लिइएको छ ।

बाङ्देलका चारवटै उपन्यासमा स्थूल परिवेश, सूक्ष्म परिवेश र वातावरणको चित्रणमा व्यापकता पाइएको छ । चारवटै उपन्यासमा तुलनात्मक दृष्टिले नियाल्दा अन्य उपन्यास भन्दा **मुलुकबाहिर** उपन्यासमा राष्ट्रिय अरुण खोलाको आसपास क्षेत्र र अन्तराष्ट्रिय दार्जिलिङ, सिलिगुडी, कलकत्ता, बर्मा, आसाम जस्ता स्थानगत परिवेशको चित्रण भएकाले स्थानगत व्यापकता यस उपन्यासमा पाइन्छ । कालगत आधारमा **रेम्ब्रान्ट** जीवनी परक उपन्यास भएकाले र यसमा ६२ वर्षको समयावधि चित्रण भएकाले यसमा कालगत व्यापकता पाइन्छ । संस्कार संस्कृतिका दृष्टिले **मुलुबाहिर** र **माइतघर** उपन्यासमा व्यापकता पाइएको छ । जीवन पद्धतिका दृष्टिले **मुलुकबाहिर** र **लङ्गडाको साथी** उपन्यासमा दयनीय जीवन पद्धति पाइन्छ । धार्मिक पक्षका दृष्टिले **माइतघर** उपन्यासमा बढी हिन्दु धर्मप्रतिका आस्था पाइन्छ भने **रेम्ब्रान्ट** मा क्रिश्चियन धर्मप्रतिको आस्थ पाइन्छ । विचार चिन्तनका दृष्टिले सवैमा सामाजिक आर्थिक यथार्थवादी चिन्तन पाइन्छ । अझ वढी प्रभावित **लङ्गडाको साथी** उपन्यासमा मानवतावादी चिन्तनको व्यापकता पाइन्छ । प्रकृति चित्रणका दृष्टिले सवै जसो उपन्यासमा प्रकृति चित्रण पाइन्छ र पनि बढी जसो रेम्ब्रान्ट । माइतघरमा मान्छेको दुःखसुख अनुरूपम प्रकृतिको चित्रण गरिएको पाइन्छ । भाषा का दृष्टिले

मुलुकबाहिर उपन्यासमा बढी स्थानीय आलङ्कारिक भाषा र उखान टुक्काको प्रयोग पाइन्छ । आर्थिक वातावरणका दृष्टिले अतिदयनीय अवस्था **लङ्गडाको साथी** उपन्यासमा पाइन्छ । सामाजिक चित्रणका दृष्टिले **मुलुकबाहिर** र **माइतघर** उपन्यासमा सूक्ष्म सामाजिक जस्ता पक्षलाई चित्रण गरिएको छ ।

समग्रमा बाङ्देलका उपन्यासको परिवेश विधानका दृष्टिले अध्ययन विश्लेषण गर्दा उनका उपन्यासहरूमा स्थूलगत परिवेश, सूक्ष्मपरिवेश र वातावरणको व्यापक प्रयोग भएको पाइन्छ । उपयुर्क्त परिवेश विधानका विश्लेषणका आधारमा यिनका उपन्यासहरू परिवेश प्रधान उपन्यास ठहरिएका छन् ।

७.२ भावी शोधकार्यका लागि प्रस्तावित शीर्षकहरू

प्रस्तुत शोधकार्य बाङदेलका उपन्यासमा परिवेशविधान दृष्टिकोणमा आधारित छ । यस क्षेत्रसँग सम्बन्धित बाङ्देलका उपन्यासमा पर्याप्त कामहरू बाँकी छन् । ती मध्येका केही कार्य शोध शीर्षकका ढाँचामा निम्नअनुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

(क) बाङ्देलका उपन्यासमा प्रकृति चित्रण ।

(ख) बाङ्देलका उपन्यासमा आन्चलिकताको अध्ययन ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

अग्निहोत्री, श्रीनारायण, (सन् १९६१), **हिन्दी उपन्यास साहित्यका शास्त्रीय विवेचना,** आगरा : सरस्वती सदन ।

अधिकारी, हेमाङ्गराज, (२०६६), **प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश,** दोस्रो संस्करण, काडमाडौ : विद्यार्थी प्रकाशन प्रा.लि ।

अवस्थी, महादेव, (२०६५), **नेपाली, कथा, भाग-२,** दोस्रो संस्करण, ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

आचार्य, सुषमा, (२०५८), **लैनसिंह बाङ्देलका औपन्यासिक कृतिको मूल्याङ्कन,** काठमाडौं : पद्म कुमार आचार्य ।

ओझा, कृष्णप्रसाद, (२०५७), **गरिमा,** "औपन्यासिक जगत्मा लङ्गडाको साथी अतियथार्थवादी उपन्यास : एक चर्चा" १८ : ११, पृ. ७७-८५ ।

कोइराला, खेमराज, (२०६१), "नेपाली उपन्यास र उपन्यासकारहरु," **उन्नयन,** ५३, पृ ५१-५७ ।

थापा, मोहन हिमांशु, (२०४७), **साहित्य परिचय,** तेस्रो संस्करण, ललितपुर : साझा प्रकाशन, ।

नेपाल, घनश्याम, (सन् २०११), **आख्यानका कुरा,** सिलगडी : एकता बुक्स हाउस प्रा.लि. ।

न्यौपाने, टङ्क, (२०४९), **साहित्यको रूपरेखा**, दोस्रो संस्करण, ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

पौडेल, विष्णुप्रसाद, (२०६८), **उपन्यास समालोचना,** काठमाडौं : भुँडीपुराण प्रकाशन ।

प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह, (२०५२), **नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार,** तेस्रो संस्करण, ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

प्रधान, प्रचापचन्द्र, (२०४०), **नेपाली उपन्यास परम्परा पृष्ठभूमि**, दार्जिलिङ : दीपा प्रकाशन ।

बराल, ऋषिराज, (२०४८), "प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासका मूल प्रवृत्ति" अप्रकाशित विद्यावारिधि शोध प्रवन्ध त्रिभुवन विश्वविद्यालय कीर्तिपुर ।

.........(२०६३), **उपन्यासको सौन्दर्यशास्त्र,** दोस्रो संस्करण, ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

बराल, कृष्णहरि, (२०६१), **वस्तुपरक समालोचना**, कीर्तिपुर : स्टुडेन्ट्स् बुक्स पब्लिसर्स एन्ड डिस्ट्रिब्युटर्स ।

..........(२०६९), **कथासिद्धान्त,** काठमाडौं : एकता बुक्स डिस्ट्रिब्युटर्स प्रा.लि ।

..........र एटम, नेत्र, (२०६६), **उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास,** दोस्रो संस्करण, ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

बाङ्देल, लैनसिंह, (२०६८), **लङ्गडाको साथी,** काठमाडौं : रत्नपुस्तक भण्डार ।

..........(२०६९), **मुलुकबाहिर,** चौंधौं संस्करण, काठमाडौं : रत्नपुस्तक भण्डार ।

..........(२०६९), **माइतघर,** सत्ताइसौँ संस्करण, काठमाडौं : रत्नपुस्तक भण्डार ।

..........(२०६९), **रेम्ब्रान्ट,** दोस्रो संस्करण, काठमाडौं : रत्नपुस्तक भण्डार ।

मगर, जानुका, (२०७१), "माइतघर उपन्यासको परिवेश" अप्रकाशित शोधपत्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर ।

मल्ल, महेन्द्रकुमार, (२०५३), लैनसिंह **बाङ्देलका औपन्यासिक कृतिहरुको विश्लेषण,** अप्रकाशित शोधपत्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय कीर्तिपुर ।

राई, इन्द्रबहादुर, (२०५८), **नेपाली उपन्यासका आधारहरु,** तेस्रो संस्करण, काठमाडौं : साझा प्रकाशन ।

लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद, (२०६७), **नेपाली काव्य र समालोचना,** काठमाडौं : पैरबी प्रकाशन ।

............(२०५३), **नेपाली प्रकृति प्रत्ययकोश**, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

...........(२०६०), **कविता कविता सिद्धान्त र नेपाली कविता सिद्धान्तको इतिहास,** काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

..........(२०६९), **नेपाली उपन्यासको इतिहास,** काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

वदरीदास, (सन्, १९७७), **हिन्दी उपन्यास पृष्ठभूमि और परम्परा,** कानपुर : ग्रन्थम् रामबाग् ।

शर्मा, मोहनराज, (२०५८), **कथाको विकासप्रक्रिया**, तेस्रो संस्करण, ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

.........र लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद, (२०६६), **शोधविधि,** चौथो संस्करण, ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

शुक्ल, ओम, (सन् १९६४), **हिन्दी-उपन्यास की शिल्पविधिका विकास,** कानपुर : अनुशन्धान प्रकाशन ।

सुवेदी, राजेन्द्र, (२०६४), **नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति,** दोस्रो संस्करण, वाराणसी : भूमिका प्रकाशन ।

सुवेदी, हेमन्ता, (२०६९), “मुलुकबाहिर उपन्यासमा परिवेशविधान”, त्रिभुवन विश्वविद्यालय कीर्तिपुर : अप्रकाशित ।

हाडाँ, सीता, (सन् १९७८), **हिन्दी आख्यायिका विकास,** दील्ली : आत्माराम ससं ।